

ἡ Συνέχεια

γράμματα, τέχνες, ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου

...Ἐπιτέλους «ψηφίζουμε»...

ΟΧΙ

Ἡ πολιτικὴ ὀριμότητα τῶν Ἑλλήνων

Οἱ φοιτητὲς καὶ οἱ δάσκαλοί τους

Γιῶργος Θεοδοκᾶς

Ἄνεκδοτες ἐπιστολές

Μαντῶ Ἀραβαντινοῦ

Φ. Τ. Διαλεισμαῖς

Leon Eisenberg

Λευτέρης Κανέλλης

Ἄλκη Κυριακίδου - Νέστορος

Μάρκος Μέσκος

Ἄ. Πανσέληνος

Ἰούλιος 1973

5

Τρωίλος καὶ Χρυσίδα τοῦ Σαίξπηρ

Πολυκριτικὴ

ἡ Συνέχεια

Μηνιαία ἔκδοση λογοτεχνίας, κριτικῆς,
πνευματικοῦ - θεωρητικοῦ προβληματισμοῦ

Ἰδιοκτησία : Ἐταιρεία Ἐκδόσεως Περιοδικῶν, Ἀνατύπων
καὶ Συλλογῶν Κειμένων, Ε.Π.Ε.

Ἐπεύθυνοι ἐκδότες σύμφωνα με τὸ νόμο :

Ἀλέξανδρος Ἀργυρίου, Πλατεία Καρύτση 10, Ἀθήνα
Ἀλέξανδρος Κοτζιάς, Εὐπαλίνου 6, Ἀθήνα
Δημήτριος Μαρωνίτης, Δεινοκράτους 17, Ἀθήνα

Γραφεῖα : «Κέδρος», Πανεπιστημίου 44, Τηλ. 615.783

Ἐμβάσματα : Ἀθηνᾶ Καλλιανέση, γιὰ τὸ περιοδικὸ «ἡ Συνέχεια»,
Πανεπιστημίου 44, Ἀθήνα 143

Συνδρομές : ἐτήσια δρχ. 200· φοιτητικὴ δρχ. 150· ἐξωτερικοῦ \$ 10

Τιμὴ τεύχους δρχ. 20

Τυπογραφεῖο Β. Παπαζήση, Καββαθῆ 62, Ἀθήνα

Ἐπεύθυνος Τυπογραφείου :

Δημοσθένης Μαυρομματίης, Σεβαστουπόλεως 10, Ἀθήνα

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πέτρης καὶ Στίγματα	194-199
«Σχόλιο» — «Ἐπιτέλους ψηφίζουμε» — «Τὸ δικαίωμα νὰ εἶσαι ἄνθρωπος» (Ἀδαμάντιος Κοραΐς, Ἡλίας Ζερβός - Ἰακωβάτος) — «Νέα μέθοδος διώξεως» — «Βιβλικὰ» — Δημ. Ρόκος : «Οἱ φοιτητὲς καὶ οἱ δάσκαλοί τους»	
Ἀλληλογραφία	199-201
Ἄλκη Κυριακίδου - Νέστορος : «Ἡ πολιτικὴ ὀριμότη- τητα τῶν Ἑλλήνων»	201-204
Φ. Τ. Διαλεισιμᾶς : «Διάλογος μ' ἓναν ἀνδριάντα» (ποίημα)	202
Λευτέρης Κανέλλης : «Τὸ λουκούμι τῆς Μπακλαβές» (διήγημα)	204-207
Leon Eisenberg : «Ἡ ἀνθρώπινη φύση τῆς ἀνθρώ- πινης φύσης» (μετάφραση : Δ. Γαλάτης)	207-215
Μάρκος Μέσκος : «Ἄλογα στὸν ἵππόδρομο» (ποιήματα)	210-211
Ἄ. Πανσέληνος : «Ἡ παράξενη φιλία μας με τὸν Γιώργο Θεοτοκά» (μαρτυρία καὶ ἀνέκδοτες ἐπι- στολὲς τοῦ Γιώργου Θεοτοκά)	215-220
Μαντῶ Ἀραβαντινοῦ : «Ρέεθρα Ρόον Ρηγνῦσι Ρέον- τες» (ποίημα)	221
Πολυκριτικὴ : «Τρωίλος καὶ Χρυσίδα τοῦ Σαίξπηρ» Κείμενα τῶν : S. Johnson, W. Hazlitt, Goethe, S. T. Coleridge, A. Τολστόι, G. B. Harrison, C. Spurgeon, Ch. Williams, E. M. W. Tillyard, J. Kott, B. Ρώτα, R. Planchon, M. Vinaver, P. Roberts, K. Κούν	222-234
Βιβλιοκριτικὴ	234-238
Ἀλέξ. Ἀργυρίου : Τ. Κ. Παπατσώνη «Ὅπου ἦν κῆ- πος» — Τάκης Σινόπουλος : Βερονίκης Δαλακούρα « 67 — 72, Ποίηση» — Φούλα Χατζηδάκη : Μήτσου Κασόλα «Ἡ ἄλλη Ἀμερικὴ»	
Ἐμμ. Μοσχονᾶς : «Βιβλιογραφικὸ δελτίο» τὸ Ζώδιο	238-239 240

Πέτρης καὶ Στίγματα

ΣΧΟΛΙΟ

Μὲ τὸν παραπάνω τίτλο (Com-
mentary) δημοσιεύτηκε στὸ *The
Times Literary Supplement* τῆς
1ης Ἰουνίου 1973 ἄρθρο τῆς σύν-
ταξης τοῦ περιοδικοῦ ποὺ ἀναφέ-
ρεται στὴ Συνέχεια καὶ στὴ σύλ-
ληψη τεσσάρων συνεργατῶν τοῦ
πρώτου τεύχους τῆς: τοῦ οἰκονο-
μολόγου Ι. Πεσμαζόγλου, τοῦ
πρώην διευθυντῆ τοῦ Εἰρ. Σ. Πε-
πονῆ, τοῦ καθηγητῆ Δ. Τσάτσου
καὶ τοῦ πρώην καθηγητῆ Δ. Μα-
ρωνίτη. Τὸ ἄρθρο ἀναφέρεται εἰδι-
κότερα στὸν Δ. Μαρωνίτη, ἓναν
ἀπὸ τοὺς ἐκδότες τῆς Συνέχειας.

Ὁ νόμος περὶ τύπου δὲν μᾶς
ἐπιτρέπει νὰ μεταφράσουμε τὸ κεί-
μενο αὐτὸ γιὰ τοὺς ἀναγνώστες
μας δίχως νὰ τὸ καταστήσουμε τε-
λείως ἀκατανόητο. Αὐτὸ εἶναι τὸ
μόνο δικό μας «σχόλιο» στὸ κείμε-
νο τοῦ T.L.S.

*

ΕΠΙΤΕΛΟΥΣ ΨΗΦΙΖΟΥΜΕ

Μεθαύριο γίνεται τὸ Δημοψήφισμα.
Γιὰ κείνους ἀπὸ τοὺς ἀναγνώστες μας
ποὺ δὲν ἔχουν ἀκόμη ἀποφασίσει τί θὰ
ψηφίσουν, δίνουμε πῶς κάτω πίνακα ἐκ
12 σημείων ποὺ συνηγοροῦν γιὰ τὸ ΝΑΙ,
ἀλλὰ — γιὰ νὰ εἶμαστε ἀντικειμενικοὶ —
καὶ ἀντίστοιχο πίνακα ἐκ 12 ἐπίσης
σημείων ποὺ συνηγοροῦν γιὰ τὸ ΟΧΙ.
Ἔτσι δὲν ἀφήνουμε κανένα παραπονε-
μένο. Σημειώνουμε πάντως ὅτι ἡ κά-
ποια ἀσάφεια ποὺ ὑπῆρξε στὸ Δημοψή-
φισμα τοῦ '68, σχετικὰ με τὴν ἔννοια καὶ
τὴ σημασία τῆς ψήφου, δὲν ὑπάρχει τώ-
ρα. Συγκεκριμένα, πρὶν ἀπ' τὸ Δημοψή-
φισμα τοῦ '68 ὁ κ. Ἀντιπρόεδρος τῆς
Κυβερνήσεως εἶχε πεῖ: «Ἡ ἀπάντησις
τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ ἐπὶ τοῦ Συντάγμα-
τος θὰ εἶναι, ἐὰν θέλῃ νὰ κυβερνηθῆ με
αὐτὸ τὸ Σύνταγμα ἢ με τὸ ἄλλο Σύν-
ταγμα. Τὸ περιεχόμενον δηλαδὴ τοῦ
Συντάγματος θὰ ψηφίσῃ καὶ ὄχι τὴν
Κυβέρνησιν, ἄλλως θὰ ἦσαν ἐκλογαὶ
ὑπὲρ τῆς Κυβερνήσεως. Ἀλλὰ ἡμεῖς,
ἔχομεν εἶπει ὅτι κάμνομεν δημοψήφισμα
καὶ ὄχι ἐκλογάς». Ἀμέσως μετὰ τὸ
δημοψήφισμα ὁ κ. Πρόεδρος τῆς Κυ-
βερνήσεως εἶπε: «Εὐχαριστῶ τὸν Ἑλ-
ληνικὸν Λαὸν διὰ τὴν λαμπρὰν ἐπιδοκι-
μασίαν τῆς Ἐπαναστάσεως τῆς 21ης

'Απριλίου. [...] τής προσέδωσε λαϊκὸν χρίσμα, ὅμοιον τοῦ ὁποῖο εἰς ἐπιβλητικότητα οὐδέμια Κυβέρνησις τῆς Ἑλλάδος ἐξησφάλισε. [...] Διότι ἡ ὑπερφήφισις τοῦ Συντάγματος σημαίνει ὑπερφήφισιν τῆς Ἐπαναστάσεως. Ἐμεῖς πιστεύομε τὸν κ. Πρόεδρο καὶ ὄχι τὸν κ. Ἀντιπρόεδρο. Γι' αὐτὸ καὶ τώρα δὲν ἔχομε καμιά ἀπορία. Ἡ ἱστορία εἶναι ἴδια: Νέα ἐπανάσταση, νέο δημοψήφισμα, νέα ἀνακοίνωση — τοῦ ἐκπροσώπου τώρα καὶ ὄχι τοῦ Ἀντιπροέδρου τῆς Κυβερνήσεως — ὅτι τὸ πολίτευμα εἶναι δεδομένο, ὁ Πρόεδρος δεδομένος, κλπ. καὶ ὅτι ἐμεῖς θὰ ψηφίσουμε μόνον τὸ Σύνταγμα τῶν δεδομένων. Ἀλλὰ δὲν γελιόμαστε πιά. Ψηφίζουμε γιὰ τὴ νέα ἐπανάσταση. Οἱ ἐπαναστάσεις τελευταῖα ἔχουν μιά ἀδυναμία. Θέλουν νὰ συμπληρωθῶνται μὲ ἓνα ποσοστὸ. Ἡ 21ῆ Ἀπριλίου ἔχει τὸ ποσοστὸ τῆς (92 %). Ἡ 1ῆ Ἰουνίου θέλει κι αὐτὴ τὸ δικό της. Πρέπει λοιπὸν νὰ τῆς τὸ δώσουμε.

Πρέπει νὰ ψηφίσεις ΝΑΙ

1. Διότι εἶσαι ἀνώριμος «ἐξ ἐπόψεως σημερινῶν ἀναγκῶν πολιτικοῦ ἀτόμου». Ὁριμος εἶναι μόνον ἓνας καὶ αὐτὸς σοῦ ζητᾷ νὰ πεῖς ΝΑΙ.
2. Διότι ἐπὶ 6 χρόνια ὀριζόμενος στὸν Βασιλέα τῶν Ἑλλήνων ἐγκλιματουῖσες κατὰ τῆς Δημοκρατίας. Τώρα πρέπει νὰ ἐξλιεωθεῖς.
3. Διότι ἡ πνευματικὴ ἡγεσία τοῦ τόπου (καθηγητῆς ἀνωτάτων ἰδρυμάτων, ἀκαδημαϊκοὶ κ.τ.λ.) δὲν σοῦ ζητοῦν νὰ πεῖς ΟΧΙ.
4. Διότι μέσα σὲ παραδειγματικὴ ἡσυχία καὶ τάξη συμπληρώνεις τὸ πρόπό σου, βλέπεις τοὺς ποδοσφαιρικοὺς ἀγῶνες σου, παίζεις τὸ λαχεῖο σου κ.τ.λ.
5. Διότι τὸ '68 σοῦ εἶχαν ζητήσει νὰ πεῖς ΝΑΙ στὸ Σύνταγμα τῆς Βασιλευμένης Δημοκρατίας καὶ τὸ εἶπες. Τώρα σοῦ ζητοῦν νὰ πεῖς ΝΑΙ στὸ Σύνταγμα τῆς ἀβασιλευτῆς Δημοκρατίας, γιατί νὰ μὴν τὸ πεῖς;
6. Διότι ὄντας καθηγητῆς ἀνωτάτου ἰδρύματος δὲν ἀνταποκρίθηκες στὴν πρόσκληση νὰ ἐξέλθεις τοῦ ἐργαστηρίου καὶ τῆς αἰθούσης διδασκαλίας καὶ νὰ ἀσχοληθεῖς μὲ τὰ μεγάλα κοινωνικὰ προβλήματα.
7. Διότι ὄντας καθηγητῆς ἀνωτάτου ἰδρύματος ἀνταποκρίθηκες στὴν πρόσκληση καὶ ἐξῆλθες τοῦ ἐργαστηρίου καὶ τῆς αἰθούσης διδασκαλίας καὶ ἡσχολήθηκες μὲ τὰ μεγάλα κοινωνικὰ προβλήματα.
8. Διότι ἔδρασες κατὰ τοῦ νομίμου πολιτεύματος τῆς Βασιλευμένης Δημοκρατίας, γι' αὐτὸ ἄλλωστε εἶσαι καὶ στὴ φυλακῆ.
9. Διότι ἔδρασες ὑπὲρ τοῦ νομίμου πολιτεύματος τῆς Βασιλευμένης Δημοκρατίας, γι' αὐτὸ ἄλλωστε εἶσαι καὶ στὴ φυλακῆ.
10. Διότι ἂν δὲν πεῖς ΝΑΙ ἀλίμονό σου! θὰ ἀκολουθήσει καθεστῶς ὀλοκληρωτικὸ — ὄχι δικαίον — τύπου.
11. Διότι τὸ ΟΧΙ σου τοῦ '68 ἀποδείχθηκε γρουσουζίκιο. Σὲ πέντε χρόνια πέρασαν ἓνας βασιλεὺς, δύο ἀντιβασιλεῖς καὶ ἓνας πρόεδρος Δημοκρατίας.

Πὲς λοιπὸν ΝΑΙ μήπως καὶ ἡσυχάσουν τὰ πράγματα.

12. Διότι δὲν εἶναι σωστὸ νὰ δυσκολέψεις ἀκόμη περισσότερο τὴ δουλειὰ τῶν ἐφορευτικῶν ἐπιτροπῶν.

Πρέπει νὰ ψηφίσεις ΟΧΙ

1. Διότι ἐσὺ διαφωνεῖς μὲ τὸ ἄρθρο 6 παράγρ. 1 τοῦ Ψηφίσματος ποὺ λέει ὅτι οἱ ἐκλογές θὰ γίνονται πάντα Ἀπρίλιο. Ἐσὺ θέλεις νὰ γίνονται Μάιο.
2. Διότι «Ὁ δοῦλος δὲν ἔχει τὴν εὐκαιρίαν νὰ σκέπτεται. Ὁφείλει νὰ ἐκτελεῖ, αὐτὸ τὸ ὅποιον τοῦ καθορίζει ὡς πρέπον τὸ καθεστῶς». Ἐσὺ δὲν εἶσαι δοῦλος ἀλλὰ ἐλεύθερος πολίτης Δημοκρατίας νέου τύπου. Ἄρα δὲν ὀφείλεις νὰ ἐκτελέσεις αὐτὸ τὸ ὅποιον σοῦ καθορίζει ὡς πρέπον τὸ καθεστῶς.
3. Διότι τὴν ἐπομένη τῆς 21ῆς Ἀπριλίου, ὅταν ὁ Βασιλεὺς ὁμολόγησε ὅτι ἐτοίμαζε πραξικόπημα δὲν καταγγέλθηκε ἀμέσως δημόσια ἀπὸ τοὺς ἀξιωματικούς ποὺ τὸν ἄκουγαν, σὰν ἐπιρκὸς καὶ παραβάτης τῶν νόμων καὶ τοῦ Συντάγματος.
4. Διότι χόρτασες πιά ἀπὸ ἐλευθερία καὶ Δημοκρατία. Λίγο καθεστῶς ὀλοκληρωτικοῦ τύπου θὰ ἦταν μιά ἀλλαγὴ.
5. Διότι ὁ κ. Πρωθυπουργὸς εἶχε πεῖ τὸ '68: «Αἱ ἐκλογαὶ θὰ ἀνακοινωθοῦν ἐνωρίτερον ἀπ' ὅ,τι ἀναμένετε ὅλοι σας». Τώρα ἔγινε γνωστὸ ὅτι κατὰ ἀνακοινωθῶν τὸ 1974, δηλαδή μετὰ 6 χρόνια ἀπὸ τότε. Ἀλλὰ ἐσὺ θεωρεῖς αὐτὰ τὰ 6 χρόνια πολὺ λίγα.
6. Διότι οἱ λεωφόροι Βασ. Κων/νου, Βασ. Σοφίας, Βασ. Ὀλγας δὲν μετονομάστηκαν.
7. Διότι ἐσὺ ἔχεις ἐμπιστοσύνη στὸν ἡγέτη τῶν δύο ἐπανάστασεων ποὺ ἔγιναν — καὶ τῶν ἄλλων ποὺ πιθαμῶς θὰ γίνουν — καὶ δὲν θέλεις νὰ ψηφίζεις. Δημοψηφίσματα καὶ ἐκλογές θέλουν μόνον οἱ ἀνθέλληδες παλαικοκομματικοί.
8. Διότι στὸν περὶ Τύπου νόμο δὲν ἀναφέρεται ποιὸς ἐφημερίδες μποροῦν νὰ μὴ τὸν τηροῦν.
9. Διότι ὑπάρχει τέτοια οικονομικὴ εὐημερία ποὺ κινδυνεύεις νὰ γίνεις θύμα μιᾶς Κοινωνίας Ἀρθονίας.
10. Διότι τίς παραμονές τοῦ Δημοψηφίσματος τοῦ '68 εἶχε λεχθεῖ: «Ὡς ὑπεύθυνος Πρωθυπουργὸς διαβεβαιῶ τὸν Ἑλληνικὸν Λαὸν ὅτι ὁ σκοπὸς τῆς Ἐπανάστασεως δὲν εἶναι ἡ ἐγκαθίδρυσις μονοκομματικοῦ δικτατορικοῦ καθεστώτος». Ἦδη μὲ τὸ νέο Σύνταγμα διαπιστώνεται ὅτι σκοπὸς τῆς ἐπανάστασεως δὲν εἶναι οὔτε ἡ ἐγκαθίδρυση μονοπροσωπικοῦ δικτατορικοῦ καθεστώτος. Ἐσὺ ὅμως εἶσαι ὑπὲρ τοῦ μονοκομματικοῦ καὶ μονοπροσωπικοῦ δικτατορικοῦ καθεστώτος.
11. Διότι δὲν δέχεσαι νὰ ταλαιπωρεῖσαι ἐπειδὴ ἡ ἐπανάσταση τῆς 21ῆς Ἀπριλίου καὶ ἡ ἐπανάσταση τῆς 1ῆς Ἰουνίου δὲν συμφωνοῦν νὰ ἔχουν

τὸ ἴδιο ποσοστὸ ἀλλὰ θέλει ἡ καθομιὰ τὸ δικό της.

12. Διότι πότε πότε πρέπει νὰ ἔχεις ἐμπιστοσύνη στὰ ἑλληνικὰ χέρια. Δὲν ξέρεις τί γίνεται.

Σημείωση: Ἡ ἱστογραφία ἐπὶ τῶν ψηφοδελτίων ἢ ἡ ἀναγραφή ἀποφθεγμάτων καὶ γνωμικῶν κάνει τὰ ψηφοδέλτια ἄκυρα. Ἔτσι ἡ ὑποχρεωτικὴ ὀρθοστασία σας θὰ πάει χαμένη.

ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΝΑ ΕΙΣΑΙ ΑΝΘΡΩΠΟΣ

ΛΔΑΜΑΝΤΙΟΣ ΚΟΡΑΪΣ

Αἱ νόμιμοι πολιτεῖα πρέπει νὰ ἔχουν καὶ ἄρχοντας καὶ ἀρχομένους, καὶ χορηγούς τῆς ἀναγκαίας εἰς τὰς πολιτικὰς χρεῖας δαπάνης, καὶ διοικητῆς τῆς χορηγίας. Τὸ ἐπρόβλεψε καὶ τοῦτο ἡ ἱερά μας θρησκεία: *Τῷ τὸν φόρον τὸν φόρον, τῷ τὴν τιμὴν τὴν τιμὴν.* Ἀλλὰ τὴν τιμὴν πρέπει νὰ τὴν προσμένῃ ὁ χρηστὸς πολίτης, καὶ νὰ τὴν δέχεται ἀπὸ τὴν κοινὴν ψῆφον τῶν συμπολιτῶν του, ὅταν ἀληθῶς εἶναι τιμῆς ἄξιος, ὄχι νὰ τὴν ἀρπάξῃ μὲ βίαν ἢ μὲ δόλον, ὄχι νὰ παραγκωνίξῃ τοὺς ἀξιωτέρους του, καὶ νὰ ἐνθρονίζεταί αὐτὸς εἰς τὴν προεδρίαν εἰς ἄλλους καθέδραν. Οἱ ἀρχόμενοι πάλιν χρεωστοῦν νὰ πειθῶνται εἰς τοὺς ἄρχοντας, ὅταν οἱ ἄρχοντες τοὺς κυβερνώσι κατὰ τοὺς νόμους: ὅταν δὲν ζητῶσι ἀπ' αὐτοὺς μικρὸν ἢ μέγα τίποτ' ἄλλο παρὰ ὅ,τι ζητοῦν οἱ νόμοι ὅταν δίδωσιν εἰς αὐτοὺς κατ' ἔτος λογαριασμὸν ἀκριβέστατον εἰς τί, καὶ διὰ τί ἐξώδεδυσαν τὸν συναθροισμένον ἀπὸ τοὺς ἰδρωτῆς των φόρον. Εἰς ἓνα λόγον κανεῖς δὲν ἔχει δίκαιον νὰ δεσπόξῃ τὸν ἄλλον, ἐπειδὴ ὅλοι εἴμεθα ἀδελφοί! μόνους τοὺς νόμους χρεωστοῦμεν νὰ γνωρίζωμεν δεσπότης. Τοῦτο ζητεῖ ἡ φιλοσοφία, τοῦτο ἀπαιτεῖ ἡ ἱερά μας θρησκεία. Ὅστις δὲν πειθεταί εἰς τοῦτο, ἀλλὰ πλεονεκτεῖ, ἤγουν ζητεῖ νὰ ἔχη πλεόν παρ' ὅ,τι δικαίως χρεωστεῖται εἰς αὐτόν, οὔτε χριστιανὸς οὔτε χρηστὸς πολίτης εἶναι: εἶναι βάρβαρος, εἶναι Τούρκος καὶ ὡς Τούρκος πρέπει νὰ ἀποκλειεταί ἀπὸ πάντων χριστιανῶν πολιτικῆν συνέλευσιν. ὡς μέλος σαπημένον τοῦ πολιτικοῦ σώματος, πρέπει νὰ χωρίζεται ἀπὸ τὸ λοιπὸν σῶμα, διὰ τὸν φόβον μὴ διαδώσῃ εἰς τοὺς συμπολίτας του, τὴν γάγγραιναν τῆς πλεονεξίας.

Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν Ἐπιστολὴν ἰπὸς τοὺς Ἡεροστάτας Πελοποννησίου, 10 Ἰανουαρίου 1822. Ἀπαντα τὰ πρωτότυπα ἔργα, Β2, σ. 285.

ΠΑΣΙΧΑΡΗΣ: Ἀπ' ὅσα λέγεις περὶ τῆς τυπογραφίας, συμπεραίνεται, ὅτι ἐλευθέρων τὴν θέλεις καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα.

ΔΗΜΟΧΑΡΗΣ: Ἐλευθέρων, διότι εἶναι τῶν ἀδυνάτων νὰ πολιτισθῇ πολιτισμὸν τέλειον ἢ Ἑλλάς μὲ δούλην τυπογραφίαν: ἐλευθέρων ἀκόμη, διότι δὲν

Πέτρες και Στίγματα

ρετούν κάποιο καταναλωτικό γραφειοκρατικό σύστημα κι άρνούται στους φοιτητές νά 'ναι φοιτητές, δηλαδή: άνθρωποι ελεύθεροι και υπεύθυνοι πολίτες.

Όσοι έχουν παρακολουθήσει και έχουν ζήσει από κοντά, τα περισσότερα χρόνια μετά τον πόλεμο, τα προβλήματα της Παιδείας μπορούν να βεβαιώσουν ότι για πρώτη φορά οι φοιτητές μας εμφανίζονται τόσο ώριμοι και συγκροτημένοι, και τώ κίνημά τους εκδηλώνεται τόσο σωστό.

Οί νέοι μας, πραγματικά, κατάφεραν να παντρέψουν τώ δυναμισμό τους με τή φρόνηση, δέχτηκαν τά μηνύματα των καιρών, και από τις διεκδικήσεις των συνομηλίκων τους φοιτητών όλου τού κόσμου, κράτησαν τις πιο έντιμες, τις πιο αδιάβλητες κι άναμφισβήτητες τις πιο ώριμες, και τις πρόβαλαν με σοβαρότητα, σεμνότητα και ήρωική άποφασιστικότητα, αν ληφθεί υπ' όψη τώ γενικότερο πολιτικό κλίμα τής χώρας στις μέρες μας. Και ό ήρωισμός τους αυτός αποτελεί τή καλύτερη απόδειξη ότι δεν είναι ενεργούμενα κανενός ύποπτου «σφετεριστή τού άγώνα τους», γιατί κανένας δεν διακινδυνεύει να 'ρθει αντιμετώπιος με τις σιδηρές διατάξεις των κρατούντων χωρίς νά πιστεύει με άυταπάρηση σε κάποια ιδέα και σε κάποιο δράμα.

Παλιά δράματα δεν υπάρχουν πιά για τούς νέους, ούτε οι καθοδηγητές τής θποιας ιδεολογίας βρίσκουν εύφορη γή τήν καρδιά τους. Οί νέοι άμφισβητούν τά πάντα, κι εύτυχώς γι' αυτούς, έχουν τά μάτια άνοιχτά και βλέπουν, και κρίνουν, και άπορρίπτουν. Άπόρριψαν έτσι όλες τις μεσαιωνικές θεωρίες, και τούς ολοκληρωτισμούς κάτω από κάθε λογής προσωπείο, κι άρχίζουν από τήν άρχή. Άποτελούν μιá αυθύπαρκτη, αυτόφωτη, και αυτόνομη δύναμη και ζήτουν άπλά και χιλιεπιτωμένα και χιλιούπεσχημένα δικαιώματα:

Τώ δικαίωμα νά είναι "Άνθρωποι
Τώ δικαίωμα νά είναι 'Ελεύθεροι
Τώ δικαίωμα νά συμμετέχουν στις διαδικασίες που τούς άφροούν
Τώ δικαίωμα νά είναι άξιοπρεπείς
Τώ δικαίωμα νά εκφράζονται
Τώ δικαίωμα νά συζητούν τά προβλήματά τους
Τώ δικαίωμα νά είναι "Έλληνες Φοιτητές.

Μόνον που όλα αυτά τά ζητούν τώμα, κι εφαρμοσμένα, κι αυτό είναι τώ έγκλημα τούς κατά τούς ισόβιους άπολογητές τού όποιου κατεστημένου.

Βαφτίζονται, λοιπόν, τά θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα παράνομη πολιτική δραστηριότητα και ή συνέχεια γράφεται με τή βία. 'Η βία όμως φέρνει βία και τήν εύθνη έχει πάντα ό πρώτος «βιάσας», ό όποιος όμως σίγουρα κάποτε πληρώνει, τουλάχιστον ήθικά. Γιατί δεν υπάρχει χειρότερη καταδική από τή ντροπή, από τώ νά μη μπορείς νά κοιτάς τά παιδιά σου στα μάτια, γιατί και τά παιδιά σου είναι νέοι και τά παιδιά σου είναι φοιτητές ή θά γίνουν αύριο, και καμιά σκοπιμότητα δεν σ' έξιλεώνει στα μάτια των παιδιών.

"Άλλωστε ή δύναμη είναι εφήμερη — διδάγμα τής ιστορίας αυτό—και οι κρατούντες έρχονται και παρέρχονται, όμα-

λά μόν στις δημοκρατίες, άλληλοεκαθαρίζόμενοι δέ στις αγνήσιες δημοκρατίες—κι αυτό διδάγμα τής ιστορίας, πικρό στ' άλήθεια, για τούς άγέρωχους Σωτήρες, τούς λιβανιστές και τούς ήρακλείς.

Και οι καθηγητές, ή πνευματική ήγεσία, οι πνευματικοί πατέρες των φοιτητών τί κάνουν;

Εύχρηστησαν γονυκλινώς και μ' ένθουσιασμό τή χαριστική παραχώρηση ενός άναφαίρετου δικαιώματος, δηλ. τού πανεπιστημιακού άσβλου και των ακαδημαϊκών ελευθεριών, και μόλις κόπασαν τά χειροκροτήματα εύγνωμοσύνης, κάλεσαν τήν Άστυνομία νά επέμβει και νά συντρίψει τά παιδιά τους. Κι αυτή τή φορά κανένας δεν θά πρέπει νά κατηγορήσει τήν Άστυνομία.

Άς πούμε τήν άλήθεια χωρίς φόβο και χωρίς πάθος. 'Η εύθνη δολοκλήρη βάρυνη αυτή τή φορά τούς καθηγητές—τήν πνευματική ήγεσία τού τόπου.

Πιά όμως πνευματική ήγεσία τού τόπου; Πότε τήν είδαμε στο ύψος τής; Πότε τήν πιστέψαμε; Πότε μ' άσφρασε και πότε έπιασε τώ σφυγμό τής νεολαίας; Πότε όδγησε τώ λαό και τώ έθνος;

Προφανώς υπάρχουν οι εξαίρεσεις, που όλοι τις ξέρουν καλά, και που όλοι τις τιμούν και τις θαυμάζουν. Είναι οι λίγοι, οι ώριμοί, οι άληθινοί Δάσκαλοι, που σφραγίζουν μιá εποχή με τήν παρουσία τους, τήν προσωπικότητά τους, τήν έντιμότητά τους και τήν επιστημονική άξιοσύνη τους.

Και μένουν οι άλλοι: ό έσμός των άναρχητών, των ύμολογητών των εκάστοτε ισχυρών, των φατριαστών, ή των χωρίς άνάστημα μετριοτήτων. Και γι' αυτούς θά 'πρεπε κάποτε νά είπωθε ή άλήθεια.

Χρόνια πολλά τώμα, εξέλισεται ή ίδια ιστορία σε μυριάδες παραλλαγές—άνάλογα με τή φαντασία ή τήν έλλειψη φαντασίας των πρωταγωνιστών τής—στους χώρους τής Άνωτάτης Παιδείας τής χώρας μας.

Φιλόδοξοι, ίκανοί, μέτριοι ή δόλοτελα άνίκανοι επιστήμονες, συγγενείς ε'ές αίματος, ή άγχιστείας, ή κοινωνικής συναναστροφής, ή στεγανού συστήματος με ίκανούς, μέτριους ή δόλοτελα άνίκανους καθηγητές, προσπαθούν νά εκπορθήσουν μιá έδρα ενός Πανεπιστημίου ή Πολυτεχνείου.

'Επισκέψεις γνωριμίας, χαμόγελα, δουλικότητα, αέκμα είκοσι μιá σοβαρός δημοσιεύσεις εις έγκυρα επιστημονικά περιοδικά έσωτερικού και έξωτερικού» και «παρουσίασα εργασίας μου εις έξήγνα τρία διεθνή συνέδρια», «γνωρίζω πολύ καλά και τόν κ. τάδε, ό όποιος θά σ' ά μιλήσει σχετικώς», «υπηρέτησα έφεδρος άνθυπολογγός εις τόν συμμοριτοπόλεμον», «υπόσχομαι αιωνίαν εύγνωμοσύνην, πίστην και συμπαραστάσιν εις τώ ΜΕΓΑΛΟΝ ΕΡΓΟΝ ΣΑΣ αν έλλεγώ (ή αν διορισθώ)»—όλα αυτά, έτσι ή λίγο άλλιώτικα, τά ζήσαμε, τά είδαμε ή τ' άκούσαμε πολλές φορές, και οι καλύτεροι αλλά και οι σύγχρονοι διηγούνται από κρατιόμενες ώς φρικιαστικές ιστορίες σ' αυτό τώ όροφο: «Τόν τάδε εγώ τόν έκανα, ή εγώ τόν κατέστρεψα», ή «ό τάδε ύπεσχέθη αιωνίαν

Παράγραφος τελευταία:

«Πιστεύω ότι εκφράζει τά αισθήματα και τήν πεποίθησιν πλειάδος 'Ιεραρχών και άπειθύνω ύστάτην έκκλησιν προς τήν 'Υμετέραν 'Εξουχότητα, άπεκδυόμενος πάσης εύθύνης διά πόν ό,τι ήθελε συμβή εις τήν 'Εκκλησίαν και τώ 'Έθνος, εάν άφειθούν τελικώς άχλίνοιτοι οι επιδραμόντες κατά τής ειρήνης και τής προόδου τής 'Εκκλησίας».

'Ηθικόν διδάγμα - άπειλή: Μετά όλα τά προηγούμενα έλληνοχριστιανικά, εδω έκτοξεύεται και μιá έμμεση άπειλή. 'Η μερίδα «άπεκδυεται πάσης εύθύνης» για ό,τι θά συμβεί αν ή Πολιτεία δεν κλείσει τήν 'Ιερά Σύνοδο και δεν αφήσει τούς 'Ιεράρχες νά έργασθούν για τώ Δημοψήφισμα τού κ. 'Ιερωνύμου.

Και ή επιστολή κλείνει με τόν βιβλικό χαιρετισμό:

«Μετά πολλής-πολλής άγάπης»

'Υπογραφή: «'Ο 'Αλεξανδρουπόλιεωσ Κωνσταντινου» — και όχι ό «Κώστας σου» όπως θά περιμεναν μερικοί.

ΟΙ ΦΟΙΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΔΑΣΚΑΛΟΙ ΤΟΥΣ

Είναι κάποτε καιρός ν' άρχίσουν νά λέγονται μερικά πράγματα με τώ άληθινό τους όνομα, προπαντός όταν τά πράγματα αυτά άφροούν σ' έναν ιδιαίτερα εύαίσθητο και νευραλγικό τομέα τής εθνικής ζωής, τόν τομέα τής Παιδείας, που από τόν περασμένο χειμώνα αποτελεί πεδίο ζυμώνσεων, άναθεωρήσεων και εξέλιξεών, με πολλαπλές και άνυπολόγιστες άκόμη έπιπτώσεις, βραχυπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα, για τήν επιβίωσή μας ως έθνος. Πιο συγκεκριμένα, είναι τώ πρόβλημα τής Άνωτάτης Παιδείας, όπως φωτίστηκε πρόσφατα με τις θεμελιώδεις διεκδικήσεις των φοιτητών και με τή στάση των πνευματικών τους πατέρων, των δασκάλων τους.

Και πρώτα, οι φοιτητές.

Νέοι, δυναμικοί, άληθινοί και τίμιοι, πραγματικά ή επίδοα τού λαού μας και τής χώρας μας πήραν στους ώμους τους μιá σοβαρότατη προσπάθεια για τή βελτίωση των συνθηκών των σπουδών τους, γιατί κανένας βέβαια δεν μπορεί ν' άρνηθεί ότι μιá πρόσ μια οι διεκδικήσεις τους δεν συνάπτονται άμεσα και ούσιαστικά με τις συνθήκες των σπουδών τους, όσο και αν οι ποικίλες έρεσιμάδες τού κατεστημένου έγκλωβίζουν τήν παιδεία μέσα στα μηχανιστικά όρια τής παροχής εκείνων των γνώσεων που ύπη-

πίστιν, μόλις όμως τον "τακτοποιήσα,, άπεσκήρτησε χωρίς αιδώ και ένετάχθη εις την φατρίαν του τάδε» (άκολουθεί το όνομα του άρχηγού της έτέρας φατρίας) κλπ.

Η καθηγεσία γι' αυτούς τους «πνευματικούς ηγέτες» είναι μια άνωτατη δημοσιούπαλληλική θέση, με τεράστια κοινωνική προβολή, με καταλυτικό αντίκρυσμα σε έλευθεριοεπαγγελματική δραστηριότητα (όπου αυτή ένυπάρχει στην έπιστημονική ή έπιστημονοτεχνική περιοχή του κ. καθηγητού) και μια έξαιρετική τακτοποίηση σ' ένα γυάλινο πύργο του συστήματος, το όποιο γίνεται πλέον γι' αυτούς θεότητα που την ύπηρετούν με ζηλευτή άταπάρνηση για όλη τους τή ζωή.

Οι σχέσεις τους με την έπιστήμη, από τή στιγμή που θά διοριστούν, γίνονται συνήθως όλοένα και λιγότερες, οι δημοσιεύσεις τους άφαιώνουν μέχρι να πάψουν σε λίγο όριστικά, κάποια έρευνα στο έργαστήριο συντηρεί τήν ανάγκη άπορροφήσεως των «ακαθικών κοινούλιων» για όργανα κλπ., όσο για το πρόγραμμα των μαθημάτων της έδρας ή παραμένει ίδιο κι άπαράλλαχτο με εκείνο του προκατόχου τους ή αλλάζει συνταρακτικά και άγρείαστα για λόγους έπιφανειακού και μόνο έντυπωσιασμού ή, στην καλύτερη περίπτωση, εξελίσσεται σύμφωνα με τις καινούριες άντιλήψεις στο έπιστημονικό τους πεδίο αλλά και πάλι ή εξέλιξη αυτή περιορίζεται άσθηρά σε «τεχνικές» με γενική έννοια βελτιώσεις χωρίς στην ουσία να αφήνει άνοιχτές πόρτες σε διακλαδικές και πολυκλαδικές (interdisciplinary και multidisciplinary) ενκαιρίες σπουδών, έρευνών ή μελετών και χωρίς να άποκτά τις κοινωνικές προεκτάσεις που ή γνήσια πανεπιστημιακή διδασκαλία προϋποθέτει.

Η διακλαδική διδασκαλία κι έρευνα, και ή διερεύνηση των κοινωνικών προβλημάτων κάτω από το πρίσμα της καθιεμιάς έπιστημονικής περιοχής, άπαιτεί βέβαια ιδιότητες σπάνιες, φαίνεται, στους έλληνικούς καθηγητικούς κύκλους. Γιατί άλλως δέν εξηγείται τό, κατά τον γράφοντα, Ολιβερό φαίνόμενο, οι περισσότεροι από τους καθηγητές στις Άνωτάτες Σχολές μας να είναι τεχνικοί.

Το ζαναλέμε, τεχνικοί (και άς είναι νομικοί, θεολόγοι ή πολιτικοί έπιστήμονες), γιατί άντιλαμβάνονται και έκτελούν τό καθήκοντά τους τό πολύ πολύ, σαν εύσυνειδήτοι τεχνίτες και περιορίζονται σ' όλη τους τή θητεία στην ψυχρή μηχανιστική μεάδοση όσων ειδικών γνώσεων και πληροφοριών, κατάλληλα και σοφά διαλεγμένων από τή μια για να συντηρηθεί ό μύθος της Άνωτάτης Παιδείας, και από τήν άλλη για να συνεχιστεί άπρόσκοπτα ή παραγωγή άποδοτικών, άποτελεσματικών και κατάλληλων έπιστημών - έξαρτημάτων για τους μηχανισμούς και τις δομές του κατεστημένου.

Ο έγκλωβισμός τους στον κρυστάλλινο πύργο της έδρας τους τους άποξενώνει από τά προβλήματα, από τό λαό, από τήν κοινωνία και φυσικά από τους φοιτητές τους που είναι ή πιο ζωντανή, ή πιο ευαίσθητη και ή πιο δυναμική πρωτοπορία του λαού μας. Χιλιάδες φορές οι έθνικές περιστάσεις ή άμεσα συνταρακτικά γεγονότα στο χώρο της Παιδείας τους ζήτησαν να γίνουν όδηγητές. Πάντοτε άρνήθηκαν. Και οι έξαιρέσεις (άς θυμηθούμε άνάμεσα στους λίγους έκλεκτους τον άειμνηστο νομοδιδάσκαλο Κωνσταντίνο Τριανταφυλλόπουλο) δυστυχώς κι έδώ έπιβεβαιώνουν τον κανόνα. Ο κομπορμισμός, ή άνοχή, ή συγκατάβαση κι ό συμβιβασμός με τήν εύρύτερη έννοιά

του, άποτελούν τό στοιχεία ταυτότητας της προσωπικότητάς τους, ενώ ή προσπάθειά τους να δικαιολογούν τ' άδικαιολόγητα και να έπικαλούνται φανταστικούς λόγους για τήν έκάστοτε προσαρμογή τους είναι ή πάγια τακτική τους.

Κανείς ποτέ δέν τους εξήτησε ήρωισμό. Να μετουσιώσουν όμως σε πράξη τήν άποστολή τους, να έμμηφούν σωστά, και να παίρνουν θέση στα καθημερινά προβλήματα που δημοσιογούνται στο χώρο της έπιστημοσύνης και της αθθεντίας τους, αυτό είναι καθήκον τους.

Και θά μπορούσαν να 'ναι άληθινοί πνευματικοί όδηγητές άν στέκονταν, όπως είναι τό χρέος τους, υπερασπιστές των βασιικών Άνωθροπίνων Δικαιωμάτων που άποτελούν τήν πιο βασική ύποδομή Έθνικής Παιδείας.

Και θά μπορούσαν να 'ναι άληθινοί δάσκαλοι άν έπιαναν τό σφυγμό των φοιτητών τους και υπερασπίζονταν άδιάλλαχτα μαζί τους τις έντιμες, ξελάγαρες και καθαρά φοιτητικές διεκδικήσεις τους.

Και θά μπορούσαν να 'ναι άληθινοί οι πρώτοι έπιστήμονες και τεχνικοί άν διατύπωναν, άρμονικά συνεργαζόμενοι σε διακλαδικές ομάδες, υπεύθυνες θέσεις πάνω στα κυντά συγγρανα έλληνικά προβλήματα.

Άφού δέν μπορούν να τό διδάξουν, τουλάχιστον άς ξέρουν ότι Έλευθερία και Δημοκρατία δέν είναι πια πολιτικά συνθήματα, είναι στις μέρες μας τρόπος ζωής και λόγος ζωής και Έθνική Πνευματική Κληρονομιά.

ΔΗΜ. ΡΟΚΟΣ

Άλληλογραφία

ΑΠΑΝΤΗΣΗ ΣΕ ΔΥΟ ΑΡΘΡΑ

Η έλευθερη συζήτηση είναι όπλο άποφασιστικό στην προώθηση της έλευθερης σκέψης, κι έπομένως έπίσης στην κατάχτηση της έλευθερίας. Πάνω σ' αυτήν τή βασική κι άυτόνομη άρχή είμαι σύμφωνος και με τον κ. Κώστα Σοφούλη και με τον κ. Φάνη Ραλό, που έγραψαν στο 2. και τό 4. τεύχος της Συνέχειας για τό πρόβλημα των κοινωνιολογικών εκδόσεων στην Ελλάδα. Κεί που βέβαια θά διαφωνήσω μαζί τους είναι πάνω στο πρόβλημα της έλευθερίας που πρέπει ν' άναγνωριστεί στον βιβλιοκριτικό να προβαίνει σ' άθαιρετες αξιολογήσεις, βασισμένες σ' άποσπασματικά τσιτάτα και τολμηρά άποφθέγματα, και ικανές να φέρουν στην επιφάνεια ένα μονάχα πράγμα—πώς ό βιβλιοκριτικός άναγνωρίζει στον έαυτό του τό δικαίωμα να λέγει ό,τι θέλει, όπως θέλει, όσο άσχετο κι άν είναι με τό θέμα που πραγματεύεται. Άπό τή στιγμή εκείνη, από τή στιγμή δηλαδή που ή βι-

βλιοκριτική παύει να είναι γνήσια, κατατοπιστική κι έποικοδομητική, και παύει να στηρίζει τήν κριτική της σε συγκεκριμένα στοιχεία, παρουσιασμένα μ' ολοκληρωμένο τρόπο, από εκείνη τή στιγμή περνά από τό βασίλειο της έπιστημονικότητας της σκέψης στο βασίλειο της έπιστημοσύνης του ύφους.

Θέλω να μιλήσω κάπως γενικότερα για τό θέμα των εκδόσεων στην Ελλάδα, μ' άς μου έπιτραπεί να πώ δυό λόγια σ' άπάντηση στα όσα οι δυό σας συνεργάτες είπαν, άμεσα ή έμμεσα, σε σχέση με μένα τον ίδιο. Έτσι, π.χ., κι αυτό άφορά τον κ. Σοφούλη, για να άποδείξει κανείς πως τό βιβλίο των Μπάραν και Σουήζυ δημοσιεύτηκε έδώ για έμπορικούς λόγους, δίχως καμιά σκέψη να ώφεληθεί έτσι ό άναγνώστης, θά πρέπει στη συγκεκριμένη περίπτωση ν' άποδείξει πως ή εισαγωγή μου στο βιβλίο δε βοηθεί να κατατοπίσει τον έλληνα άναγνώστη πάνω σε μια σειρά ύψεις του προβλήματος που διαφορετικά

θα του έμεναν σκοτεινές. Και θά πρέπει έπιλέον ν' αναφέρει στοιχεία που να δείχνουν πως όλα τ' άλλα βιβλία της σειράς «Η έποχή μας», για τά όποια έγω κάποια εύθύνη, διαλέχτηκαν με βάση τή μοναδική έπιδίωξη της έμπορικότητας, είναι άσχετα άναμεταξύ τους, στερούνται άξία, δε συνδέθηκαν με εισαγωγές κι άλλους τρόπους με τήν ελληνική πραγματικότητα και τις προσλαμβάνουσες του έλληνα άναγνώστη κλπ. κλπ. Όλα αυτά θά ήσαν άπαραίτητα, για να μπορέσει να γίνει λόγος για μιάν ολοκληρωμένη βιβλιοκριτική με «αξιώσεις». Ο κ. Σοφούλης δέν τά έκανε. Πήρε ένα βιβλίο, δήλωσε ρητά πως δε θέλει ν' άσχοληθεί με τήν εισαγωγή, και προχώρησε να καταδικάσει όσους άσχολήθηκαν με άγάπη και με μόχθο για τήν προβολή του. Για μένα μια τέτοια μέθοδος στερείται έπιστημονικότητα σκέψης.

Όσον άφορά τον κ. Ραλό. Του φάνηκε ό μαρξισμός μου στραβός, έλλιπής. Δικαίωμα του να έχει αυτήν τή γνώμη. Δέν του τό άμφισβητώ. Όμως μου άποδίνει πως εκθειάζω τό έργο των Μπάραν και Σουήζυ στην εισαγωγή μου, και λέγει πως δε λαβαίνω υπόψη μου τις

θηκε ή φωτολιθογραφία». Αυτό δέν είναι τό «τεχνικό νόημα» τής φράσης ενός ποιητή, όταν τόν βάζομε ότι θα έγγραφει: (κατάργηση τών δικαιωμάτων του τύπου), σάν άρθρογράφος εφημερίδας;

«Έχουν τήν πεισματική μοίρα τους και οι λέξεις», όπως προλογίζει ό Σεφέρης τις *Δοκίμες*. Κι αν για τόν ίδιο τόν ποιητή οι λέξεις γλιστράνε μέσα από τά δάχτυλα, δέν είναι φρόνιμο νά είμαστε εμείς οι απόλυτοι. Τό θέμα είναι νά μή φτάνομε στήν παρερμηνεία. Ή αίνιγματική αυτή φράση είναι μεμονωμένη. Δέν υπάρχουν συμφραζόμενα, έντός απ' όσα ή ίδια περιέχει. Ύπάρχει όμως ένα λεξιλόγιο Σεφέρη, πρὸς τό οποίο δέν μπορείς νά άπιστείς. Ή άρχή

«φτάσαμε τέλος στά χρόνια...» περιλαμβάνει τρεις λέξεις πού ή καθεμιά τους έχει περάσει άρκετές φορές στήν ποίηση του Σεφέρη. Δέν είναι τυπικές λέξεις. Νά τις άποφορτίσομε έντελῶς για νά κουβαλήσουν ένα τεχνικό νόημα είναι, νομίζω, ύπερβολή. Δέν είναι παράλογο νά σημαίνουν: καταντήσαμε. Κι επίτελους γράφτηκαν τό 1941, στήν Πρετόρια, από έναν ποιητή πού τόν έθιγαν τά γεγονότα. «Δέν γύριζε τήν πλάτη στη ζωή». (*Δοκίμες*, σ. 433).

Ύστερα τό επόμενο: «πού έφευρέθηκε ή κατάργηση τής τυπογραφίας», αν έχει τεχνικό νόημα, τότε είναι άνακριβές. Ή φωτολιθογραφία δέν καταργεί τήν τυπογραφία. Δέν ξαναγυρίζομε στήν

πριν από τόν Γουτεμβέργιο κατάσταση. Άνοίγει ένας άλλος πόρος τής τυπογραφίας πού άντικαθιστά τό τυπικό ψηφίο με τό προσωπικό, έστω. Μπορώ νά φανταστῶ τόν Σεφέρη νά πανηγυρίζει για τήν έφεύρεση τής φωτολιθογραφίας, αλλά όχι και νά χαιρέται τήν κατάργηση τής τυπογραφίας. Νά έκανε άμφισβήτηση από τό '41; όταν και οι σημερινοί άμφισβητίες δέν άπεχθάνονται και τόσο τήν τυπογραφία;

Και τελειώνω με μιá άλλη φράση του Σεφέρη: «Όσοσο δέν θα ήθελα νά νομιστεί ότι μιλά σάν ένας φανατικός» οι φανατισμοί δέ μ' άρέσουν».

ΛΑΒΕ. ΑΡΓΥΡΙΟΥ

ΛΑΚΗ ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ - ΝΕΣΤΟΡΟΣ

δοκίμιο

‘Η πολιτική ώριμότητα τών ‘Ελλήνων

Πριν από χρόνια, στην αίθουσα τών τελετών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, άκουσα τόν Βασίλεα Παύλο νά έπισημαίνει τήν πολιτική άνωριμότητα τών ‘Ελλήνων και νά ζητά τήν άμεση διαπαιδαγώγησή τους. Θύελλα ξεσηκώθηκε τότε στήν αντιπολίτευση, αλλά δέν συγκράτησα ούτε μιá φράση πού θα μπορούσε — όχι νά μου λύσει, μά νά μου θέσει τό πρόβλημα.

Μετά τό 1967, όπως ήταν φυσικό, τά διαβάσματά μου άρχισαν νά στρέφονται όλοένα και περισσότερο γύρω από τά προβλήματα του νέου έλληνισμού, και μάλιστα— λόγω δουλειάς—του έλληνικού παραδοσιακού πολιτισμού, δηλαδή του πολιτισμού τής τουρκοκρατίας. Σάν όλους τους άπόφοιτους του κλασικού γυμνασίου, ξεκινούσα κι εγώ με μιá προκατασκευασμένη ιδέα: τουρκοκρατία σημαίνει τέσσερεις (για τή Βόρεια ‘Ελλάδα πέντε) σκοτεινούς αιώνες σκλαβιάς, πού είναι ή αίτία κάθε πνευματικής και πολιτικής μας κακοδαιμονίας. Μείναμε τόσοις αιώνες πίσω από τήν Εύρώπη. Πώς νά τήν προλάβομε; Πώς νά συγκρονησούμε; Κι αυτή τή φοβερή σκιά τής τουρκοκρατίας, πού πλανήται βαριά πάνω από τόν «υπό ανάπτυξιν» έλληνικό λαό, ή πανεπιστημιακή μου παιδεία — και δή στή Φιλοσοφική Σχολή — δέν κατόρθωσε νά τήν διασκεδάσει. ‘Ο-

σο περισσότερο όμως διάβαζα γι' αυτήν τήν έποχή, τόσο και άνακάλυπτα περίεργα πράγματα:

Άνακάλυφα πρώτα τήν όμορφιά — διόλου σκοτεινή και μελαγχολική, αλλά πολύχρωμη και χαρούμενη — πού χαρακτηρίζει τους λεγόμενους παραδοσιακούς οικισμούς και τους κατοίκους τους στήν έποχή τής άκμής του παραδοσιακού πολιτισμού. Άπαντως είναι οι άπαγορεύσεις τών μητροπολιτών για τά πολυτελή φορέματα πού φορούσαν οι πιστές στήν εκκλησία, για τις ύπερβολικές προΐκες, για τις άλόγιστες δαπάνες προς έπίδειξη και άπόκτηση κύρους — άκριβῶς όπως γινόταν στα ίδια πάνω κάτω χρόνια και στήν Εύρώπη.

Έπειτα άνακάλυφα τά σχολεία: πολλά σχολεία και φανερά, καθόλου «κρυφά». Τά προίκιζαν οι πλούσιοι έλληνες έμποροι πού έκαναν τήν τύχη τους στις μεγάλες πόλεις τής Εύρώπης και τής Άνατολής. Οι ίδιοι έχιζαν και μεγαλύτερα σπίτια στήν πατρίδα τους, πληρώνοντας ντόπιους τεχνίτες, πού άσκοούσαν, όσοσο, μιá τέχνη κοσμοπολιτική: τό φανερόν, άνάμεσα σε άλλα, οι ξύλινες έπενδύσεις τών έσωτερικών χώρων και τά ξυλόγλυπτα τέμπλα τών εκκλησιών.

Και σιγά σιγά, πίσω από τις προσόψεις και μέσα από τις αυλές,

μαρμαροχτισμένες ή φτωχικές, άρχισα ν' άνακκλύπτω τή λογική του συστήματος: πρώτα στις άπλες σχέσεις άτόμου προς άτομο (γιατί τά λαογραφικά φαινόμενα πού είχα πρόχειρα στή μνήμη μου άφορούσαν κυρίως τήν ιδιωτική ζωή): ύστερα στις καθορισμένες άμοιβαίες σχέσεις μεταξύ ομάδων ανθρώπων (ποιός, πού, πότε δίνει και ποιός, πού, πότε, αντίστοιχα, παίρνει) και τέλος στή σχέση του άτόμου προς τήν κοινωνία μέσα στα πλαίσια αυτού πού ονομάζουμε κοινοτικό σύστημα. Ή ζωή στή μικρή έλληνική κοινότητα τής τουρκοκρατίας έχει μιá λογική διαφορετική από τή δική μας, αλλά λογική άτράνταχτη.

Τό περασμένο καλοκαίρι διάβαζα τό *Χειρόγραφο Σεπ. ‘41* του Σεφέρη και έπεφα από τήν μιάν έκπληξη στήν άλλη. Μιá παράγραφος ιδιαίτερα με προβλημάτισε — όχι για τό περιεχόμενό της, τό οποίο άλλωστε με βρίσκει άπόλυτα σύμφωνη, αλλά για τή διατύπωσή της με σχήμα άπορηματικό:

«Στήν πολιτική μου ζωή ένιωσα, τις περισσότερες φορές, γράφει ό Σεφέρης, μεγάλη αήδία. ‘Ομως ποτέ δέν έπαφα νά δίνω, μ' όλη τή θέρμη τής καρδιάς μου, τήν πίστη μου στον έλληνισμό, πού είναι ή άλλη όψη του άνθρωπισμού μου, όπως τόν έπλασαν

τουλάχιστο ὁ χαρακτήρας μου καὶ οἱ συμπτώσεις τῆς ζωῆς. Τὸν ἑλληνισμό τὸν ἔβλεπα νὰ κατέχει ἓνα πολὺ μεγάλο χῶρο. Ὅσο γιὰ τοὺς σύγχρονους ἑλλαδικοὺς φορεῖς του, αἰσθανόμουν πὼς τὸν ὑπηρετοῦσαν καλύτερα οἱ ἀδίδαχτοι ἀπὸ τοὺς σπουδασμένους. Τοὺς τελευταίους τοὺς πρόσεξα πολὺ καὶ τοὺς βρῆκα χαλασμένους τὶς περισσότερες φορές. Ἀντίθετα, μοῦ ἔτυχε νὰ συναντήσω ἀνάμεσα στὸ λαὸ πραγματικοὺς ἄρχοντες. Στὴ λογοτεχνική μου ἐργασία ἐκφράζομαι ἴσως μὲ περισσότερη ἀκρίβεια γιὰ τὸ ἐπικίνδυνο αὐτὸ θέμα. Τώρα πού σημειώνω, χρονογραφικά, τὶς συμπάθειες καὶ τὶς κλίσεις μου μέσα στὸν ἑλληνικὸ κόσμο πού ἔζησα, θὰ ἤθελα νὰ προσθέσω μόνο πὼς μοῦ φαινότανε παρὰξενό, καὶ σχεδὸν ἀνεξήγητο, τοῦτο ἀκόμη: πὼς, ἐνῶ ὑπῆρχαν τόσο ἀξιόλογοι ἄνθρωποι ἀνάμεσα στὸ λαὸ, μὲν ἄγγιζαν καὶ περνοῦσαν τὴ γραμμὴ πού τοὺς χώριζε ἀπὸ τὶς λεγόμενες μορφωμένες τάξεις, ἀλλοιωνότουσαν, προστύχαιναν καὶ γινόντουσαν σὰν τοὺς ἄλλους»¹.

Γιατί ὅμως εἶναι «παρὰξενό καὶ σχεδὸν ἀνεξήγητο» τὸ φαινόμενο; Γιατί ἀπορούμε; Αὐτὰ δὲν εἶναι τὰ ἀποτελέσματα τῆς «διαπαιδαγωγήσεως» πού ὑπέστη ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ πρώτου του Μεσσία, τοῦ Καποδίστρια; Τότε ἐμφανίστηκε καὶ ὁ μῦθος τῶν σκοτεινῶν αἰώνων τῆς σκλαβιάς: «Ἐπιθυμῶν θερμῶς τὴν ὕψωσιν τῆς Ἑλλάδος εἰς ἔθνος ἐλεύθερον καὶ αὐτόνομον, γράφει ὁ Καποδίστριας, ὀφείλω μὲν νὰ σπουδάσω ὅπως τάχιον φθάσῃ εἰς τοῦτο, πλὴν δὲν δύναμαι νὰ ἀμβλυωθῶ πρὸς τὰ νοσήματα αὐτῆς ὅσα ἔπαθεν ἐκ δουλείας τεσσάρων αἰώνων καὶ ἐξ ἀναρχίας ἑπταετοῦς»². Καὶ τὸ πρῶτο φάρμακο πού δοκίμασε γιὰ νὰ θεραπεύσει τὰ νοσήματα αὐτὰ ἦταν ἡ ἀπολυταρχία. Αὐτοὶ ὅμως οἱ νοσοῦντες Ἕλληνες, πού μάλιστα εἶχαν ἀναδυεῖ ἀπὸ τὰ σκότη τῆς δουλείας, πρὶν ἐμφανισθεῖ ὁ Σωτήρας (μὴ αὐτοκλήτος, τουλάχιστον, ἐκεῖνος), δὲν εἶχαν κανένα πρόβλημα μὲ τὴ δημοκρατία· τὴ θεωροῦσαν δεδομένη· οὔτε καν τὴ συζητοῦσαν. Τὸ Σύνταγμα τῆς Τροιζῆνος (Μάιος 1927) διακήρυξε ἀπλᾶ ὅτι «ἡ κυριαρχία ἐνυπάρχει εἰς τὸ Ἔθνος· πᾶσα ἐξουσία

Φ.Τ. ΔΙΑΛΕΙΣΜΑΣ

Διάλογος μ' ἓναν ἀνδριάντα

—Στρατηγέ μου σᾶς προδῶσαν!

Ἄπ' τὸ ὕψος τοῦ ἀνδριάντα σας καλπάζετε ἀμέριμνα τὴν ὄρα πού τὸ χειμωνιάτικο νερόχιονο παγώνει τὰ καπούλια τοῦ ἀλόγου σας.

Ὁ ἄερας κυνηγáει τὶς τελευταῖες ἐφημερίδες κι ἐσεῖς,

χρόνια τώρα, κυνηγáτε τὸν ἴσκιο τοῦ δακτύλου σας πού δείχνει ἐπίμονα τὸν βορρᾶ.

Στρατηγέ μου, οἱ ἐπιμιδίες σας χορτάσιασαν σὰν ἀλλὴ ἐγκαταλειμμένη, τὰ ζευγαράκια φιλοῦνται στὰ πόδια σας καὶ σᾶς ἀγνοοῦν. Ἀλλάξτε στάση.

Καβαλήστε ἓναν τριώροφο πύραυλο,

φορέστε κάποιον ναζιστικὸ κράνος,

σουφρωῶστε τὰ χεῖλιά σας μὲ νόημα·

γιατὶ ἀλλιῶς θὰ σᾶς μεταθέσουν

στὴν τελευταία γωνιά τῆς ἐπαρχίας,

βορρᾶ στὴν ἀνάμνηση τοῦ στιχοῦροῦ.

Τώρα πού ἡ παρουσία σας ἐκπνέει

ἀνάμεσα σὲ παρελάσεις θωρακισμένων

κι ἐπιδείξεις ἀεροπλάνων τελευταίου τύπου,

Στρατηγέ μου συγχρονιστεῖτε.

Τ' ἄλογό σας ἀπέθανεν ἐλλείψει ἀχύρου

σ' αὐτὸν τὸν αἰῶνα πού μᾶς ταΐζουν πετρέλαιο.

Τὸ ποίημα αὐτὸ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὰ τοῦ Φ.Τ. Διαλεῖσμα, πού πέθανε πρόωρα στὶς 4 Μαΐου 1973. Γεννήθηκε στὴν Ἀθήνα στὰ 1925 καὶ σπούδασε πολιτικὸς μηχανικὸς στὸ Μετσόβιο Πολυτεχνεῖο. Στὰ 1957 παρουσίασε τὴν πρώτη ποιητικὴ συλλογὴ του, Ἀντίστροφη Πορεία, καὶ στὰ 1959 τὴ δεύτερη, Λεκίδες Ἡλίου, στὴν ὁποία περιλαμβάνεται καὶ τὸ ποίημα πού ἀναδημοσιεύει ἡ Συνέχεια γιὰ νὰ τιμήσει τὴ μνήμη του. Ἄφησε ἀρκετὴ ἀνεκδοτὴ ποιητικὴ ἐργασία, πού ἀκόμη δὲν ἔχει ταξινομηθεῖ.

πηγάζει ἐξ αὐτοῦ καὶ ὑπάρχει ὑπὲρ αὐτοῦ»³. Ὁ Καποδίστριας ἀναγκάστηκε νὰ ἐπικαλεστεῖ τὴ σωτηρία τοῦ ἔθνους γιὰ νὰ καταχραστεῖ τὴν κυριαρχία του, κι αὐτὸ σημαίνει πὼς ἡ δημοκρατία δὲν ἦταν τὸ «προσεκτικὸν τέρμα»⁴, πρὸς τὸ ὁποῖο ἀπέβλεπε ἡ ἀπολυταρχική του διοίκηση, ἀλλὰ ἡ ἀφετηρία καὶ ἡ προϋπόθεση τῆς σταδιοδρομίας του ὡς Κυβερνήτη. Δημοκρατία ἦταν τὸ πολίτευμα πού εἶχαν ἐκλέξει οἱ ἐλεύθεροι Ἕλληνες γιὰ τὸν ἑαυτό τους καὶ ὁ Καποδίστριας ὀφείλει νὰ τὸ σεβαστεῖ.

Δὲν θὰ ἀπορήσουμε γιὰτὶ δὲν τὸ σεβάστηκε — ἡ αὐθαιρεσία εἶναι πάντοτε ἡ πιὸ εὐκόλη λύση. Ἐκεῖνο πού εἶναι πραγματικὸ ἄξιό ἀπορίας — κι ἐδῶ βρίσκεται καὶ ἡ κραυγαλέα ἀντινομία αὐτῶν πού μαθαίνουμε στὸ σχολεῖο — εἶναι τὸ ὅτι οἱ ἐξαθλιωμένοι ραγιάδες, ἐνῶ ἀκόμη συνεχίζεται ὁ ἀγώνας γιὰ τὴν ἐλευθερία καὶ ἡ σωτηρία τοῦ ἔθνους κρέμεται στὴν κυριολεξία ἀπὸ μιὰ κλωστή, ψηφίζουν Σύνταγμα φιλελεύθερο, πού καθιερώνει τὸ ἀντιπροσωπευτικὸ σύστημα καὶ περιορίζει στὸ ἐλά-

χιστο τὴν ἐπέμβαση τοῦ Κυβερνήτη στὶς ἀποφάσεις τῆς Βουλῆς. Αὐτὴ ἡ πολιτικὴ ὀριμότητα τοῦ ἀγωνιζόμενου ἑλληνικοῦ λαοῦ εἶναι («τὸ παραζένο καὶ σχεδὸν ἀνεξήγητο» φαινόμενο, ποῦ ἂν ἀποφασίσουμε νὰ τὸ ἐρευνήσουμε, εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι θὰ χρειαστεῖ συγχρόνως ν' ἀλλάξουμε καὶ τὸ σύστημα τῶν ἀξιών μας:

«Οἱ δυσκολίες ποῦ ἀντιμετώπιζε ἡ Ἀμερικὴ στὶς πρώτες τῆς ἐκλογές· οἱ ταραχές καὶ ἡ ἀταξία ποῦ προκλήθηκε στὴ Γαλλία λόγω τῆς ἀσκήσεως τοῦ νέου [ἐνν. τοῦ ἐκλογικοῦ] δικαιώματος, θὰ μᾶς ἔκαναν νὰ περιμένουμε σοβαρότατες δυσκολίες καὶ ταραχές σὲ μιὰ χώρα σὰν τὴν Ἑλλάδα», γράφει στὰ 1831 ὁ Ἄγγλος διπλωμάτης καὶ περιηγητὴς David Urquhart⁵. «Ὡστόσο, ὄχι μονάχα δὲν συνέβη αὐτό, ἀλλὰ τὸ δικαίωμα τῆς ψήφου καὶ τὸ εἶδος τῆς ψηφοφορίας δὲν ἔγιναν κἂν ἀντικείμενο συζητήσεως· οὔτε φωνὴ γι' αὐτὰ οὔτε ἀκρόαση· καὶ παρ' ὅλα αὐτὰ ὅλοι τὸ ξέρον ὅτι στὶς τρεῖς πρώτες συνελεύσεις, πρὶν ἀπὸ τὸν ἐρχομὸ τοῦ Καποδίστρια, ἐξελέγησαν οἱ καλύτεροι ἄνδρες ποῦ ὑπῆρχαν· καὶ μολονότι οἱ ἀποφάσεις τους λίγον τόπο ἔπιασαν, ἐξέφρασαν τουλάχιστον ἕνα φιλελευθερισμὸ αἰσθήματος καὶ γνώμης ποῦ μᾶς ἀφῆνει ἐκπληκτους καὶ μᾶς κάνει ν' ἀναρωτιόμαστε ποῦθε προέρχεται. Εἶναι δυνατόν αὐτὴ ἡ ἀντιπροσωπευτικὴ τακτικὴ, ἂν μοῦ ἐπιτρέπεται νὰ τὴν ὀνομάσω ἔτσι, νὰ ἀποδοθεῖ σὲ ὀτιδήποτε ἄλλο ἐξὸν ἀπὸ τὴν αὐτοδιοίκηση στὴν ὁποίαν ἦταν πρὶν [πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση, δηλαδὴ] ἐξασκημένοι οἱ Ἕλληνες;» Στὴ ρητορικὴ αὐτὴ ἐρώτηση ποῦ θέτει στὸν ἑαυτὸ τοῦ ὁ Urquhart, μεγάλος θαυμαστῆς καὶ προσεκτικὸς παρατηρητῆς τῶν ἑλληνικῶν κοινοτικῶν θεσμῶν, ἀπαντᾷ: «—Νομίζω πῶς ὄχι. Ἀκόμη καὶ στὴν περίπτωσι ποῦ δὲν θὰ ληφθοῦν καθόλου ὑπόψη τὰ γεγονότα καὶ οἱ παρατηρήσεις ποῦ ἤδη ἐξέθεσα, ἡ ἄμεση υἰοθέτηση ἀπὸ μέρος τῆς ἀπελευθερωμένης Ἑλλάδας τοῦ ἀντιπροσωπευτικοῦ συστήματος, χωρὶς δυσκολία, οὔτε κἂν συζήτηση, θὰ μπορούσε νὰ ἀποδείξει ὅτι στὴν Τουρκία [ἐνν. τὴν ὑπόδουλη Ἑλλάδα] ὑπάρχουν στοιχεῖα πολιτικῆς ἀναγέννησης· μόνον ποῦ ἐπει-

δὴ δὲν τοὺς εἶχε δοθεῖ ἡ δέουσα προσοχὴ πρὶν ἀκόμη ἐφαρμοστοῦν στὴν πράξι, παρερμηνεύτηκαν στὴν παρεία τῆς λειτουργίας τους καὶ δυστυχῶς καὶ σήμερα ἀκόμη [1831] οὔτε οἱ ἴδιοι οἱ Ἕλληνες ἔχουν συνείδηση τῆς σημασίας τους· γιατί μέσα στὸ μυαλό τους οἱ παλιοὶ θεσμοὶ καὶ ἡ ἄσκησή τους ἔχουν συνδεθεῖ μὲ τὴν περασμένη τυραννία, καὶ στὴ βιασύνῃ τους νὰ μιμηθοῦν τὴν Εὐρώπη, παραμέλησαν ὡς τώρα καὶ περιφρόνησαν τὶς δικές τους κοινότητες, τὶς ὁποῖες, ὡστόσο δίκαια θὰ ζήλευε ἡ Εὐρώπη».

Αὐτὸ τὸ ἐπαναλαμβάνει συχνὰ ὁ Urquhart, ὅταν μιᾶ μὲ ἐνθουσιασμὸ γιὰ τὰ Ἀμπελάκια, γιὰ τὶς ναυτικὲς κοινότητες τῆς Ἰδρας καὶ τῶν Σπετσῶν, γιὰ τὰ χωριὰ τοῦ Πηλίου, γιὰ τὰ Μαντεμοχώρια τῆς Χαλκιδικῆς. Γιὰ τὰ τελευταῖα μάλιστα ἀφιερώνει ἕνα ὀλόκληρο κεφάλαιο στὸ βιβλίον του *Τὸ πνεῦμα τῆς Ἀνατολῆς*: «Εἶναι ἀξιοπερίεργο καὶ διδακτικὸ συγχρόνως, γράφει, νὰ βλέπει κανεὶς τοὺς ραγιαδες μῆς τουρκικῆς ἐπαρχίας νὰ κάθονται κάτω γιὰ νὰ συζητήσουν καὶ ν' ἀποφασίσουν τί εἶδους διοίκησι θέλουν γιὰ τὸν ἑαυτὸ τους. Τὸ σύνταγμα ποῦ υἰοθέτησαν θὰ περιποιοῦσε τιμὴ ὄχι μονάχα στὸ λαό, ἀλλὰ καὶ στοὺς μορφωμένους ὁποιασδήποτε χώρας τῆς Εὐρώπης».

Δυστυχῶς οἱ ξένοι, λέει ὁ Urquhart, εἶναι κακὰ πληροφορημένοι γιὰ τὸ ἑλληνικὸ κοινοτικὸ σύστημα, κι αὐτὸ γιατί οἱ βασικοὶ τους πληροφοριοδότες, οἱ Φράγκοι καὶ οἱ Λεβαντίνοι μὲ τοὺς ὁποίους ἔρχονται πρώτα σὲ ἐπαφὴ στὰ λιμάνια τῆς Ἀνατολῆς, ἔχουν κάθε λόγο νὰ δυσφημοῦν τοὺς Ἕλληνες, τοὺς ὁποίους ἀνταγωνίζονται. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἴδιοι οἱ Ἕλληνες, ὅπως τὸ ἔχει ξαναπεῖ, εἴτε ἀγνοοῦν εἴτε περιφρονοῦν τοὺς θεσμούς τους. «Δὲν μπορούν νὰ φανταστοῦν ὅτι τὰ ἴσα βάρη, ἡ ἐλευθερία τῆς γνώμης, ἡ ἰσηγορία σὲ θέματα τῆς κοινότητος, ἡ μίσθωσι τῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ δασκάλου ποῦ οἱ ἴδιοι διαλέγουν, τὸ δικαίωμα νὰ ἀποπέμπουν τὸν ἐφημέριό τους, ὅλα αὐτὰ, ποῦ ὁ ὑπόδουλος Ἕλληνας τὰ βλέπει ὡς κομμάτια ἀναπόσπαστα τῆς βασιανισμένης του ὑπαρχῆς, ἀνάμεσα στὰ πολιτισμένα ἔθνη θὰ ὀνομάζονταν μὲ ὄρους ὀπως προνόμια καὶ δικαιώματα, καὶ

ὅτι εἶναι ἀγαθὰ τὰ ὁποῖα κανένα ἔθνος στὴν Εὐρώπη δὲν ἔχει, καὶ πρὸς τὰ ὁποῖα ὅλοι προχωροῦν ψηλαφητὰ, στὰ σκοτεινὰ»⁷.

«Πρώτῃσε ἕνα ραγιὰ γιὰ τοὺς κοινοτικούς θεσμούς τους, συνεχίζει ὁ Urquhart· δὲν θὰ καταλάβει τί ἐννοεῖς· θὰ σοῦ περιγράψει τὴν κατάστασι τοῦ χωριοῦ του, θὰ σοῦ πεῖ γιὰ τὴν οἰκογένειά του καὶ τὶς ὑποθέσεις του, ἀλλὰ δὲν θὰ σοῦ δώσει τὴν εὐκαιρία νὰ ὑποπτευθεῖς τὴν ὑπαρξὴ ἐνός ὁποιοῦδήποτε συστήματος τοπικῆς διοικήσεως, ἐξὸν καὶ ἂν ἔχει κάποιο παράπονο». Δὲν ἔχει ὅμως σημασία. Ἡ μακροχρόνια ἄσκησι τῶν δικαιωμάτων του μέσα στὸν κύκλο τῆς κοινότητος ἔκανε τὸν ραγιὰ ὄριμο πολιτικά, ἔστω καὶ ἂν ὁ ἴδιος δὲν εἶχε πλήρη συνείδησι τοῦ πράγματος, γιατί ἦταν μέρος τῆς ζωῆς, καὶ ὄχι τῆς παιδείας του. «Ἡ πολιτικὴ ὀξύνοια τῶν ραγιαδῶν εἶναι ἀξιοσημείωτη, γιατί μπορούν ἀμέσως νὰ διακρίνουν τὶς αἰτίες τῶν δεινῶν τους καὶ τοὺς ὑπαίτιους τῶν καταπιέσεων ποῦ ὑφίστανται».

Στοὺς κακὰ πληροφορημένους ξένους καὶ στοὺς Ἕλληνες ποῦ περιφρονοῦν τὴν πολιτικὴ τους κληρονομιά ὁ Urquhart προσφέρει δύο παραδείγματα, γιὰ ν' ἀποδείξει τὴν πολιτικὴ ὀριμότητα τῶν Ἑλλήνων⁸:

«Ὅταν ἡ κυβέρνησι τοῦ Καποδίστρια, διερμηνεύοντας τὴ θέλησι ὅλου τοῦ λαοῦ, ὕψωσε τὴ φωνὴ τῆς ζητώντας τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ Συντάγματος, στὴν ἀρχή, καὶ κατόπιν τὴ σύγκλησι ἔθνικῆς συνέλευσης, οἱ λέξεις αὐτὲς θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν [ἐνν. ἀπὸ ὅσους πιστεύουν στὴν πολιτικὴ ἀνωριμότητα τῶν Ἑλλήνων] ἀπλὰ κομματικὰ συνθήματα ἢ ὄροι δεινισμένοι ἀπὸ τὴν Εὐρώπη. Δύο ἀπαντήσεις δόθηκαν στὸν Κυβερνήτη, οἱ ὁποῖες, ἔστω καὶ ἂν εἶναι φτιαχτές, ἀρκοῦν γιὰ ν' ἀποδείξουν τὴν ἐξυπνάδα τοῦ λαοῦ σ' αὐτὰ τὰ θέματα. Ὁ κυβερνήτης ρώτησε ἕναν ἀγράμματο Ἕλληνα γιατί ὑπέγραψε τὴν αἴτησι γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ Συντάγματος καὶ τί ἐννοοῦσε μ' αὐτὲς τὶς λέξεις. Ὁ χωριάτης, ἀγανακτισμένος, τοῦ ἀπάντησε:

«Αὐτὸ ποῦ ἐννοῶ καὶ ποῦ ἐπικαλοῦμαι εἶναι τὸ συμβόλαιον ποῦ λέει σὲ μᾶς ποῦ εἶναι τὸ καθῆκον μας πρὸς ἑσένα, καὶ σὲ σένα ποῦ

είναι τὸ καθήκον σου πρὸς ἑμᾶς”.

Λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ἄτυχης σταδιοδρομίας του, ὁ Καποδίστριας πῆγε στὴ Μάνη, ὅπου ἡ δυσαρέσκεια ἦταν ἐντονότερη. Σὲ μιὰ συνάντησή του μὲ μερικούς ἀπὸ τοὺς ἀρχηγούς, ἀντέταξε ὅτι εἶναι πρόθυμος νὰ ἐφαρμόσει τὶς ἀποφάσεις τῆς συνελεύσεως τοῦ Ἄργους· αὐτοὶ ὅμως ἐπέμεναν νὰ

τοῦ ζητοῦν τὴ σύγκληση ἐθνικῆς συνελεύσεως. Τότε τοὺς ρώτησε προκλητικά, τί χρειαζόταν ἡ νέα ἐθνικὴ συνέλευση, ἂν ἀποφάσιζε νὰ ἐφαρμόσει τὶς ἀποφάσεις τῆς προηγούμενης; κι ἓνας τοῦ ἀπάντησε:

“Ὅταν ὁ Μωυσῆς παρέβη τὸν νόμο πού εἶχε παραλάβει ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ Θεοῦ, ἔπρεπε νὰ παρυσιαστῆ καὶ πάλι μπροστὰ Του,

γὰ νὰ παραλάβει ἐκ νέου τὸν νόμο πού παρέβη. Ἦσὺ, πού δὲν εἶσαι οὔτε κατακτητῆς οὔτε κληρονομικός μας ἄρχοντας, ἀντλεῖς τὴ δύναμή σου ἀπὸ τὸ Σύνταγμα πού παρέλαβες ἀπὸ τὸν λαό: παρέβης τὸ Σύνταγμα· πρέπει νὰ παρυσιαστῆς μπροστὰ στὸ λαό γιὰ νὰ ξανακερδίσεις τὴν ἐμπιστοσύνη του καὶ νὰ τὸ ξαναπάρεις”.

1. Γιώργου Σεφέρη, *Χειρόγραφο Σεπ. '41*, Ἀθήνα (Ἰνκάρος) 1972, σ. 14-15.
2. Σπ. Β. Μαρκεζίνη, *Πολιτικὴ ἱστορία τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος*, τόμ. Α', σ. 67.
3. Ἔνθ' ἄν., σ. 46.
4. Ἡ φράση ἀνήκει στὸν *Μαρκεζίνη* (ἔνθ' ἄν., σ. 67), ὁ ὁποῖος φαίνεται στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ ξεγνᾶ ὅτι ὁ Καποδίστριας δὲν ἐκλήθη στὴν Ἑλλάδα γιὰ νὰ ἐπιβάλλει τὸ πολίτευμα πού αὐτὸς θὰ ἔκρινε κατάλληλο, ἀλλὰ γιὰ νὰ κυβερνήσει σύμφωνα μὲ τὸ Σύνταγμα πού εἶχε ἤδη ψηφίσει ὁ λαός. Τὸ σχόλιό του, ἐπομένως, δὲν ἀποτελεῖ ἱστορικὴ κριτικὴ βροίσκεται ἀπλῶς μέσα στὸ καποδιστριακὸ πνεῦμα: «Οἱ δημοκρατικοὶ θεσμοὶ εἶναι τὸ προσεκτικὸν τέρμα καὶ ὄχι ἡ ἀπρό-

σεκτος ἀρχή. Διότι, ἄλλως τύποις μὲν καθιεροῦται ἡ δημοκρατία, οὐσιαστικῶς δὲ θεμελιούται ἡ ἀναρχία ἢ ὁ μοιραῖος, εἰς χεῖρας κακῶν ἐλίγων, ἀπολυταρχισμός». Γι' αὐτὸ λοιπὸν καὶ ὁ Καποδίστριας προτίμησε νὰ ξεκινήσει ἀπὸ τὸν ἀπολυταρχισμό, γὰ νὰ μὴν ἀναγκαστῆ νὰ φτάσει σ' αὐτὸν μέσω τῆς δημοκρατίας. —Καὶ ὁ λαός; Αὐτὸς εἶναι βρέφος, καὶ δὲν τοῦ δίνουμε ξυράφι στὸ χέρι, γιὰ νὰ μὴν κοπεῖ. Ἔτσι εἶπε ὁ Καποδίστριας στὸν πλοίαρχο Λάωνος πάνω στὴ φρεγάτα *Μαδυγασκία*, ὅταν ὁ τελευταῖος τὸν προέτρεψε νὰ χορηγήσει Σύνταγμα. Ὁ Λάωνος ἀπάντησε: «—...Ἄν ἤμην Κυβερνήτης, θὰ ἔδιδον ξυράφιον εἰς τὸ παι-

δίον καὶ εἶτα, κρατῶν μετὰ προσοχῆς τὴν δεξιάν, θὰ ὠδήγουν αὐτὸ πῶς νὰ ξυρισθῆ ἵνα μὴ κοπῆ. — Κύριε πλοίαρχε, ὑπέλαβεν ὀργισθεὶς ὁ Κυβερνήτης, δὲν ἤλθον εἰς τὴν Ἑλλάδα ἵνα μὲ γλευάσῃ ἡ Εὐρώπη· ἐγὼ μὲν χρεωστῶ νὰ ξυρίζωμαι ἐνώπιον τοῦ βρέβους, αὐτὸ δὲ νὰ μάθῃ πῶς νὰ μεταχειρίζεται ξυράφια ἵνα μὴ κοπῆ». Βλ. ἔνθ' ἄν., σ. 67.

5. David Urquhart, *Turkey and its Resources*, London 1833, σ. 76-77.
6. David Urquhart, *The Spirit of the East*, London 1838, τόμ. 2 σ. 121.
7. *Turkey and its Resources*, ἔνθ' ἄν., σ. 72-73.
8. *The Spirit of the East*, ἔνθ' ἄν., σ. 124.

ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΚΑΝΕΛΛΗΣ

διήγημα

Τὸ λουκούμι τῆς Μπακλαβές

Ὁ ταγματάρχης Μπομποτά ἦταν ἐλπιδοφόρο στέλεχος τοῦ στρατοῦ τῆς Λουκούμ-Μπακλαβές. Καὶ τὸ κυριότερο χαρακτηριστικὸ του ἦταν ἡ φιλία. Ἄν καὶ οἱ μαῦροι, ἰδίως τῆς φυλῆς Χουχούντα, δὲν εἶναι σχεδὸν ποτὲ φιλικοί. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ ταγματάρχης Μπομποτά ἦταν περισσότερο γνωστὸς μὲ τὸ προσωνύμιον «κακάφρα», πού σημαίνει στὰ μπακλαβουδάτᾶ «κασιδιάρης».

Αὐτά, ὅμως, ἦταν ἐμπνεύσεις τῶν διανοουμένων τῆς χώρας καὶ μάλιστα τῆς τάξεως τῶν «μαγόντων». Ἄλλὰ ὁ ταγματάρχης μας τοὺς ἔβαλε στὴ θέση τους αὐτοὺς τοὺς «μαγόντους», μὲ μιὰ σοφὴ παροιμία: «ὦ ἀκούτε αὐτοὺς πού τρώνε μαῦρη ζάχαρη». Φῶς φανάρι πῶς ἐνοοοῦσε μπαρμποῦτι καὶ μάλιστα ζάρια τετράγωνα, ὅπως ἐπεξηγοῦσε ὁ ἴδιος. Κι αὐτὴ ἡ ἐπεξηγήση, δηλονότι τὰ ζάρια ἢ «κουκούβα», ὅπως τὰ λέγει, στάθηκε ἀφορμὴ νὰ τὸν κακολογοῦν πῶς ἦταν ἀπὸ πάνω καὶ «μουσῶνος». Κι ὡς ἀποκορύφωμα κραυγαλέο εἶχε στὴν πόρτα τῆς καλύβα-βίλας του μὲ κεφαλαῖα μπακλαβουδάτᾶ: ΚΑΝΙΒΑΒΙΑ, δηλαδὴ ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ.

—Καὶ πού τὴν ἔμαθες τὴν κανιβαλική; ρώτησε κακόβουλα ἓνας ταξίαρχος. Καὶ σὰν δὲν πῆρε ἀπάντηση, εἶπε ἀφρικανικά: «Ζάχαριν οὐκ εἶχασιν Μπακλαβές ἡτοιμάζασιν».

Ἦστερα κουνώντας τὸ κεφάλι του:

—Κούνια πού σὲ κουκουναράγε.

—Κουσκουντὶ σουγαγάλα, εἶπε ἀπὸ μέσα του ὁ μελανὸς ἱππότης τοῦ Λουκουτροῦ.

Ἦστερα πῆγε καὶ κάθισε κάτω ἀπὸ μιὰ γουρμαδιά καὶ σχεδίαζε πότε θὰ τοὺς τὴ φέρει αὐτῶν τῶν συμβατικῶν στρατηγίσκων. Ἐξῆνε λοιπὸν τὴν κασιδα του καὶ λογάριάζε πῶς ἦταν σημαδιακὸ νὰ βγεῖ δηλαδὴ αὐτός, ὁ πιὸ φιλανθρωπὸς ταγματάρχης τῆς φυλῆς τῶν Χουχούντα. Καὶ πῶς δὲν ἦταν «μύστερ» ἔτσι τυχαῖα. Ἄλλὰ ὁ τίτλος καὶ ὁ βαθμὸς του στὴ στοὰ τῆς μεγάλης γαληνοτάτης ἀνατολῆς τῆς Ἀφρικῆς, πού σημαίνει ἐπιθεωρητῆς τῶν οἰκοδομῶν καὶ γίνεται πασιφανέστατα ἀπὸ τὸ μυστήρι, πού ἔρχεται πρῶτο στὴν ἱεραρχία τῶν μουσωνικῶν ἐργαλείων, δὲν μπορεῖ θὰ ἐπηρέαζε μὲ τὴ γυαλάδα του τὸ πολιτικὸ του μέλλον. Μέσα στὶς μέρες θὰ τοὺς τὴν ἔφερνε τῶν συμβατικῶν στρατηγίσκων καὶ θὰ βλέπε τὸν προβιβασμό του ἀπὸ τῆς «στάθμης εἰς τὸν κανόνα». Διότι τὰ πράγματα εἶχαν ὠριμάσει, ἐπειδὴ ἡ ἐθνικὴ μειονότης τῶν ἐρυθροφτέρων ἔκανε μάλε-βράσε τὴν Μπακλαβές καὶ τὴ χόρευε στὸ ταψί της. Καὶ τὰ πάντα ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴ μεγάλη σύμμαχο, τὴν πέραν τοῦ ποταμοῦ, ἡ ὁποία δὲν ἀνέχεται κακόβουλες δαγκωνιές στὰ ἀγαπητά της γλυκίσματα καὶ θέλει τὰ ἔθνη ἀδιαιρέτα.

Τούτη ἡ ἐθνικὴ διάσπαση—ἐδαφικὴ καὶ πολιτικὴ—κινδύνευε νὰ διχάσει τὴ χώρα καὶ ν' ἀπομακρύνει τὸ λουκούμ ἀπὸ τὴν Μπακλαβές.

—Κούκου-λούκου, εἶπε ὁ ταγματάρχης, πιάνοντας τὴν κατραμιωμένη καρύδα του, οἱ κεφαλές θὰ ἐπέμβουν. Καὶ κούκου-κούκου οἱ κεφαλές θὰ πέσουν. Καὶ πιάνοντας τὶς μπότες του πάσχιζε νὰ σηκωθεί. Καὶ εὐτυχῶς ποὺ εἶχε αὐτὴ τὴν ἔμπνευση, διότι ἔτσι ποὺ ἦταν καὶ φαλακρὸς τὸ κεφάλι του θὰ τσάκιζε καὶ θὰ γέμιζε ἡ Ἀφρικὴ βατραχάκια.

Ἀκούστηκε δηλαδὴ «μπράφ» καὶ ὁ ταγματάρχης σκοτώθηκε νὰ φύγει ἐπειδὴ ἡ λέξη «μπράφ» στὴ μουσωνικὴ διάλεκτο τῆς μεγάλης γαλινοτάτης ἀνατολῆς τῆς Ἀφρικῆς σημαίνει «σπάσει». Ἄν καὶ ἡ λέξη ἢ μᾶλλον ὁ κτύπος ποὺ ἄκουσε ἦταν ἀπὸ μιὰ καρύδα, ποὺ ἔπεσε ἀπ' τὸ φοίνικα. Ἀλλὰ ὁ φοίνικας δὲν κάνει καρύδες. Ἀπομακρύνθηκε, λοιπόν, γιὰ νὰ βλέπει τὸ δέντρο—ἐπειδὴ ἦταν καὶ μονοκόκαλος—καὶ τσάκωσε ἕναν πίθηκο μὲ στολὴ παραλλαγῆς ἀπὸ τὸ τάγμα τῶν καταδρομῶν πιθήκων νὰ τοῦ κάνει χερές. Εἶχε γνωρίσει τὸν εκπαιδευτὴ του καὶ τώρα στεκόταν κλαρίνο στὴν κορυφή.

—Χοχόμ, εἶπε ὁ ταγματάρχης καὶ ὁ πίθηκος χύθηκε ἀπ' τὸ δέντρο σὰν νερὸ στὴν ὑδρορροή.

—Χομοχόμ, εἶπε πάλι ὁ ταγματάρχης. Προσοχή. Ὁ πίθηκος—ἦταν καὶ δεκανέας—ξαναστήθηκε.

—Ἀριδῆλως, εἶπε ὁ ταγματάρχης. Πιάσε μου τὴν καρύδα.

Ἀλλὰ ὁ δεκανέας εἶχε κολλήσει στὴν προσοχὴ καὶ δὲν ἔλεγε νὰ κουνήσει.

Ἐπιασε, λοιπόν, ὁ ἴδιος καὶ τὴν ἐξέτασε. Μάλιστα. Ἦταν τὰ εἰδικὰ μαγνητόφωνα «γιὰ τὶς ἀφρικανικὲς ἰδιομορφίες», ὑπὸ μορφὴν καρύδας, τὰ ὁποῖα εἶχαν κρεμαστῆι στοὺς κοκοφοίνικες τῆς πρωτεύουσας.

—Φαράς χόλ, εἶπε ὁ ταγματάρχης, ἔλα ἐξηγοῦνται. Ἀλλὰ ὄχι καὶ πρωτοβουλίες. Ὁ ἴδιος ἦταν ὁ υπεύθυνος εκπαιδευτὴς τῶν «πιθήκων καταδρομῶν». Ἡ ἰδέα ὅμως τῆς ἰδρύσεως τοῦ «τμήματος» ἦταν ἐνὸς ταξίαρχου τοῦ στρατοῦ τῆς Μπακλαβές, ποὺ εἶχε πάρει πρόσθετη εἰδίκευση στὴν «πέραν τοῦ ποταμοῦ σύμμαχον».

Ὁ ταγματάρχης Μπομποτὰ ἦταν γεμάτος σωβινιστικὸ καμάρι, ἐπειδὴ αὐτὸς—ὁ ταξίαρχος—ἦταν ἀπὸ τὴν αὐτὴ φυλὴ μὲ τὸν ἴδιο. Ἀπὸ τὴν ἐκλεπτυσμένη φυλὴ τῶν Χουχούντα.

Ἐνας ἀπὸ τοὺς μάγους τοῦ ἔθνους εἶπε καὶ σημάδιακὰ πράγματα γιὰ τὸν ἐν λόγῳ: «Τὸ μυαλὸ αὐτοῦ τοῦ ἀξιωματικοῦ εἶναι ζουράφι. Νὰ τὸν θυμηθεῖτε πὼς θὰ διαδραματίσει σπουδαῖον ρόλον εἰς τὰ πολιτικὰ πράγματα τῆς Μπακλαβές». Καὶ αὐτὸ πολὺ πρὶν συλλάβει τὴν ἰδέα τῶν «καταδρομῶν πιθήκων».

Ὁ ταγματάρχης μας τὸ θυμᾶται σὰν τώρα, πὼς τοῦ ἀνέπτυξε τὶς ἰδέες του.

—Σακάλα σαλταμπουμπούμ—μαῖμούν ὀι σακάλα; Οἱ καταδρομεῖς σκαρφαλώνουν, οἱ πίθηκοι δὲν δύνανται;

—Ποπάλα σακάλα, εἶπε ὁ ταγματάρχης μας, δύνανται ἀριδῆλως.

—Ἀπαπάρα караβαβάνα φασουφαφάλα. Εἶναι καὶ οἱ πιὸ οἰκονομικοί.

—Ἀπαπάρα μπανάνα. Τρῶνε μόνο μπανάνες.

Ὁ ταξίαρχος συμφώνησε πολὺ εὐτυχῆς: «Θὰ

συμβάλωμεν οὕτω καὶ εἰς τὴν κατανάλωσιν τῶν ἐσπεριδοειδῶν».

—Ὁφαλαφάφαλα, εἶπε ὁ ταγματάρχης. Καὶ δὴ τῶν ὀμφαλοφόρων.

Ἔτσι ἀκριβῶς τοῦ τὰ εἶχε ἐμπιστευτεῖ.

Καὶ λοιπὸν ἡ πρωτοτυπία τοῦ ταξίαρχου φρενάρισε πολλὰς φορὰς τοὺς ἐρυθρόφτερους, διότι ἡ ἐπίσημη προπαγάνδα τῆς Μπακλαβές ἔλεγε πὼς «δὲν ἐπρόκειτο διὰ πίθηκας, ἀλλὰ διὰ γορίλες τοιούτους καὶ δὴ μισθοφόρους αὐτούς».

—Ποπάλα-ποπάλα, εἶπε μὲ ἱκανοποίησιν ὁ ταγματάρχης. Ἀλλὰ ὄχι καὶ πρωτοβουλίες.

Διότι ποιὸς θὰ τὸ πίστευε πὼς οἱ φοίνικες κάνουν καρύδες. Γιὰ τοὺς φοίνικες τὸ πράγμα εἶναι πιὸ ἀπλό. Δένεις ἕνα τηλεφωνικὸ φλιτζάνι καὶ αὐτὸ τὰ λέει μοναχὸ του.

—Χοχόμ, εἶπε πάλι ὁ ταγματάρχης στὸ δεκανέα. Ἐβγάλε τὸ ζίφος του κι ἔδειξε ψηλὰ σὰν νὰ τρυποῦσε.

—Σακάλα, τοῦ εἶπε. Ἀνέβαινε εἰς τὸ ἀροτόδεντρον.

Ἀλλὰ ὁ δεκανέας φῶς φανάρι μαῖμούνιζε.

Ὁ ταγματάρχης ξανακάρφωσε πρὸς τὰ πάνω.

—Σακάλα σαλταμπουμπούμ. Ὁχα.

Ὅτε ὁ δεκανεὺς ξαναστήθηκε χομοχόμ καὶ ἀπάγγειλε τρεμουλιαστὰ σὰν παλιόγρια: ΑΠΑΡΑ-ΚΟΥΤΑΛΑ.

—Τί λὲς μωρέ; εἶπε μὲ ἱερὴ φρίκη ὁ ταγματάρχης. Ἀδύνατον, μουρμούρισε ξυνόμενος ὅταν σφύριξαν τ' αὐτιά του. Νάτο. Εἶναι τὸ σύνθημα. Τὸ εἶχε μάλιστα προτείνει ὁ ἴδιος. ANEBAINÉ EIS TÓ APTOΔENTPON, ποὺ τοῦ τὸ εἶπε ἔτσι στὴν τύχη γιὰ ν' ἀνέβει ὁ καταδρομέας νὰ τοῦ κατεβάσει ὀρισμένες «καρύδες», ποὺ τίς εἶχε κρεμάσει ἀπὸ ὑπερβάλλοντα ζῆλον ὁ δεκανεὺς. ΑΠΑΡΑ-ΚΟΥΤΑΛΑ. Τὸ χρυσοῦν: ANEBAINÉ EIS TÓ APTOΔENTPON.

Καὶ λοιπὸν τὸ σύνθημα εἶχε δοθεῖ πανέξυπνα ὀμολογουμένως, διότι ποιὸς θὰ ἔδινε βᾶσιν στὰ ψελίσματα δεκανέως πιθήκου καὶ δὴ βέβηλος καὶ κανίβαλος ὑπερ καὶ τὸ αὐτό.

Τὸν ἄρπαξε, λοιπὸν ἀπὸ τὴν κολαρίνα—στὴν Μπακλαβές οἱ καταδρομεῖς φέρουν κολαρίνα—καὶ τοῦ ἔδωσε βῆμα. Ἦτανε θαῦμα οἱ δύο τους. Ἀλλὰ μούρλια πραγματικὴ ἦταν ὁ Μπομπούμ ὁ δεκανέας. Ἀπαπάρα μπανάνα βλέπεις καὶ μάλιστα ὀφαλαφάφαλα. Κι ὅπως ἔλεγε ὁ ταγματάρχης μας «ἡ στρατιωτικὴ τάξις ἔρχεται πρώτη εἰς τὴν κοινωνικὴν ἱεραρχίαν καὶ πρέπει νὰ τρώγει ὅ,τι καλύτερον καὶ ὄχι καραβαβάνε φασουφαφάλα».

Αὐτὸ βεβαίως γιὰ τοὺς ἀξιωματικούς καὶ μάλιστα ἐκείνους ποὺ τοὺς μάγευε τὸ σύνθημα: ANEBAINÉ EIS TÓ APTOΔENTPON.

Λοιπὸν, μ' αὐτὸν τὸ γοργὸ βηματισμὸ φτάσανε στὸ κεντρικὸ παζάρι ποὺ σύχναζαν οἱ ἀνώτατοι συμβατικοὶ στρατηγίσκοι.

Κέρωσαν, γιὰ νὰ ποῦμε τὴν ἀλήθεια, μ' αὐτὸ τὸ ρεζίλι, ἀλλὰ ὁ γνωστός μας ταξίαρχος—αὐτὸς μὲ τὸ «ζάχαριν οὐκ εἴχασιν»—φώναξε γοερὰ καὶ μὲ κακὸ πάθος ἐναντίον τοῦ ταγματάρχη μας: πα-τα-τιαάς, καὶ σηκώθηκε ὄρθιος νὰ τὸν ἀπειλήσει—αὐτὸν—μὲ τὸ δάκτυλο.

—Κουσκουντί σουγαγάλα, εἶπε μὲ ὄλη του τὴν καρδιά ὁ Μπομποτά καὶ πέρασε κορδωμένος ντου-γρού γιὰ τὸ «ΑΡΤΟΔΕΝΤΡΟ».

«ΑΡΤΟΔΕΝΤΡΟ» κατὰ σύμπτωσιν ἦταν ἓνα κέντρο πού τὸ λέγανε ΑΡΤΟΔΕΝΤΡΟ: Ἦτανε, δηλαδή, συνωνυμία. Ὅπως καὶ διαβολικὴ συνωνυμία ἦταν τὸ ἐπίθετον, διότι πρόκειται περὶ ἐπιθέτου, τὸ ἐπίθετον «πατατιάς», πού εἶναι βαθμὸς καὶ σημαίνει πασιφανέστατα ταγματάρχης.

Λοιπὸν μέσα στὸ «ΑΡΤΟΔΕΝΤΡΟ» ἦταν μαζεμένη ὅλη ἡ ἀφρόκρεμα τῆς ἡγετικῆς φυλῆς τῆς Μπακλαβῆς, τῆς φυλῆς τῶν Χουχούντα.

Ἦταν μισοσκότεινα καὶ κάπως ἔλαμψε ἦταν μπῆκε ὁ ταγματάρχης. Κάθισε βαριά διότι ὅλοι ἔτσι ἦταν καθισμένοι. Βαριά. Μέσα στὴ βυθισμένη αἰθουσα κρεμόταν μιὰ ἱστορικὴ ὥρα. Ὑστερα σηκώθηκε ὁ ταξίαρχος νὰ ἐλέγξει τὶς πόρτες. Ἐβαλε τοὺς πορτιέρηδες νὰ ἐλέγχουν τὶς πόρτες καὶ τὸν δεκανέα τὸν καταδρομέα τὸν σακάλα μπουμπουρούμ νὰ ἐπιβλέπει τοὺς πορτιέρηδες. Καὶ κάθισε λοιπὸν.

—Νταλάρα ρούμ μπουμπουρούμ. Οἱ σύμμαχοι οἱ πέραν τοῦ ποταμοῦ καταδρομεῖς.

—Λουκούμ, Μπακλαβῆς κουκουρούφουρου λού-κου. Δὲν θὰ ἐπιτρέψουν τὸ ἐρυθρὸ μαχαίρι, ἀλλὰ θὰ κόψουν.

—Ἀπαπάρα κούκου τάμ-τάμ κουκουρούφουρου, ὀφαλαφάφαλα χασάσα σουσούλταν. Πρῶτοι τὴν ὄρεξη τῶν ἐρυθροπτέρων, πού κρούοντας κύμβαλα προσφέρουν δουλοπρεπῶς τὰ πορτοκάλια μας, τὸν καπνὸ μας καὶ τὴ σουλτανίνα μας.

—Ἡλολὸ Μπακλαβῆς ζάκαρα. Ὁ τεμαχισμὸς τῆς Μπακλαβῆς σοροπώνει.

—Ἄλα ψίξαλα πάπα. Καὶ δὲν θὰ μείνει ψίχουλο ἀπὸ τὴν πατρίδα.

Ὑστερα ὁ ταξίαρχος κοίταξε τὸ ρολοὶ του καὶ μ' ὄλο πού ἦταν ἀπόγευμα εἶπε: «ΔΩΔΕΚΑ ΠΑΡΑ ΠΕΝΤΕ». Οἱ ἄλλοι διόρθωσαν τὰ ρολόγια τους.

—Ὅχα μαμάλου τάμ-τάμ μπόμπα. Ὅχι, κόπανοι. Λίγο πρὶν ἀπ' τὸ πραξικόπημα.

—Χομοχόμ, φώναξε καὶ πετάχτηκε ξαφνικά. Ἐμπαινε ὁ Κάσ-κα, δηλονότι ὁ πρεσβευτὴς τῆς συμμάχου τῆς πέραν τοῦ ποταμοῦ.

Ἀλλὰ ὁ πρεσβευτὴς τοὺς κράτησε μὲ τὸ χέρι. Ὑστερα τοὺς μίλησε πατρικά, δηλαδή στὴ γλώσσα τῆς Μπακλαβῆς.

—Ἐγὼ, λέει, βρίσκομαι ἀνεπισήμως—ζουζούλα—καὶ συνέχισε:

—Γλουγλού σοῦμε Καρπαζιστάν, Μπανανία, Μαρμαρία, Φασαρία, Περέα, Ἀνθήνα. Ὑποθέσατε ὅτι δὲν βρίσκομαι μεταξὺ σας (χάχλατα, γέλωτες), ἀλλὰ εἰς μίαν ὑποτιθεμένη χώρα, δηλαδή στὸ Καρπαζιστάν, στὴ Μπανανία, στὴ Μαρμαρία, στὴ Φασαρία, στὴν Περέαν, ἢ ἀκόμη καὶ στὰς Ἀθήνας (χάχλατα).

—Γλουγλού σοῦμε Μπακλαβῆς. Ἐνῶ βέβαια βρίσκομαι μεταξὺ ὑμῶν εἰς τὴν Μπακλαβῆς (χάχλατα).

Ὁ ταγματάρχης πολὺ τοῦ ἄρεσε καὶ δόστου γελοῦσε κι ἔστριβε τὰ χέρια του, πού ἦταν ὡς γνωστὸν ἄσπρα.

—Μαμάλου ποπάλα. Θαύμασε ὁ πρεσβευτὴς.

—Ὁρὲ τί κόπανος εἶναι τοῦτος; (χάχλατα).

—Μαμάλου-μπρουκουλού. Εἶσαι καὶ φαίνεσαι ἀπὸ καταγωγῆς, ἀθαδίασε ὁ γενναῖος Μπομποτά.

Ἀλλὰ ὁ ταξίαρχος ἔσκυψε καὶ τοῦ εἶπε κάτι στ' αὐτὸ κι ὁ ταγματάρχης ἔπιασε τὸ κεφάλι του μὲ περίσκεψη.

Ὁ πέραν τοῦ ποταμοῦ ἦταν ἀπασχολημένος μὲ μιὰ ἀπὸ τὶς γνωστὲς μας («καρύδες»). Τράβηξε μιὰ πτυσσόμενη κεραία.

—Αὐτάρα Ἀλάντικα. Εἶπε ὁ Κάσ-κα, δηλονότι ὁ πρεσβευτὴς. Διὰ νὰ μᾶς ἀκούσουν οἱ πέραν τοῦ ποταμοῦ.

Λοιπὸν τὸ ποτάμι (Ἀλάντικα, τὸ εἶπε) ὅσο μεγάλο καὶ νά 'ταν δὲν ἦταν δὴ καὶ Ὁκεανός.

—Μὲ τὴ νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη τί ἔγινε. Εἶχε ἐπίσης διὰ σήμερον ὀρισθεῖ. «Ἡ Μπακλαβῆς ἔτοιμη».

—Νένρυ, ἄσε τὰ πολλὰ λόγια κι ἔλα στὸ προκείμενο.

—ΑΝΕΒΑΙΝΕ ΕΙΣ ΤΟ ΑΡΤΟΔΕΝΤΡΟ εἶπε ὁ Κάσ-κα.

Ὁ Ἐδν-ξόν, δηλονότι ὁ Μεγάλος μάγος τῆς πέραν τοῦ ποταμοῦ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἄκρη τῆς («καρύδας») σκέφτηκε πὼς ἦταν θαυμάσιο τὸ σύνθημα γιὰ μιὰ τροπικὴ χώρα. Καὶ πὼς ἀνεξαρτήτως τοῦ «τροπισμοῦ» ἐκάστης χώρας οἱ («καρύδες») εὐδοκίμοῦν ἐξί-σου. Ὑστερα εἶπε ἓνα ξόρκι, ἄφησε τὴν καρύδα καὶ πῆρε ἀνανά.

Ὁ Κάσ-κα ἔκλεισε κι αὐτὸς τὴν («καρύδα») του. Σηκώθηκε νὰ φύγει καὶ τὴν τελευταία στιγμὴ γύρισε καὶ τοὺς εἶπε κουνώντας τὸ δάχτυλο:

—Παπατζιτζικα ζάρια σοῦμε καγκαλάρα κουκουρούφουρου. Ἄμα τὰ στρίψετε θὰ σᾶς ἐγκαταλείψουμε εἰς τοὺς ἐρυθροπτέρους πού ξέρετε (σὲ) τί κάγκελο θὰ σᾶς βάλουν.

—Ποπάλα, φώναξαν μὲ μιὰ φωνή. Ποτέ, εἴμαστε σύμμαχοι.

—Παπατζιτζικα ζάρια σοῦμε καγκαλάρα κουκουρούφουρου. Ἄμα τὰ στρίψετε...

Κι ἔφυγε διακριτικά.

Ὁ ταξίαρχος ξανακοίταξε τὸ ρολοὶ του. ΔΩΔΕΚΑ ΠΑΡΑ ΠΕΝΤΕ, τοὺς εἶπε. Οἱ ἄλλοι ξαναφτιάξανε τὰ ρολόγια τους.

—Ὅχα μαμάλου μάμαλου. Ὁ ρὲ κόπανοι, ποῦ σᾶς βρῆκα;

Ὑστερα τοὺς ἔστειλε στὶς θέσεις τους. Καὶ στὶς δώδεκα ἔ; (μαμάλου μάμαλου) ἀκριβῶς τὰ μεσάνυχτα θὰ κάνουμε ὅπως ξέρει ὅλος ὁ κόσμος.

ΕΠΙΜΥΘΙΟΝ — ΣΥΜΒΟΛΟΝ — ΚΑΙ ΘΥΡΕΟΣ

Καὶ πράγματι ἔγινε ὅπως ξέρει ὅλος ὁ κόσμος. Καὶ τὰ διάβαζε κατὰ κόρον στὶς ἐφημερίδες μὲ πηχιαῖα Μπακλαβουδωτὰ καὶ τὰ ἄκουσε ἀπὸ τὸν σταθμὸ σὲ μακρὰ καὶ βραχέα Ἀφρικανῶδη.

—Κουκουρούφουρου χίκ-κίχ τόμπα. Τὸ μαχαίρι πού ἔκρουαν οἱ ἐρυθρόφτεροι κάτω ἀπὸ τὴ φτερούγα τους ἔπεσε.

—Μπακλαβῆς σορόπια πίτα. Ἡ Μπακλαβῆς ἰσσορόπησε ὀριστικῶς.

—Χαμάλες φρούσα ρέ. Ὁ λαὸς ἀνέπνευσε ἐλευθέρως.

—Μαῖμὸν μπουμπουρούμ κουκουρούφουρου χούχου. Οἱ καταδρομεῖς ἔκοψαν τὸ βήχρα τῶν ἐρυθροπτέρων διὰ παντός.

—Μπακλαβές μαϊμούν μπουμπουρούμ τρουμαν-
κιάχτρο. Ή πατρίς θά στήσει μέγαν άνδριάντα έπι-
βλητικόν εις τόν καταδρομέα.

—Κουχούχου παραμύθου Μπακλαβές. Ό όποϊος
συμφώνως και πρὸς τόν έθνικὸ μύθο κατὰ τόν όποϊο
ή Μπακλαβές

—Καλόγρα μαϊμούνα κανάφτρα μπουργάλα μπα-
τσαρία. Μεταβάλλεται εις ιερὸν πίθηκον και πυρ-
πολεϊ τὰ έχθρικά στρατά.

—Μαϊμούν σαλταμπουμπουρούμ χιμπανάμ-μπανα-
νάμ. Οί γενναϊοι καταδρομεϊς άν και πίθηκοι όντες

όμως οί πλέον ιθαγενεϊς και έθνοπρεπεστάτως σκέ-
πτόμενοι.

—Κάργα φασούλα. Ή αναπέτασαν τή σημαία.

—Κάργα φασούλα. Τῶν έθνικῶν ιδεωδῶν.

—Κάργα μαρμίτα. Τῶν ένδόξων συμβόλων.

—Κουκούνα πάπια. Ή πατρίς ευγνωμονούσα.

—Λιλί τζοβαίρι-κουρούνα σαλταμπουμπουρούμ
φτου-φτου. Ή αναπαριστᾶ τόν θυρεὸν (κουρούνα) εις
τὰ κυτῖα τοῦ δαδιοῦ (φτου-φτου) εις ιερὸν σύμπλεγμα
τοῦ έθνικοῦ δέντρου φοίνικος (κουρούνα) και τοῦ κα-
ταδρομέως.

LEON EISENBERG

μελέτη

Ή ανθρώπινη φύση τῆς ανθρώπινης φύσης

Ή κατανόηση τῆς φύσης τοῦ
άνθρώπου και τῶν έργων του άπο-
τελεϊ πιά προϋπόθεση γιὰ τὴν έπι-
βίωση τοῦ εἶδους μας, αλλά και
γιὰ τὴν παραπέρα άνθηση τῆς άν-
θρώπινης προσωπικότητας. Ή ά-
ναζήτηση αὐτῆς τῆς κατανόησης
εἶναι ὁ κύριος σκοπὸς τοῦ πανε-
πιστημίου και ἀπὸ αὐτὴν πηγάζει
ἡ ἀξία του γιὰ τὴν κοινωνία. Ύ-
στερα ἀπὸ μιὰ περίοδο δημόσιας
λατρείας, πού άγγιζε τὰ ἔθρια τῆς
ειδωλολατρίας, τὰ πανεπιστήμια έ-
γιναν στόχος ἐπίμονων και βίαι-
ων ἐπιθέσεων. Ή χθεσινὴ ειδω-
λολατρία ἦταν ἴσως προσκύνηση
ψευδοθεῶν: διαπιστευτήρια γιὰ
μιὰ ζωὴ εὐμάρειας, τεχνολογικὴ
δεξιότητα με ἐλάχιστο ενδιαφέρον
γιὰ τοὺς στόχους τῆς, και μιὰ
ἀξιοκρατία πού ἀπέκλειε τὶς έθني-
κὲς και γλωσσικὲς μειονότητες.
Ήλλά και τὰ σημερινὰ ζόρια στρέ-
φονται ἐναντίον ψευδοδιαβόλων:
τῆς ἐλευθερίας νὰ διερευνῶνται άν-
τιδημοτικὲς ιδέες, τῆς μετάδοσης
τῆς πολιτισμικῆς μας κληρονομίας,
και τῆς ἐνίσχυσης θεμελιακῶν έ-
ρευνῶν. Οί νέοι ἐπικρίνουν τὰ πα-
νεπιστήμια ἐπειδὴ τὰ έχει δια-
φθείρει τὸ κατεστημένο, τὸ κατε-
στημένο ἐπειδὴ εἶναι εὐεπίφορα
πρὸς τὸ νέο, και οί κυβερνήσεις
ἐπειδὴ δὲν ἐξασφαλίζουν πειθίγιους
πολίτες.

Τὸ άρθρο τοῦ καθηγητῆ τῆς ψυχια-
τρικῆς στὴν Ήατρικὴ Σχολὴ τοῦ Χάρ-
βαρτ, Leon Eisenberg ἀναδημοσιεύει-
ται ἀπὸ τὸ περιοδικὸ Science, 14 Ἀ-
πριλίου 1972, τόμ. 176, σσ. 123-128,
με τὴν ἄδεια τοῦ συγγραφέα.

Οί ἐπικρίσεις, ἔστω και άν εἶναι
ὕστερικὲς ἢ γίνονται χωρίς διά-
κριση, ἔχουν κάποια βάση: πρέπει
νὰ προσεχτοῦν άν τὰ πανεπιστή-
μια ἐπιθυμοῦν νὰ ἀποκόψουν τὶς
γεροντικὲς προσφύσεις. "Όπως ὁ
καθένας, και οί πανεπιστημιακοί
τὸ βρίσκουν πιδ εὐκολο νὰ κά-
νουν ὅ,τι ἔκαναν και προηγουμέ-
νως. Ἰστώσο, άν ὑπάρχει στὴν
ἐποχὴ μας ἓνα λαίτμοτίβ, αὐτὸ
εἶναι ὁ συνεχῶς ἐπιταχυνόμενος
ρυθμὸς τῆς ἀλλαγῆς. Στὴν κάθε
δεκαετία, οί ἐπιστημονικὲς ἀνα-
καλύψεις μεταφρασμένες σὲ τεχνο-
λογία ἀναπλάθουν ριζικὰ τὸν τρόπο
τῆς ζωῆς μας. Βασικὴ ἐπιταγὴ στά-
θηκε ἡ τεχνικὴ ἐπιτηδειότητα, χωρίς
νὰ λογαριάζεται τὸ κόστος στὸν οἰ-
κολογικὸ τομέα ἢ στὸν άνθρωπο.
Ήάν κάτι μπορούσε νὰ γίνει, ἔγινε.
Ή προνοητικότητα ζέμεινε πολὺ
πίσω ἀπὸ τὴν ἐπιδεξιότητα. Ήπι-
τέλους, ἀρχίζουμε τώρα νὰ ρω-
τᾶμε ὅχι άν κάτι μπορεῖ νὰ γίνει,
ἀλλά άν πρέπει νὰ γίνει. Ήπιβάλ-
λεται νὰ ἀποχτήσουμε τὴν ἱκανό-
τητα νὰ προβλέπουμε τὶς δευτε-
ρογενεῖς και τριτογενεῖς συνέπειες
τῶν ἐπεμβάσεών μας στὸ οἰκοσύ-
στημα πρὶν ἀπὸ τὴν ἐνέργεια, και
ὅχι ἀπλῶς νὰ μετανιώσουμε γι'
αὐτὲς ἐκ τῶν ὑστέρων. Ή δύναμη
τῆς τεχνολογίας μας σμικρύνει τό-
σο τὸ χρόνο ἀνάμεσα στὶς ἐφαρμο-
γὲς τῆς και τὴ δυνατότητα ἐπανόρ-
θωσῆς τους ὥστε πρέπει νὰ μά-
θουμε νὰ σκεφτόμαστε ἐξαντλη-
τικὰ προτοῦ ἐνεργοῦμε¹.

Ήάν κατορθώναμε νὰ κατανοή-
σουμε ὁ ἓνας τὸν ἄλλο ἔστω και

στὸ μισὸ ἀπ' ὅσο καταλαβαίνουμε
τὴν ἐνέργεια τῶν ἄστρον, ἴσως
γλιτώναμε ἀπὸ τὴ φρίκη πού αντι-
μετωπίζουμε μετατρέποντας τὴν ἐ-
νέργεια αὐτὴ σὲ ὕπλα τὰ όποια
ἐκθέτουν σὲ κίνδυνο ὅλη τὴ ζωὴ.
Ήάν ἡ ψυχιατρικὴ δὲν μπορεῖ νὰ
προσφέρει ἀκόμη σταθερὴ βάση
γι' αὐτὴ τὴν κατανόηση, ἴσως πάν-
τως ἀποδειχθεῖ χρήσιμη άν δια-
λύσει τοὺς μύθους και τὶς ψευδο-
γνώσεις πού συσκοτίζουν τὴν ἀ-
ναζήτηση τῆς ἀλήθειας.

Αὐτοεκκληρούμενες προφητεῖες

Ό τίτλος τοῦ άρθρου ὑπαινί-
σεται τὸ συμπέρασμά του: ὅτι ὅ-
τι ἔχει στὴν ανθρώπινη φύση μιὰ
φύση διαφορετικὴ ἀπὸ τοῦ γυμνοῦ
πιθήκου ὁ όποϊος κινεῖται ἀπὸ ἐπιτα-
γὲς πού ὑπαγορεύει ἡ προστασία και
τὸ ἀπαραβίαστο τῆς περιοχῆς του,
και ὠθεῖται ἀπὸ ἐπιθετικὰ ἐνστικτα.
Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ θά φανεῖ ὑπέρ-
μετρα αἰσιόδοξο σὲ μιὰ ἐποχὴ ὅ-
που οί Ἁμερικανοί «ἐξαντλοῦν»
τοὺς Βιετναμέζους, ὅπου οί δυτι-
κοπακιστάνοι σφάζουν τοὺς συμ-
πατριῶτες τους στὴν Ἁνατολή—
ἀλλά δὲ χρειάζεται νὰ ἐπαναλά-
βουμε τὴ λιτανεία τῆς βίας. Πῶς
εἶναι δυνατόν, μπροστὰ σὲ τέτοιες
«ἀποδείξεις», νὰ δυσπιστοῦμε στὸν
Morris, στὸν Ardrey ἢ στὸν Lo-
renz²; Πῶς γίνεται νὰ ἀμφισβη-
τοῦμε τὸν Φρόυδ, πού ὕταν οί βαρ-
βαρότητες τοῦ Α' Παγκοσμίου Πο-
λέμου γκρέμισαν τὶς αὐταπάτες του
γιὰ τὸν πολιτισμὸ, ἔγραψε³: «Ή
ἐμφαση ἀκριβῶς τῆς ἐντολῆς: οὐ
φονεύσεις, ἐπιβεβαιώνει ὅτι κα-

ταγόμαστε από μια ατέρμονη αλυσίδα γενεών φονιάδων, που είχαν στο αίμα τους την αγάπη για το φόνο όπως ίσως την έχουμε και εμείς στο δικό μας...»; 'Η ξανά⁴: «'Η ροπή προς την επίθεση είναι έγγενής, ανεξάρτητη, ενστικιατική διάθεση στον άνθρωπο...»; 'Αλήθεια, πώς;

'Εδώ δὲν πρόκειται για μια απλή ακαδημαϊκή άσκηση, που ενδιαφέρει μόνο τους μελετητές της συμπεριφοράς. Οί πλανήτες θά εξακολουθήσουν να κινούνται όπως πάντα, είτε εμείς δεχτούμε μια γεωκεντρική είτε μια ηλιοκεντρική άποψη για τον ουρανό. 'Απλώς οί εξισώσεις που διατυπώνουμε για να εξηγήσουμε τις κινήσεις τους θά είναι περισσότερο ή λιγότερο σύνθετες· οί κινήσεις των πλανητών άδιαφορούν τελείως για την επίγεια αστρονομία μας. 'Ομως ή συμπεριφορά των ανθρώπων δὲν είναι ανεξάρτητη από τις θεωρίες περί ανθρώπινης συμπεριφοράς που αποδέχονται οί άνθρωποι. 'Ενα παράδειγμα ίσως φωτίσει τη θέση αυτή.

"Όσο διάστημα ή «φύση» της παραφροσύνης νομιζόταν ότι είναι βίαη, και όσο διάστημα οί ψυχοπαθείς αλυσοδέονταν, ξυλοκοπούνταν και φυλακίζονταν σὲ κελιά, οί τρελοί μαινόνταν και άφριζαν. Με την είσαγωγή της «ήθικης άγωγής» των ψυχοπαθών στις άρχές του 19. αιώνα, ή βία σά φρενοκομεία περιορίστηκε σημαντικά⁵. 'Ενα αιώνα άργότερα, ή «φύση» της παραφροσύνης θεωρήθηκε ως κοινωνική ανεπάρκεια· ο άσθενής «προστατευόταν» από τὸ στρές, και τὸ άσυλο είχε την εϋθύνη για τη λήψη της κάθε άπόφασης. 'Η άκριτη φιλανθρωπία άφαίρεσε από τὸν άσθενή τὰ δικαιώματα του ένηλίκου και του δημιουργήσε μια αυτόματη ύποταγή· τὸ αποτέλεσμα ήταν νά γεμίσουν οί φρενολογικές κλινικές των κρατικών νοσοκομείων μας με χρονίως άσθενείς. Πριν από μια γενιά, ή ιδέα του θεραπευτικού περιβάλλοντος, καθώς ανακάλυψε εκ νέου ότι βίαση για την επίτευξη της ικανότητας είναι ή αϋτεξουσιότητα και ή προσωπική εϋθύνη, άρχισε νά αναστρέφει τὸν κύκλο της αϋτοδυναμίας περιλαμβανόμενης νοσοκομειακής περίθαλψης. Αυτό οδήγησε σὲ μείωση του άλλοτε σταθερά αυξανόμενου

πληθυσμού των αμερικανικών φρενοκομείων, μείωση που άρχισε πριν από την εποχή των ψυχοτροπικών φαρμάκων⁶. Μή παρανοήσετε τὰ γραφόμενά μου. 'Η ψύχωση δὲν είναι άπλώς κοινωνική συμπεριφορά· έχει ψυχοβιολογική ύπόσταση ανεξάρτητη από συστήματα πεποιθήσεων. 'Αλλά οί εκδηλώσεις της και ή εξέλιξή της επηρεάζονται βαθιά από τὸ κοινωνικό πεδίο όπου κινούνται ο άσθενής και οί φύλακές του. Τὰ συστήματα πεποιθήσεων δὲν επηρεάζουν λιγότερο βαθιά την ύπόλοιπη άνθρωπότητα. Καί μόνον ή παρουσία του γιατρού ανακουφίζει τὸν πόνο. Οί άπαιτήσεις των δασκάλων κατευθύνουν τις επιδόσεις των μαθητών. 'Η έμπιστοσύνη των πολιτών στην άγαθοεργία της κοινωνικής τάξης συντείνει στη σταθερότητά της.

"Ό,τι πιστεύουμε για τὸν άνθρωπο επηρεάζει τη συμπεριφορά των ανθρώπων, γιατί καθορίζει τὸ τί περιμένει ο καθένας από τὸν άλλο. Οί θεωρίες για την εκπαίδευση, για τις πολιτικές έπιστημες, για την πολιτική οικονομία, άκόμη και ή ίδια ή πολιτική των κυβερνήσεων, βασίζονται πάνω σὲ έξυπονοούμενες αντίληψεις για τη φύση του ανθρώπου. 'Επιδέχεται ο άνθρωπος εκπαίδευση; ώθειται μόνον από τὸ προσωπικό του συμφέρον; είναι ένα πλάσμα με τόσο σκοτεινές επιθυμίες ώστε μόνον ή ύποταγή σὲ μια αϋταρχική έξουσία μπορεί νά τὸν σώσει από τὸν εαυτό του;

"Ό,τι προκρίνουμε νά πιστέψουμε για τη φύση του ανθρώπου έχει κοινωνικές συνέπειες. Οί συνέπειες αυτές πρέπει νά σταθμιστούν κατά την εκτίμηση των αντίληψεων που προκρίνουμε νά έχουμε, έστω προσωρινά, άφου από όλες τις θεωρίες που είναι σήμερα του συρμού λείπουν οί άκαταμάχητες άποδείξεις. "Όταν, εκτός από την κριτική των στοιχείων, επιμένω και στην εκτίμηση των πιθανών συνεπειών, δὲν υποστηρίζω ότι πρέπει νά άγνοούμε τὰ έπιστημονικά δεδομένα· όποτε δὲν ικανοποιούν τὸς εϋσεβείς μας πόθους. "Όλες οί ελπίδες για την οικοδόμηση ενός καλύτερου κόσμου πρέπει ν' άρχίζουν με μια άμειλικτη εκτίμηση των δεδομένων που έχουμε. 'Η οϋσία της θέσης μου είναι ότι δὲν ύπάρχει

στέρηση βίαση για τη θεωρητική παρέκταση που επιχειρούν οί ενστικιατικοί, οί ήθολόγοι, οί μετριοβιοριστές ή οί ψυχαναλυτές, παρά τὸς δικολαβισμούς που συχνά τόσο παρασύρουν όσους λαχταρούν μια «πραγματική έπιστήμη» της συμπεριφοράς. Κι άκόμη, ή πίστη συντελεί στη διαμόρφωση της πραγματικότητας λόγω της αϋτοεκπλήρωσης των κοινωνικών προφητειών. Τὸ νά πιστεύεις ότι ή επιθετικότητα του ανθρώπου ή ή προστασία και τὸ άπαραβίαστο της δικής του περιοχής (territoriality) άνήκει στη φύση του κτήνους σημαίνει ότι εκλαμβάνεις μερικούς ανθρώπους για όλους τὸς ανθρώπους, τη σύγχρονη κοινωνία για όλες τις δυνατές κοινωνίες, και, με μια έντυπωσιακή ταχυδακτυλουργία, ότι αϋτιολογείς εκείνο που είναι ως εκείνο που κατ' ανάγκη πρέπει νά είναι· ή κοινωνική καταπίεση γίνεται αντίδραση μάλλον στη βιαιότητα του ανθρώπου παρά αίτία της. 'Η άπαισιοδοξία για τὸν άνθρωπο συντελεί στη διατήρηση του status quo. Είναι πολυτέλεια για τὸς πλούσιους, καταπραϋντικό για την ένοχή των πολιτικά άδρανών, άνακούφιση για όσους εξακολουθούν ν' άπολαμβάνουν τὰ άγαθά των προνομίων. 'Η άπαισιοδοξία είναι πολύ δαπανηρή για όσους έχουν στερηθεί τὰ ανθρώπινα δικαιώματά τους· αν παραδοθούν σ' αϋτήν τίμημα είναι ή έλευθερία τους. Τὸ ίδιο ισχύει και για τὸς ψευδοαριστοκράτες και αναπόδεικτους ισχυρισμούς εκείνων που υποστηρίζουν τη μεθόδευση της συμπεριφοράς, ισχυρισμούς που άγνοούν τις βιολογικές διαφορές και τη δημιουργικότητα του ατόμου, που περιφρονούν την άνθρωπιά του ανθρώπου.

"Όσα είναι γνωστά για τη δύναμη των κοινωνικοψυχολογικών αϋτιών της ανθρώπινης συμπεριφοράς επιβάλλουν τὸ συμπέρασμα ότι σὸ σύνολο των αξιωμάτων μιας θεωρίας για την ανθρώπινη φύση πρέπει νά περιλαμβάνεται και μια καντιανή κατηγορική προσταγή: για νά κατακτήσει τὸ είδος μας την άνθρωπιά του άντρες και γυναίκες πρέπει νά πιστέψουν ότι ή άνθρωπότητα μπορεί νά εξαρθρωπιστεί πλήρως. Τὸ έπαναλαμβάνω, προϋπόθεση της κοινωνικής δράσης που θά καταστήσει τὸ δυ-

νατό πραγματικό είναι μια νηφάλια αισιόδοξη αντίληψη για το δυναμικό του ανθρώπου ή όποια βασίζεται στην αναγνώριση των επιτευγμάτων της ανθρωπότητας, αλλά μετριάζεται από την επίγνωση των αδυναμιών της.

Έγγενή σχήματι και καθαρότητα της ράτσας

Ίσως μερικοί αναγνώστες αντιταχθούν στην «πολιτικοποίηση» μιας συζήτησης που θα έπρεπε να παραμείνει («επιστημονική»). Το επιχείρημά μου είναι ότι επιβάλλεται να καταστήσουμε πρόδηλο ότι λανθάνει στις πραγματείες που εξετάζουν την «έγγενή» φύση του ανθρώπου. Σκεφθείτε, λόγου χάρη, τον Lorenz. Ασφαλώς, όσοι γοητεύτηκαν από την ταινία του, όπου εμφανίζεται να σεργιανάει στο υποστατικό σαν κλώσσα ένα κοπάδι από αγριοχηνάκια, θ' άρνηθούν να χαρακτηρίσουν τα έργα του πολιτικά. Τι το πολιτικό έχουν τα έγγενή σχήματα, οι έμφυτοι μηχανισμοί εκτόνωσης, οι ιδιάζοντες τύποι ζευγαρώματος του είδους, και τα παρόμοια; Πολύ μεγάλη, όπως αποκαλύπτουν τα ίδια τα κείμενά του, όταν τέτοιες έννοιες, που είναι αμφίβολο αν μπορούν να εφαρμοστούν ακόμη και στη συμπεριφορά των ζώων⁷, μεταφέρονται άπευθείας στον άνθρωπο χωρίς να λογαριαστούν οι διαφορές των ειδών και οι φυλετικές αναβαθμοί. Ο Lorenz μπόρεσε να γράψει, στα 1940, ότι οι επιδράσεις του πολιτισμού πάνω στα ανθρώπινα πλάσματα αντιστοιχούν με τις επιδράσεις της εξημέρωσης πάνω στα ζώα⁸. Στα εξημερωμένα ζώα, υποστήριξε, οι εκφυλιστικές μεταλλάξεις απόληγουν στην απώλεια των ιδιαζόντων στο είδος μηχανισμών εκτόνωσης οι οποίοι αντιδρούν στα έγγενή σχήματα που κατευθύνουν τους τύπους του ζευγαρώματος και χρησιμεύουν για να διατηρεί η φύση την καθαρότητα της ράτσας. Παρόμοια φαινόμενα παρουσιάζονται ως αναπόφευκτα υποπροϊόντα του πολιτισμού αν δεν επαγρυπνεύει το κράτος (⁸, σσ. 56-75).

Η μόνη αντίσταση που μπορεί να προβάλλει ή υγιής ράτσα της ανθρωπότητας... ώστε να μη διατηρηθεί από συμπτώματα εκφυλισμού βασίζεται στην ύπαρξη

ορισμένων έγγενων σχημάτων... Η ιδιάζουσα στο είδος μας ευαισθησία απέναντι στην ομορφιά και την ασχήμια μελών του είδους μας συνδέεται στενά με τα συμπτώματα εκφυλισμού που προκαλούνται από την εξημέρωση και που απειλούν τη φυλή μας... Συνήθως, ένας άνθρωπος μεγάλης αξίας αηδιάζει έντονότατα με ασήμαντα συμπτώματα εκφυλισμού σε ανθρώπους της άλλης φυλής... Σε ορισμένες πάντως περιπτώσεις συναντάμε όχι μόνον έλλειψη αυτής της έπιλογής... αλλά ακόμη και την αναστροφή ότι έλκεται από τα συμπτώματα εκφυλισμού... Η τέχνη της παρακμής προσφέρει πολλά παραδείγματα μιας τέτοιας μεταβολής των σημείων... Από καιρό έχει διαπιστωθεί ο υψηλότερος ρυθμός αναπαραγωγής των ήθικα ήλιθίων... Το φαινόμενο αυτό οδηγεί στα πάντα... στο γεγονός ότι κοινωνικά κατώτερο ανθρώπινο υλικό διευκολύνεται... να εισχωρήσει και τελικά να εκμηδενίσει το υγιές έθνος. Η έπιλογή που υπαγορεύεται από τη ρώμη, τον ήρωισμό, την κοινωνική ώφελιμότητα... πρέπει να συμπληρωθεί με κάποιο ανθρώπινο θεσμό αν πρόκειται η ανθρωπότητα, έλλείψει έπιλεκτικών παραγόντων, να μην καταστραφεί από τον εκφυλισμό που προκαλεί η εξημέρωση. Η ρατσιστική ιδέα ως βάση του κράτους μας έχει κίονας πραγματοποιήσει πολλά σ' αυτό το κεφάλαιο. Το άποτελεσματικότερο μέτρο για την προστασία της φυλής είναι... η μέγιστη ένισχυση των φυσικών μέσων άμυνας... Πρέπει — και όφείλουμε — να στηριχτούμε στα υγιή αισθήματα των Καλυτέρων μας και να τους αναθέσουμε την έπιλογή που θα καθορίσει την εϋδαιμονία ή την παρακμή του λαού μας... [Οι ύπογραμμίσεις δικές μου].

Έτσι, λοιπόν, η έπιστήμη δικαιολογεί την έπιβολή κοινωνικών άπαγορεύσεων που θα αντικαταστήσουν τα εκφυλισμένα έγγενή σχήματα και θα εξασφαλίσουν την καθαρότητα της ράτσας. Η «επιστημονική» λογική του Lorenz δικαιολογούσε τους ναζιστικούς νομικούς περιορισμούς κατά της έπι-

γαμίας με μη Άριους. Οι άκατάσχετες παρεκτάσεις από την εξημέρωση στον πολιτισμό, από τους τελετουργικούς τύπους έρωτοτροπίας των ζώων στην ανθρωπινή συμπεριφορά, από το είδος στις ράτσες, είναι τόσο χονδροειδείς και άνεπιστημονικές, τα συμπεράσματα βρωμάνε τόσο στρατόπεδα συγκεντρώσεως, ώστε τα παραπέρα σχόλια περιττεύουν. Δεν είναι ίσως εύγενικό να θυμάσαι στα 1972 τί γράφηκε στα 1940, αλλά, εγώ τουλάχιστον, δυσκολεύομαι να λησμονήσω το 1940· σ' αλήθεια, πιστεύω ότι δεν πρέπει να λησμονηθεί, μήπως για τους λαμπρότερους «επιστημονικούς» λόγους βρεθούμε στο 1984 του Όργουελ.

Δεν πρέπει να νομιστεί ότι με τη θέση μου καταδικάζω τη σπουδή της συγκριτικής ψυχολογίας ή την αναζήτηση βιολογικών αιτίων στην ανθρωπινή συμπεριφορά σαν οι προσπάθειες αυτές να είναι από καταβολής φασιστικές. Εκείνο που κατηγορώ είναι η ψευδοεπιστημονική ένισχυση a priori κοινωνικών ιδεολογιών οι όποιες προβάλλονται στη φύση, δεν «άνευρισκονται» σ' αυτήν. Η ψευδοεπιστήμη αυτή άγνοεί τις διαφορές ανάμεσα στα είδη, άγνοεί τους φυλετικούς αναβαθμούς, και διαστρεβλώνει την αναλογία παρουσιάζοντας την ως όμολογία. Λόγου χάρη, η έπιθετική συμπεριφορά παρατηρείται σε οργανισμούς τόσο διαφορετικούς όσο είναι τα έντομα, τα πτηνά, τα σαρκοφάγα, οι άνθρωπόμορφοι πίθηκοι και ο άνθρωπος. Στα πρώτα, μπορεί να προκληθεί από χημικές ουσίες που περιέχονται στα ίχνη του αντιπάλου· στα δεύτερα, από την άμυνα της περιοχής τους, αλλά μόνο κατά την περίοδο της αναπαραγωγής· στα τρίτα, από την παρουσία του θηράματος, αλλά μόνο αν βρίσκονται στην πρόσφορη έσωτερική κατάσταση διέγερσης· στους τέταρτους, από την εμφάνιση του άρπακτικού, στην περίπτωση που έχει αποκλειστεί κάθε όδός διαφυγής τους και στην περίπτωση που απειλείται το κοπάδι· και στον άνθρωπο, από μια σκέτη ύβριστική κουβέντα, αν το κοινωνικό πλαίσιο και η προγενέστερη προσωπική πείρα του συνιστούν την έπιθεση ως κοινωνικά πρόσφορη αντίδραση. Η άπλη παρατήρηση διαφορετικών εί-

δῶν μὲ ὅμοιες ἐκδηλώσεις συμπεριφορᾶς οἱ ὁποῖες ὑπάγονται στὸ γενικὸ χαρακτηρισμὸ «ἐπίθεση», δὲν ἐπιτρέπει νὰ βγεῖ τὸ συμπέρασμα γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς ὑποκείμενου ἐπιθετικοῦ ἐνστικτοῦ, χωρὶς νὰ γίνῃ ἐξαντλητικὴ μελέτη τῶν συνθηκῶν ποὺ προκαλοῦν καὶ τῶν μηχανισμῶν ποὺ διέπουν τὴ συμπεριφορὰ τοῦ κάθε εἶδους. Τέτοιες «ἐρμηνεῖες» ἐπικυρώνουν μιὰ περιγραφικὴ ὀνομασία ποὺ ἔχει χρησιμοποιηθεῖ χωρὶς διάκριση σὲ καταφανῶς διαφορετικοὺς ἀναβαθμοὺς τοῦ συστήματος συμπεριφορᾶς, λὲς καὶ τὸ νὰ ὀνομάζεις κάτι εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὸ νὰ ἐξηγεῖς.

Τελεολογία ἢ ὄντογένεση

Πραγματικά, οἱ μελέτες πάνω στὴ συμπεριφορὰ τῶν ζώων⁹ δὲν ἔχουν κατορθώσει νὰ θεμελιώσουν τὴν ἔννοια ἐνὸς ἐπιθετικοῦ ἐνστικτοῦ ποὺ ἐπενεργεῖ ὡς ἀνεξάρτητη κινητήρια δύναμη ἀνάλογη μὲ τὴν πείνα. Δηλαδή, δὲν ὑπάρχει προβλέψιμη περιοδικότητα, δὲν ὑπάρχουν σταθμητὲς μεταβολὲς στὶς ἐσωτερικὲς παραμέτρους (λόγου χάρι, συσσώρευση γλυκόζης στὸ αἷμα), καὶ δὲν ὑπάρχουν ἀποδείξεις γιὰ μιὰ ἐπιθετικὴ «ἀνάγκη» ὅταν ἀπουσιάζουν τὰ ἐρεθίσματα ποὺ προκαλοῦν τὴν ἐπίθεση. Μὲ τὰ παραπάνω δὲν ἀρνοῦμαι ὅτι ἡ εὐκολία μὲ τὴν ὁποία ἐκδηλώνεται καὶ οἱ περιστάσεις κάτω ἀπὸ τίς ὁποῖες προκαλεῖται ἡ ἐπίθεση διαφέρουν ἀπὸ εἶδος σὲ εἶδος, οὔτε ἀρνοῦμαι ὅτι οἱ ὁρμόνες, κυρίως οἱ ἀνδρογόνοι, ἐνδέχεται νὰ ἐπηρεάζουν βαθιὰ στοὺς ἀνώτερους ὀργανισμοὺς τίς πιθανότητες μιᾶς μαχητικῆς ἀντίδρασης παρὰ μιᾶς ἀντίδρασης φυγῆς¹⁰. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ εἶδους, ἡ γενετικὴ καταβολὴ τοῦ συγκεκριμένου ὀργανισμοῦ, ἡ προγενέστερη ἐμπειρία του, καὶ τὰ ἄμεσα ἐρεθίσματα ἀλληλοεπηρεάζονται καὶ καθορίζουν τὸν τρόπο τῆς συμπεριφορᾶς. Ὅμοιες ἐκδηλώσεις μπορεῖ νὰ προκύπτουν ἀπὸ τελείως διαφορετικοὺς ὑποκείμενους μηχανισμοὺς· μόνον ἂν ἔχουν ἐξακριβωθεῖ οἱ μηχανισμοὶ εἶναι δυνατὸν νὰ γίνουν οὐσιαστικὲς συγκρίσεις.

Τὰ παραδείγματα μπορεῖ νὰ πολλαπλασιαστοῦν. Στὸ πιὸ γενικὸ ἐπίπεδο, τὸ πρόβλημα ἀνακύπτει ἀπὸ μιὰ τελεολογικὴ ἀντίληψη: ἡ συμπεριφορὰ «ἐξηγεῖται»

ἜΑλογα στὸν ἵππόδρομο

ἜΌταν εἴμαστε λυπημένοι γράφουμε ποιήματα.

ΦΑΝΤΑΣΤΙΚΟ ΠΟΙΗΜΑ

Μιὰ παρῆα πλάτος ἕνα πεζοδρόμιο—παλιὰ προβατίνα ἢ γλώσσα μου
 λόγια παλιὰ πάλι θὰ πῶ. Τὰ καλύτερα τραγούδια εἶναι τὰ χαράματα
 ἕνα μέτρο ἢ κάμαση κι ὁ δρόμος μιὰ φτερούγα. Καὶ τὸ νερό.
 Ποῦ εἶναι τὸ νερό; Γιὰ τελευταία φορὰ ἀναφέρομαι στὸ φεγγάρι
 στερεὸς γανωτῆς ποὺ τρίβει καλαί μὲ τὰ πόδια. Ἔνα πτόμα ὁ ὕπνος.

ἜΑχ! σατὲν φοροῦσε ἢ λεῦκα θροῦζοντας—ὁ καιρὸς ὁ καιρὸς νὰ περνᾷ
 κι ὁ τελευταῖος καπνὸς στὴν ταμπάκηρα. Ποῦ νὰ κινήσω πάλι;
 Προὶ βράδυ ἢ λαμητόμος τοῦ ἄσανσῆ προὶ βράδυ
 ἢ ματαιότητα τῶν παιδιῶν μὲ τὰ φρένα χυμένα στὸ χῶμα
 ἐκεῖ ποὺ τὰ πουλιὰ ὀνειρεύονται τύμπανα στὸν ὕπνο: Διψασμένο
 βρόδου
 καθὼς μοσχάρι πίνει τὸ νερὸ στὴ ρεματιὰ κι ὁ λαίμους παντοκράτορας
 καθὼς χτένι τοῦ ἡλίου δειλινὸ φίλος τὸ παιδιὸ πεῦκο κι ἡ θάλασσα βλέπει.

ἜΗ θάλασσα βλέπει κι ὁ μονόχειρας στοὺς λόφους δακρυσιμένος χειροκροτεῖ.

ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΑΝΑΦΟΡΑ

Κινᾷε ὁ ἥλιος τὸ προὶ σγονορόμαλλα ἀρνιὰ κινᾷε κοπάδι
 στὴ βοσκὴ μὲ τὸ χιόνι καὶ τὰ μαῦρα κοτσύφια—μέσα στὰ λόγια
 πῶς νὰ σφουρίζω;
 Μιὰ στιγμὴ στὸ χαγιάτι ἢ στιγμὴ φτερουγίζει
 σὰν τὴ μικρὴ χαρὰ καὶ τὴ μεγάλη πίκρα στὰ κάδρα τῶν προγόνων.

Τώρα τὰ σφαγεῖα στὰ σύνορα τῆς πόλης. Νὰ μὴν ἀκούονται
 τὰ δαμάλια ὅταν ξεψυχοῦν. Καλύτερα. Μὰ στὸ Θεὸ σου
 ἢ φυλακὴ τῆς μάνας ἀπρόσμενη ἀφοῦ ἄρρωστη
 στὸ κρεβάτι τοῦ νοσοκομείου κείτονταν. Δὲν ἔφτανε
 λοιπὸν ἢ ντροπὴ ὅταν ἐπαίτης στὴν Προίγκηπος Νικολάου
 κάθε βραδῶκι ἔδινε παρῶν στὸν ἐκατόνταχο. Εἶχε
 καὶ τὴν ἄλλη στενοχώρια πίσω ἀπὸ τὰ βουνα—
 χιονίζει τί κάνει βρέχει πῶς σκεπάζεται
 καλοκαίρισε! μὰ εἶναι ὥραϊα μὲ τὰ φύλλα στὸ ἀεράκι ἐκεῖ πάνω.

ἀπὸ τίς ἐκδηλώσεις τῆς μᾶλλον παρὰ ἀπὸ τὴν ἀνάληψη τῆς ὄντογονίας τῆς. ἜΗ αἰτία θεωρεῖται ὅτι ὑπάρχει προσχηματισμένη στὸν ὀργανισμὸ ὡς «ἐνστικτο» ἢ ἐγγενὲς τύπος συμπεριφορᾶς. ἜΗ πλατωνικὴ ἰδέα ὑπάρχει σύμφυτη μέ-

σα στὸν ὀργανισμὸ. ἜΑλλὰ ποῦ βρίσκεται, πότε ἐμφανίζεται, καὶ πῶς δημιουργεῖται; Μήτε καὶ οἱ πιὸ ἐνθερμοὶ ἐνστιγματικοὶ δὲν ὑποστηροῖζον πιά ὅτι τὸ «ἐνστικτο» τῆς ἐπίθεσης ἢ τῶν τελετουργιῶν τοῦ ζευγαρώματος ἢ τῆς κατα-

ομοιότητες στο πρόβλημα της άποσαφήνισης των αρχών που διέπουν τη συμπεριφορά. Σκεφθείτε τη μελέτη του κελαδημάτος των πουλιών που, πέρα από την καθυστερημένη γοητεία της, μπορεί να προσφέρει σημαντικά στοιχεία για την κατανόηση της μίμησης των ήχων από τον άνθρωπο¹². Είναι ένα χτυπητό παράδειγμα ενός χαρακτηριστικού της συμπεριφοράς το οποίο εμφανίζει σημαντικές οντογονικές διαφορές σε είδη που συγγενεύουν στενά. Μελόσπιζες, απομονωμένες από τις ομοειδείς τους και αναστημένες από καναρίνια, αποχτούν παραταύτα το δικό τους τραγούδι. Έντούτοις ένα είδος κορυδαλλών, (*sturnella magna*), κατά τον ίδιο τρόπο απομονωμένοι από νεοσσούς, αποχτούν το τραγούδι του συγκεκριμένου είδους που τους άναστησε: λόγου χάρη, του κιτρινολαίμη, του κότσυφα, του σπίνου¹³. Και πάλι διαφορετικό είναι ένα είδος αμερικανικού σπουργίτη (*white-crowned sparrow*) που πρέπει να ακούσει από ενήλικο ομοειδή του το πρότυπο του τραγουδιού του στη διάρκεια μιας (ευαίσθητης περιόδου) για να μπορέσει να το αποχτήσει: πάντως, αν ως νεοσσός εκτεθεί ταυτόχρονα σε ομοειδείς του και σε δύο συμπατρικά είδη, «μαθαίνει» μόνο το δικό του τραγούδι. Και από τη στιγμή που θα το μάθει το διατηρεί ακόμη και αν ως ενήλικος απομονωθεί. Στην περίπτωση της καρδερίνας, το ενήλικο πουλί μπορεί να μάθει νέα τραγούδια πτήσης από άλλα είδη¹⁴. Τα λίγα αυτά παραδείγματα απλώς υπαινίσσονται τον πολύπλοκο χαρακτήρα ενός πεδίου έρευνας που τώρα διευρύνεται. Η λεπτόλογη προσοχή στις διαφορές ανάμεσα στα είδη, οι σχέσεις των διαφορών αυτών με την οικολογία του είδους και η τελική εξακρίβωση των υποκείμενων νευρομυχανισμών είναι εκείνα που θα μας χρειαστούν για να διαμορφώσουμε μοντέλα τα οποία ίσως έχουν εuryετική αξία στη μελέτη της μιμητικής συμπεριφοράς στον άνθρωπο.

Γλώσσα: καθολικό ανθρώπινο χαρακτηριστικό

Τα βιολογικά εφόδια του ανθρώπου είναι τώρα, περισσότερο από κάθε άλλη φορά, ουσιαστικό αντικείμενο μελέτης. Τα εφόδια αυτά

εξελίχθηκαν στα πέντε εκατομμύρια χρόνια που μεσολάβησαν ανάμεσα στους αυστραλοπιθήκους ανθρώπιδες και στον *Homo sapiens* του εξασφάλισαν τα μέσα επιβίωσης σε ένα περιβάλλον που δεν τό είχαν ακόμη μεταβάλει τα τεχνουργήματα. Η εξάπλωση του είδους μας και ο γοργός πολλαπλασιασμός της ανθρωπότητας κατά τις τελευταίες πέντε χιλιετίες επιβεβαιώνουν την προσαρμοστικότητα αυτών των βιολογικών εφοδίων σε συνθήκες οι οποίες δεν υπήρχαν όταν αυτά διαμορφώθηκαν. Γίνεται οδυνηρά πρόδηλο ότι οι μεταβολές που επιφέραμε κατά τις τελευταίες πέντε δεκαετίες απειλούν την παραπέρα επιβίωσή μας κάτω από τις συνθήκες ενός έκθετικού ρυθμού πληθυσμιακής ανάπτυξης. Τώρα επιβάλλεται να αναρωτηθούμε: πόσο ευπροσάρμοστος είναι ο άνθρωπος; Άρκει ως κριτήριο ή απλή διαιώνιση του είδους, χωρίς φροντίδα για την ποιότητα της ζωής, έστω και αν αυτό άρκει για τη φύση; Η ευφυΐα του ανθρώπου του επιτρέπει να επιλέγει συνειδητά στόχους και έτσι τον διαφοροποιεί από τα υπόλοιπα όντα.

Πώς, λοιπόν, θα διακρίνουμε τη φύση του ανθρώπου; Δύο γενικές προσεγγίσεις προσφέρονται — ή συγκριτική και η αναπτυξιακή. Στην πρώτη, συγκρίνουμε και αντιπαραβάλλουμε τα χαρακτηριστικά ανδρών και γυναικών στις διάφορες κοινωνίες του πλανήτη μας με την ελπίδα ότι θα βγάλουμε κοινούς παρονομαστές που εκφράζουν την «ουσιαστική φύση» του ανθρώπου: στη δεύτερη, μελετούμε την αλληλεπίδραση ανάμεσα στο βρέφος καθώς αναπτύσσεται για να ενηλικιωθεί και στο κοινωνικό και βιολογικό περιβάλλον του.

Ένα χαρακτηριστικό κοινό σε όλους τους ανθρώπους είναι η γλώσσα: με την έννοια ότι εμφανίζεται μόνο στο ανθρώπινο είδος, ή ικανότητα να αποκτήσεις γλώσσα πρέπει να είναι γενετική. Όπως κατέδειξε ο Chomsky¹⁵, ανάμεσα στις μοναδικές πλευρές της εκμάθησης της ανθρώπινης γλώσσας συγκαταλέγονται η δεξιότητα του παιδιού να συμπεραίνει συντακτικούς κανόνες απορροφώντας μόνο μια περιορισμένη σειρά δειγμάτων, και, κατά συνέπεια, η εκπληκτική ικανότητά του να δημιουργεί γραμ-

ματικές προτάσεις τις οποίες δεν έχει ακούσει ποτέ. Η γλώσσα που μιλάει καθορίζεται από τη γλώσσα που ακούει, αλλά η ικανότητα της γλώσσας πρέπει να είναι συνέπεια του γενετικού προγραμματισμού των εγκεφαλικών πλεγμάτων καθώς αυτά αντιδρούν στην ώριμανση και στην πείρα. Οι γλώσσες, καθώς έχουν μελετηθεί, φαίνεται ότι έχουν κοινά θεμελιώδη δομικά χαρακτηριστικά, μια καθολικότητα που αποδείχνει μια ανεξαρτίβωτη ακόμη βάση από κοινές δομές του κεντρικού νευρικού συστήματος. Θυμηθείτε το παράδειγμα του σπουργίτη, που, αν και πρέπει να μάθει το τραγούδι του, είναι πλασμένος κατά τέτοιο τρόπο ώστε τα νευρικά του πλέγματα συλλαμβάνουν μόνο μια περιορισμένη σειρά από εξωτερικούς αρμονικούς ήχους. Τα δεδομένα της γλωσσολογίας δείχνουν ότι είναι δυνατόν να υπάρχει παρόμοιος περιορισμός στη μορφή της γλώσσας και στη φύση των γραμματικών δομών: και τούτο συνεπάγεται περιορισμένη μεταβλητότητα στα νευρικά σχήματα κάτω από τις γλωσσικές δομές. Η παραπέρα έμβαθυνση των γνώσεών μας για αυτές τις γνωστικές καθολικές προτάσεις ίσως μας επιτρέψει να διατυπώσουμε μοντέλα νευρικών μηχανισμών, που κατόπιν θα πρέπει να αναζητηθούν πειραματικά.

Ο Benzer¹⁶ εφάρμοσε μεθόδους της γενετικής ανάλυσης στις μεταλλάξεις συμπεριφοράς στα δροσόφιλα. Χρησιμοποιώντας προσφύως μωσαϊκά με φαινοτυπικά χαρακτηριστικά που επιτρέπουν τη μορφολογική εξακρίβωση της ταυτότητας μεμονωμένων κυττάρων τα οποία έχουν ή δεν έχουν μεταλλάσσόμενο γονίδιο για φωτοτάξια, ανακάλυψε ότι πηγή των αποκλίσεων της συμπεριφοράς είναι δομικές ανωμαλίες στο προσβεβλημένο μάτι. Σε δροσόφιλα που παρουσιάζουν μωσαϊκό μόνο σε ένα μάτι, οι ιστολογικές τεχνικές μέθοδοι και αναφορές μεμονωμένων κυττάρων μπορούν να προσδιορίσουν το ελάττωμα με μεγαλύτερη ακόμη ακρίβεια. Η σήμανση των κυττάρων (προσφέρει αποτελεσματικές τεχνικές μεθόδους για να ίχνηλατηθούν οι λεπτομέρειες της καταγωγής του κυττάρου κατά την ανάπτυξη, καθώς και η γενετική

ἀνατομή τοῦ λειτουργούντος νευρικοῦ συστήματος»¹⁷. Ἀκόμη καὶ τὸ περιορισμένα πολὺπλοκο κεντρικὸ νευρικό σύστημα τῶν δροσόφιλων δὲν μπορεῖ νὰ ἀναλυθεῖ μὲ τις σημερινὲς τεχνικὲς μεθόδους, ὥστόσο ἔγινε κάποια σημαντικὴ ἀρχὴ ὅταν συσχετίστηκαν διαφορὲς στῆ συμπεριφορὰ πού καθορίζονται γενετικὰ μὲ ὑποκείμενους φυσιολογικοὺς μηχανισμούς.

Ἡ ἀνομοιότητα τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ

Ἄν ἡ γλῶσσα εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ κοινὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ, ἀκόμη πιὸ σημαντικὲς εἶναι οἱ διαφορὲς στῆ συμπεριφορὰ τίς ὁποῖες διαμορφώνονται οἱ πολιτισμοὶ καὶ ἀπὸ τίς ὁποῖες διαμορφώνονται. «Ὅ,τι χαρακτηρίζεται «ἀνδροπρεπές» σ' ἓνα πολιτισμὸ καὶ ἀποδίδεται στῆν ἀνδρική φύση σὲ ἄλλον θεωρεῖται «θηλυπρεπές». Στὸν ἓνα πολιτισμὸ ἐπιτρέπεται στὰ παιδιὰ ἀνεμπόδιστα ἢ σεξουαλικὴ ἔκφραση κι ὥστόσο αὐτὰ γίνονται μονογαμικοὶ ἐνήλικες» στὸν ἄλλο, οἱ ἐφηβικὲς σεξουαλικὲς σχέσεις ἀπαγορεύονται αὐστηρὰ καὶ ἐνῶ ἡ μονογαμία τῶν ἐνηλίκων διακηρύσσεται δημοσίᾳ παραβιάζεται κατ' ἰδίαν. Ἡ φροντίδα τῶν παιδιῶν μπορεῖ νὰ ἀνήκει στῆν εὐθύνη τοῦ οἰκογενειακοῦ πυρήνα ἢ τῆς ομάδας. Οἱ ἴδιοι Ἑσκιμῶσι Νέτσελικ πού εἶναι στοργικοὶ καὶ ἀφοσιωμένοι γονεῖς μποροῦν καὶ ἀφήνουν ἓνα θηλυκὸ μωρὸ γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει «γίνει λόγος» σ' ἓνα προσυμφωνημένο γάμο νὰ πεθάνει παραμελημένο καὶ ἐγκαταλειμμένο ἂν δὲν τοῦ ἔχει δοθεῖ ὄνομα κι ἔτσι ἐξ ὀρισμοῦ δὲν εἶναι ἀκόμη ἄνθρωπος. Τὸ φαινόμενο τοῦ πολέμου εἶναι ἀγνωστο σὲ μιὰ κοινωνία, σὲ ἄλλη ἐμφανίζεται μόνο κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τοῦ περιβάλλοντος, ἐνῶ σὲ μιὰ τρίτη εἶναι ἓνα θανάσιμο «παιχνίδι» χωρὶς προφανῆ ὕλικά ὀφέλη. Πραγματικά, ἂν δεχόμεστε τὴ θέση ὅτι ὅσο πιὸ «πρωτόγονη» εἶναι μιὰ κοινωνία τόσο πιὸ ἀληθινὴ πρὸς τὴν ἀρχέγονη φύση τοῦ ἀνθρώπου ἢ συμπεριφορὰ πού παρουσιάζει, τότε θὰ ἔπρεπε νὰ καταλήξουμε στὸ συμπέρασμα τοῦ Sahlins¹⁸, ὅτι «ὁ πόλεμος αὐξάνει σὲ ἔνταση, σὲ αἱματοχυσία καὶ σὲ διάρκειαν... ὅσο ἐξελίσσεται ἢ κουλτούρα, φτάνον-

τας στὸ ἀποκορύφωμά του στὸν σύγχρονο πολιτισμὸ». «Ὅσο εὐχάριστη καὶ ἂν εἶναι, εἶναι ἀπαράδεκτη ἢ θέση γιὰ τὸν εἰρηνικὸ χαρακτήρα τοῦ φυσικοῦ ἀνθρώπου, τοῦ ἀδιάφθορου ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ τάξη» ἢ κουλτούρα εἶναι τόσο ὀλοκληρωμένη καὶ πολὺπλοκη στὶς σύγχρονες κυνηγετικὲς καὶ συλλεκτικὲς κοινωνίες, παρὰ τὴν πρωτόγονη τεχνολογία τους, ὅσο εἶναι καὶ στῆ δική μας κοινωνία — ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἄνθρωπος μόνο μέσα στῆν κοινωνία.

Ἐκεῖνο πού εἶναι ἐκπληκτικὸ σ' αὐτὴ τὴν τελείως μερικὴ ἀπογραφή εἶναι ἡ σημαντικὴ ἀνομοιότητα τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς ἢ ὁποῖα προκαλεῖται ἀπὸ ποικίλους ἀλλὰ βιώσιμους πολιτισμούς. Ἄν ἐξηγήσουμε τίς φονικὲς ἐπιδρομὲς τῶν Ἰνδιάνων τῆς Βραζιλίας μὲ βάση ἓνα ἐγγενὲς ἐπιθετικὸ ἔνστικτο, θὰ πρέπει νὰ ἐπινοήσουμε μιὰ πολὺπλοκη θεωρία καταπίεσης, σχηματισμοῦ ἀντίδρασης καὶ ἐξυψώσης γιὰ νὰ ἐξηγήσουμε τὴν εἰρηνοφιλία τῶν Ἑσκιμῶν. Δὲν θὰ ἦταν πολὺ πιὸ φειδωλὸ ἂν ἀρχίζαμε μὲ τὴν ὑπόθεση ὅτι οἱ ἄνθρωποι δὲν εἶναι μῆτε ἐπιθετικοὶ μῆτε φιλειρηνικοί, ἀλλὰ μᾶλλον διαμορφώνονται ἔτσι ἢ ἄλλιῶς ὡς ἀποτέλεσμα μιᾶς πολὺπλοκης ἀλληλεπίδρασης ἀνάμεσα σὲ ἓνα εὐρύτατα ἀλλὰ ὄχι ἀπεριόριστα μεταβλητὸ σύστημα βιολογικῶν δεδομένων καὶ στὶς διαπλαστικὲς ἐπιρροὲς τοῦ βιολογικοῦ περιβάλλοντος, τοῦ πολιτισμικοῦ περιβάλλοντος καὶ τῆς προσωπικῆς ἐμπειρίας;

Ἡ πανταχοῦ παρούσα στῆ δυτικὴ κοινωνία βία, ὅπως καὶ ἂν ἐξηγήσουμε ἱστορικὰ τὴ γένεσή της, ἐγγυᾶται ὅτι τὰ παιδιὰ ἔχουν ὑπεράφθονες εὐκαιρίες νὰ μάθουν τὴ βίαιη συμπεριφορὰ. Τὸ παιδὶ βλέπει ὅτι ἡ βία ἀποφέρει τοῦ προσφέρονται ἐνήλικα πρότυπα βίαιης συμπεριφορᾶς μὲ τὰ ὁποῖα ταυτίζεται (ἢ τηλεόραση ὠχρεῖ ἀπροστά στῆν πραγματικότητα). Ἡ βία ὡς ἀρμόζουσα ἀντίδραση στῆ λύση τῶν διενέξεων ἀνάμεσα σὲ ομάδες ἐπιδοκιμάζεται ἀπὸ τοὺς ἡγέτες τοῦ ἔθνους. Σκεφθεῖτε: ὁ Πρόεδρος τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν παρενέβη γιὰ νὰ ἐμποδίσει τὴν ἄμεση φυλάκιση τοῦ Κάλλεϋ, ἐνὸς ἀξιοματικοῦ πού καταδικάστηκε γιὰ μαζικοὺς φόνους

στὸ Βιετνάμ ἀπὸ ἐνόρκους βετεράνους τοῦ πολέμου. Σκεφθεῖτε: ὁ Ὑπουργὸς Δικαιοσύνης τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν ἀρνήθηκε νὰ ἀπαγγεῖλει κατηγορία γιὰ τοὺς φόνους τῶν φοιτητῶν στὸ Κέντ Στέιτ. Ποιὲς ἠθικὲς ἀξίες κομίζουν αὐτὲς οἱ πράξεις τῶν ἡγετῶν τοῦ ἔθνους; «Ὅταν ἡ βία ἐπιδοκιμάζεται θὰ αὐξηθεῖ. Μπορεῖ νὰ ἀναμένει κανεὶς ὅτι θὰ γενικευθεῖ σὲ καταστάσεις πού δὲν «προβλέπεται» νὰ λάβουν ἐπισήμως χάρη. Ἡ ἐκμάθηση μπορεῖ νὰ μὴν ἐξηγεῖ πλήρως τὴν ἐπιθετικότητα τοῦ ἀνθρώπου, ὅμως οἱ κοινωνικὲς δυνάμεις πού ἐνθαρρύνουν τὴν ἀνάπτυξή της στῆ σύγχρονη κοινωνία εἶναι τόσο καταφανεῖς¹⁹ ὥστε ἡ ἐνασχόληση μὲ ὑποθετικοὺς βιολογικοὺς παράγοντες ἀποτελεῖ σχεδὸν δονικωτισμὸ.

Ἡ ἔμφαση στὶς πιὸ ἐκδηλές διαφορὲς ἀνάμεσα στοὺς πολιτισμούς ἴσως συγκαλύπτει κάτι πού ὡς τελευταῖα συνιστοῦσε μιὰ συντηρητικὴ παράδοση στὸν καθένα. Παιδιὰ ἀναστημένα σ' ἓνα συγκεκριμένο σύστημα ἀξιῶν μποροῦσαν νὰ ἐλπίζουν ὅτι θὰ τελειώσουν τίς ἡμέρες τους στὸ ἴδιο σύστημα. Τώρα οἱ ἀξίες μεταβάλλονται τόσο γρήγορα ὥστε ὅ,τι διδάσκεται ἓνα παιδὶ ἀπὸ τοὺς γονεῖς του ἴσως δὲν λειτουργεῖ πιὰ ὅταν τὸ παιδὶ φτάνει στῆν ἐφηβεία του καὶ πολὺ περισσότερο ὅταν ἐνηλικιώνεται. Ὅσο δὴποτε εὐρὺ καὶ ἂν εἶναι τὸ φάσμα τῆς συμπεριφορᾶς πού μπορεῖ νὰ ἐπιδείξει ὁ ἄνθρωπος — ὅπως μαρτυρεῖ ἡ σύγκριση μιᾶς κοινωνίας μὲ μιὰ ἄλλη — τὸ χρέος τῆς ἀνάπτυξης εὐπροσάρμοστων ἰδιοτήτων εἶναι πολὺ διαφορετικὸ ὅταν ριζικὰ διάφορες μορφὲς συμπεριφορᾶς ἀπαιτοῦνται στῆ διάρκεια τῆς ζωῆς ἐνὸς ἀτόμου καὶ ὄχι στῆν ἱστορία ἐνὸς λαοῦ. Τὸ πρόβλημα εἶναι τώρα ὄχι πόσο εὐπλαστος εἶναι ὁ ἄνθρωπος ἀλλὰ πόση ἀλλαγὴ μπορεῖ νὰ ὑποστῇ ἓνας ἄνθρωπος ἐξακολουθώντας νὰ διατηρεῖ τὴν ψυχικὴ του ἀπαρτίωση.

Ἐδῶ μᾶς λείπουν τὰ ἐμπειρικὰ δεδομένα· δὲν ὑπάρχει προηγούμενο τόσο γοργῆς ἀλλαγῆς. Ἀντιμετωπίζουμε τὴ θεμελιωδὴ ὀρθότητα μελετῶν γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ παιδιοῦ. Σὲ μιὰ σταθερὴ κοινωνία, τὸ τίμημα πού ἀπαιτοῦσε ὁ ἐκπολιτισμὸς μπορεῖ νὰ ἦταν ἢ νὰ μὴν ἦταν ἐπαχθές, πάντως προφανῶς ἦταν ἀνεκτό, γιὰτι ἄλ-

λιώτικα ή κοινωνία εκείνη δέν θά είχε δικαιωσιτεΐ. Οί μελέτες τής ανάπτυξης τοῦ παιδιοῦ ἦταν σημαντικές ἀκόμη καί τότε, ἔστω καί μόνο γιά νά γίνει γνωστό μέ ποιούς τρόπους θά μειώνονταν ἐκεῖνα τὰ βάρη. Ἀλλά ἂν σκοπεύουμε νά κάνουμε τὰ παιδιά μας ἱκανά νά ἀντεπεξέλθουν σ' ἕνα κόσμο πού τή σημερινή μορφή του μόλις καί τήν κατανοοῦμε, καί πού τίς μελλοντικές διαμορφώσεις του μόλις ἀμυδρῶς τίς μαντεύουμε, τότε ἔχουμε καταπλασιτεΐ μέ ἕνα ἐγγείρημα πού εἶναι ὁ ἀκρογωνιαῖος λίθος τῶν γνώσεων γιά τήν ἐπιβίωσή μας.

Ἄνθρωπος ὡς δημιουργημα τοῦ ἑαυτοῦ του

Δέν θά προχωρήσω σέ λεπτομέρειες γιά τὸ τί γνωρίζουμε ἤδη καί τὸ ἀψηφοῦμε μέ κίνδυνο τής ἐπόμενης γενιάς: ὅτι ὁ γοργά ἀναπτυσσόμενος ἐγκέφαλος τοῦ ἐμβρύου καί τοῦ βρέφους ἐξαρτᾶται πρωτίστως ἀπὸ τήν ἐπαρκή θρέψη του²⁰. ἀσφαλῶς, δέν χρειάζεται νά συσσωρευτοῦν καί ἄλλα ἐπιστημονικά δεδομένα γιά νά αἰτιολογηθεῖ ἡ διεθνῆς ὑποχρέωση νά προστατευθοῦν οἱ ἀγέννητοι καί οἱ νεογέννητοι. Ἐκεῖνο πού ἔχει γίνει ἐξίσου πρόδηλο εἶναι ὅτι ἡ τροφή πού χρειάζεται ὁ ἀναπτυσσόμενος ἐγκέφαλος εἶναι ὄχι μόνο ὑλική ἀλλά καί συναισθηματική καί γνωστική. Ἡ ἀσυνήθιστη ἐξάρτηση τοῦ ἀνηλίκου ἀνθρώπου ἀπὸ τή φροντίδα καί τή στοργή τοῦ ἐνηλίκου προσφέρει μιὰ ἀσύγκριτη εὐκαιρία πνευματικῆς καί ψυχικῆς ἀνάπτυξης, ἀλλά ταυτόχρονα καί μιὰ εὐπαθῆ περίοδο ὅπου ἡ παραμέληση προκαλεῖ βαθιῆς διαστρεβλώσεις²¹. Τὰ βρέφη στὰ ὄρφανοτροφεῖα ὑστεροῦν σημαντικά σέ ἀνάπτυξη ἂν τοὺς λείψει τὸ ζεστό ἀνθρώπινο περιβάλλον, παρ' ὅλο πού ἡ διατροφή τους μπορεῖ νά εἶναι κανονική. Ὑπάρχουν πρᾶγματι κενὰ στίς γνώσεις μας γι' αὐτὴ τήν πρῶμη ἐξελικτική συνέχεια: πόση ἀκριβῶς διέγερση εἶναι προτιμότερη, ποιά ἀκριβῶς ἰσορροπία πρέπει νά ἐπιδιωχθεῖ ἀνάμεσα στήν ἱκανοποίηση καί τήν ἄρνηση, ποῖος εἶναι ὁ καλύτερος συνδυασμὸς κοινωνικῆς ἀλληλεπίδρασης καί χρόνου μοναξιάς; Ὡστόσο οἱ γενικῆς γραμμῆς εἶναι ἀρκετὰ σαφεῖς ὥστε δέν ἀπομένει

δικαιολογία γιά τὰ ὅσα ἐπιτρέπουμε νά συμβαίνουν σέ ἀνυπεράσπιστα παιδιά πού πάσχουν ἀπὸ τίς προσβολές πού ἐπισωρεύουμε στοὺς γονεῖς τους. Κάθε βρέφος διαφέρει ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα· ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς μονογενεῖς διδύμους, δέν ὑπάρχουν δύο βρέφη πού νά ἔχουν κοινὸ γονότυπο, ἀλλά ἀκόμη καί οἱ μονογενεῖς διδύμοι μπορεῖ νά διαφέρουν φαινοτυπικά λόγω διαφορῶν κατὰ τήν κύηση. Δέν κατανοοῦμε ἐπαρκῶς τήν ἀτομικὴ μεταβλητότητα ὥστε νά διαμορφώσουμε τὸ βέλτιστο περιβάλλον γιά τὸ κάθε παιδί, ὅμως αὐτὸ ἀσφαλῶς δέν μετριάξει τὴν ἀποτυχία μας νά καλύψουμε τουλάχιστον τίς γενικῆς ἀνάγκες πού ἔχουν ὅλα τὰ παιδιά²².

Ἡ ἄγνοια, καθὼς καί ἡ ἔλλειψη ὑποχρέωσης, γίνονται περιοριστικοὶ παράγοντες ὅταν τὰ παιδιά φτάνουν στήν ἡλικία τής σχολικῆς ἐκπαίδευσης. Οἱ ἀτέλειες τῶν σημερινῶν θεωριῶν γιά τὴ μάθηση περιορίζουν τήν ἱκανότητά μας νά ἀνταποκριθοῦμε στίς ἀτομικῆς διαφορῆς κατὰ τὴ διαμόρφωση τής προσωπικότητας καί τής προσληπτικῆς μεθόδου τοῦ παιδιοῦ²³. Ἰσως κερδίσουμε πολλὰ ἀπὸ τίς συγκριτικῆς μελέτες τής μάθησης στὰ ζῶα—ἀσφαλῶς εἴμαστε καί ἐμεῖς πρωτεύοντα, ἀλλὰ πρωτεύοντα πολὺ ἐιδικῆς κατηγορίας. Ὑποκείμεθα ἐξίσου στήν κλασικὴ καί λειτουργικὴ ἐξάρτηση τῶν ἀνακλαστικῶν, στήν ἐμπειρικὴ μάθηση κ.ο.κ., ἀλλὰ μόνον ἐμεῖς ἔχουμε τήν ἱκανότητα γιά ἀνώτερους τρόπους προφορικῆς μάθησης. Καί ὅλα αὐτὰ ἀπαιτοῦν πολὺ βαθύτερη μελέτη ἀπὸ ὅση τοὺς ἔχει ἀφιερωθεῖ. Ἡ ἀποστολή δέν εἶναι πιά νά μεταβιβάζουμε λύσεις πού ἀποδείχτηκαν ἐπιτυχεῖς στὸ παρελθόν, ἀλλὰ νά βοηθᾶμε τὰ παιδιά μας νά ἀποκτοῦν στάσεις καί κατευθύνσεις γιά νά λύνουν προβλήματα οἱ ὁποῖες θά τοὺς ἐπιτρέψουν νά ἀντιμετωπίσουν πρωτόφαντες γιά τίς ἱκανότητές τους δυσκολίες.

Λιγότερο καλὰ ἔχουμε ἐπιτελέσει τὸ χρέος μας νά ἐνθαρρύνουμε τήν ἀνάπτυξη ἀνθρωπιστικῶν ἀξιών βασιμιμένων πάνω στήν παραδοχὴ ὅτι ἀποτελοῦμε ἕνα μοναδικὸ εἶδος. Ἡ ἰδέα τής ἀδελφότητας δέν εἶναι νέα, ἀλλὰ ἐκεῖνο πού εἶναι ἰδιάζον στοὺς καιροὺς μας εἶναι ὅτι ἡ ἀδελφό-

τητα ἔγινε προϋπόθεση γιά τήν ἐπιβίωσή μας. Ἰσως ἀρκοῦσε στὸ παρελθόν νά παρακινεῖς ἕνα παιδί νά μαθαίνει γιά τήν ἀπλή ἱκανοποίηση τής προσωπικῆς του ἐπιτυχίας. Ἄν ἀκούγαμε τί μᾶς λένε οἱ σπουδαστές μας, ἡ μάθηση γιά τὸν προσωπικὸ ἐξωραϊσμὸ ἢ γιά τήν ἀπόκτηση δεξιοτεχνίας δέν ἱκανοποιεῖ πιά μιὰ γενιά πού ἔχει ἔντονα τήν ἐπίγνωση τής ἀδικίας καί τής μεταβατικότητας. Ἡ μάθηση πρέπει νά γίνει κοινωνικὴ ἀποστολή καί νά κατευθύνεται ἀπὸ τὴ φροντίδα γιά τοὺς ἄλλους²⁴.

Αὐτὸ εἶναι δυνατόν νά γίνει. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ κύριο προϊόν τοῦ ἑαυτοῦ του. Τὸ βρέφος πού ἀνακαλύπτει ὅτι μπορεῖ νά ἐλέγξει τίς κινήσεις τῶν δακτύλων του μεταμορφώνεται ἀπὸ παρατηρητῆς σέ πρόσωπο πού ἐνεργεῖ. Τὸ παιδί πού μαθαίνει ἀνάγνωση ξεκλειδώνει τοὺς θησαυροὺς τής παγκόσμιας κληρονομίας. Ὁ ἔφηβος πού ἀπαιτεῖ τήν κριτικὴ ἐπιανεξέταση τής συμβατικῆς σοφίας ἐνηλικιώνεται. Καί ὁ ἐνήλικος πού τὰ ἐνδιαφέροντά του ἐπεκτείνονται πέρα ἀπὸ τήν οἰκογένεια καί πέρα ἀπὸ τὸ ἔθνος του στήν ἀνθρωπότητα γίνεται ἀληθινὸς ἄνθρωπος.

Γινόμαστε ὄριμοι ἄντρες καί γυναῖκες ὅταν ἐνεργοῦμε γιά λογαριασμὸ τοῦ εἴδους μας. Σ' ἕνα κόσμο ὅπου μαίνονται οἱ πόλεμοι, ὅπου καταπιεστικῆς κυβερνήσεις ὑποδουλώνουν τοὺς λαοὺς τους, ὅπου ἡ ἐπιδίωξη τοῦ προσωπικοῦ πλοῦτου καταστρέφει ἕνα περιβάλλον τὸ ὁποῖον ἀνήκει σέ ὅλους, δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει οὐδετερότητα. Τὰ μέλη τής πανεπιστημιακῆς κοινότητας φέρουν βαριά εὐθύνη λόγω τῶν προνομίων πού τοὺς ἔχουν παραχωρηθεῖ· ἡ εὐθύνη αὐτὴ εἶναι νά τεθοῦν στήν ὑπηρεσία τοῦ ἀνθρώπου ἂν πρόκειται ἡ γνώση νά μετατραπεῖ σέ σοφία.

Ἡ μελέτη τοῦ ἀνθρώπου ἀποκτᾶ τὸ νόημά της ἀπὸ τὴ στράτευση στὸν ἀγῶνα γιά τὴ βελτίωση τής ἀνθρωπότητας. Ἀγῶνας εἶναι καί ἡ συνεχιστεΐ: τὰ προνόμια δέν παραδίδονται εὐκόλα· οἱ σφαλερῆς πεποιθήσεις δέν διαλύονται στὴ στιγμή. Ἡ αἰσιοδοξία γιά τίς δυνατότητες τοῦ ἀνθρώπου πού ἐπιθυμῶ νά σᾶς μεταδώσω δέν εἶναι ἡ παραθυμία τοῦ νά διαβάσουμε ἱστορία σὰν μιὰ σάγα προοδευτικῆς ἀπελευθέρωσης ἢ ὁποῖα κά-

μεριστούν μερικές παρανοήσεις που σ'ας γέννησε το δικό μου το γράμμα.

1) Καμιά άμφιβολία δέν πρέπει νά σ'ας μένει ότι οι εύχες σας για μιá Ένωμένη Εύρώπη είναι κάτι που άνταποκρίνεται και στις δικές μου ιδέες. Άν δέν τό πρόσεξα, όφείλεται, ίσως, στό γεγονός ότι μέσα στό όλο πνεύμα του κεφαλαίου που θίγεται τό ζήτημα, δημιουργιέται μιá έντύπωση, ότι ή Ένωμένη Εύρώπη πρέπει νά είναι άντιμέτωπη τής Άσίας. Αυτό φυσικά δέν τό παραδέχομαι, όπως ελπίζω ότι τελικά δέν τό παραδέχοσατε κι εσείς. Έσείς, όπως φαίνεται από τό κείμενό σας, μοιάζει νά πιστεύετε ότι ή Άσία άπειλεί τήν Εύρώπη. Δέν φαίνεται όμως νά είναι αυτό σωστό. Η Άσία μονάχα δυσπιστεί πρός αυτή, με τό δικιο της και τήν τάξει. (Έκείνος που άλιστίδες έσερνε, τόν κρότο τους άκούει στό καθέτι), λέν ά κάποιοι σίχιοι του Νίτσε.

Οί παρατηρήσεις σας έξάλλου για τήν Ένωμένη Εύρώπη δέν είναι τά μόνα θετικά στοιχεΐα του βιβλίου σας που παρέλειψα νά σημειώσω, όπως επίσης ούτε οι άντιρρήσεις μου είναι μονάχα στά σημεία που τόνισα. Έγραψα μόνο αυτό που στό τέλος τής άνάγνωσης έμεινε ως έντονότερη έντύπωση. Τό κήρυγμα για μιá Ένωμένη Εύρώπη με βρίσκει τόσο πιο πολύ σύμφωνο μαζί σας, όσο πιστεύω πως ή Εύρώπη, έχοντας περισσότερες δυνατότητες από τήν Άμερική νά σοσιαλιστικοποιηθεί, κινδυνεύει λιγότερο άπ' αυτή νά χάσει τήν πνευματική ήγεςία του κόσμου. Στην πνευματική ήγεςία του κόσμου, νομίζω, θά μείνει περισσότερο καθυστερημένη ή χώρα όπου ή κεφαλαιοκρατία θά ξεριζωθεί τελευταία. Όπως άκριβώς στη σημερινή πνευματική ήγεςία του κόσμου έμεινε πίσω ή Γερμανία, γιατί ό φεουδαρχισμός ξεριζώθηκε άργά και μισά.

2) Με τις λέξεις «παλιό άστικό δημοκρατικό ιδανικό» παρακαλώ νά πιστέψετε ότι δέν έννοώ πως είναι ξεπερασμένη ή έννοια τής δημοκρατίας, ή όποια όπως έλεγε, νομίζω, και ή Λούξεμπουργκ, είναι παντού και πάντα τό ίδιο πράμα, νά μπορείς νά έχεις άντίθετη γνώμη και νά μπορείς νά τήν υποστηρίξεις, κι όπως πολύ σωστά λέτε κι εσείς, ότι πρέπει νά είναι διαρκής έφεση του κοινωνικά έξελιγμένου ανθρώπου. Με τις λέξεις παλιό άστικό δημοκρατικό ιδανικό, έννοούσα τήν παλιά, συνεπή, άστική δημοκρατία, τήν όποια είναι πρός τιμή σας ότι υποστηρίζετε, άν και στά χρόνια μας χάνει ολοένα τήν ουσιαστική της όντότητα και γίνεται καθημερινά προσχηματικότερη σ' όλο τόν κόσμο και σ' αυτή τήν Άμερική. Αυτό τό άστικό κυβερνητικό σύστημα πιστεύω πως είναι με κάποιο τρόπο ξεπερασμένο, μόνο από τήν άποψη ότι πρέπει νά ενισχυθεί και νά γίνει πιο άμεσος ό έλεγχος τής κυβερνητικής μηχανής από τις εργαζόμενες τάξεις.

3) Δέ μου φαίνεται πράγματι νά 'ναι σωστό πως ή δημοκρατική κριτική σκέψη είναι και σήμερα πιο άποκλειστικό προνόμιο τής Δύσης και ή δεσποτική μυστικοπάθεια τής Άσίας. Έσείς, βέβαια, διαφωνείτε σ' αυτό, αλλά αυτά δημιουργούνται από τους υλικούς όρους τής ζωής και δέν είναι προϊόντα εδάφους ή κλίματος ή γεωγραφικού πλάτους, όσο κι άν ή μακριά παράδοση, από τή μιá ή από τήν άλλη πλευρά, μπορεί νά δίνει και δίνει ασφαλώς άποχρώ-

σεις χωρίς νά παίζει καθοριστικό ρόλο. Έτσι και στην Εύρώπη που σήμερα βρίσκεται σ' ένα στάδιο, προσωρινής ελπίζω, παρακμής, εμφανίζονται στοιχεΐα έντονης μυστικοπάθειας στη σκέψη της, ενώ άντιθέτως στην Άσία σφύζει ένα καινούριο δημοκρατικό πνεύμα. Ποιός ξέρει τί εκπλήξεις μας έτοιμάζει τό μέλλον!

Έξάλλου κι ό δυτικός πολιτισμός έχει πάθει μιá έκτροπή ύπερβολής στην άτομική πρωτοβουλία. Η φύρια κι ό ίλιγγος έργασίας, όπως τόν περιγράφετε στό βιβλίο σας για τήν Άμερική, δέν είναι νομίζω υγιές κοινωνικό φαινόμενο. Ο άνθρωπος, χωρίς άλλο, πρέπει νά εργάζεται λιγότερο και νά ύνειροπολεί και νά τραγουδάει περισσότερο άπ' ό,τι γίνεται σήμερα στην Άμερική. Θά μου πείτε πως γίνεται τό ίδιο και στην ΕΣΣΔ. Νομίζω πως εκεί γίνεται κάποια προσπάθεια νά άναμιχτεί με τήν εργασία ή τέχνη κι ό στοχασμός. Δέν έχει σημασία άν γίνεται σήμερα κάπως μηχανικά. Κι άν δέ γίνεται ούτε κεΐ, τόσο τό χειρότερο και για τήν ΕΣΣΔ.

Πιστεύω, κ. Θεοτοκά, πως ύπάρχει μεταξύ μας μιá βασική διαφωνία ή διαφορά άντιλήψεων, άπ' όπου φαίνεται νά ξεπηδάνε κι οι άλλες οι μερικότερες. Έσείς, νομίζω, πιστεύετε πως ή άστική τάξη είναι ικανή νά αυτοαναθεωρηθεί, νά αυτοανανωθεί και νά αναλάβει σταθερότερα τήν οικονομική και συνεπώς και τήν πνευματική ήγεςία του κόσμου. Αυτό εγώ δέν τό πιστεύω ούτε πως μπορεί νά τό κάνει, ούτε πως άν μπορούσε και τό έκανε θά ήταν για τό καλό των ανθρώπων.

Όπωσδήποτε οι πεποιθήσεις σας ξέρω πως κινούνται από άναζήτηση και άγωνία πνευματική και μου είναι για αυτό σεβαστές. Είναι έξάλλου και ή πυρηνική εποχή, όπως λέτε, που μπορεί πράγματι νά κατευθύνει τήν οικονομία και μοιραία και τήν ανθρώπινη σκέψη, πέρα από άστισμούς και από σοσιαλισμούς, αλλά δέν έχουμε ακόμα στοιχεΐα για θετικές συλλήψεις.

Κάναμε είναι αλήθεια κι εμείς ύπερβολές και είπαμε περισσότερες. Άργεί ό άνθρωπος νά κατάλάβει ότι είναι μεν εκείνα που πιστεύει σωστά, αλλά ύπάρχει πάντα και στά άντίθετα κάποια, τουλάχιστον, δόση αλήθειας. Κι ίσως είναι λίγο μοιραίο: νά ξεκινάς από τή μισαλλοδοξία για νά φτάσεις στην άνοχη.

Με θερμούς χειρισμούς

Ά. Πανσέληνος

Υ.Γ. Τό γράμμα αυτό πήρε λίγο άρθρογραφικό χαρακτήρα, και για αυτό άργησα νά τό ταχυδρομήσω. Δέν έγινε όμως δυνατό νά τό ξαναγράψω και τελικά προτίμησα νά τό στείλω κι έτσι.

4

Άθήνα, 12 Ιουλίου 1956

Άγαπητέ κ. Πανσέληνε,

Εύχαριστώ για τό τελευταίο γράμμα σας, στό όποιο άπκντώ για νά συμπληρώσω μερικές σκέψεις μου.

Βέβαια δέν πιστεύω ότι καμιά κοινωνική τάξη 219

είναι αιώνια. Ούτε και η άστική, φυσικά. Πιστεύω ότι η εξέλιξη της τεχνικής μας οδηγεί αναπόφευκτα από ένα στήν ολοένα μεγαλύτερη κρατικοποίηση της οικονομίας και από έτερου σε όμοσπονδιακές ενώσεις κρατών. Συμφωνώ με τον 'Α. 'Αγγελόπουλο όταν υποστηρίζει, στο τελευταίο του γαλλικό βιβλίο, ότι η χρησιμοποίηση της πυρηνικής ενέργειας είναι όπωσδήποτε θέμα που ξεπερνά το πλαίσιο της ιδιωτικής επιχείρησης. Μόνο η κρατική εξουσία και μάλιστα των πολύ μεγάλων δυνάμεων ή όμοσπονδιών, θα μπορέσει να αξιοποιήσει αληθινά τη νέα αυτή πηγή πλούτου που προορίζεται να δεσπόσει στην παγκόσμια οικονομία σ' ένα μέλλον που δέ φαίνεται μακρινό. Θέλοντας και μη η ανάγκη αυτή οδηγεί και την Εύρώπη σε μια μορφή ένότητας. Αυτό βέβαια είναι δύσκολο να τα συλλάβει το ελληνικό κοινό (της Δεξιάς, του Κέντρου ή της 'Αριστερᾶς) που ζει ακόμα, ψυχολογικά, στην εποχή της ατμομηχανής.

Νομίζω επίσης ότι δεν υπάρχει αμφιβολία πως ό μαρξισμός διαψεύστηκε σ' ένα σημείο βασικό. Πρόβλεψε ότι η εξέλιξη της οικονομίας θα οδηγούσε τον καπιταλισμό στην ολοένα μεγαλύτερη συγκέντρωση του κεφαλαίου στα χέρια μιας ολιγάριθμης τάξης, και σε μια συνεχώς αυξανόμενη εξαθλίωση των μαζών. Βλέπουμε όμως, στις πιο εξελιγμένες τεχνικά χώρες της 'Αμερικής και της Εύρώπης, ότι η συγκέντρωση του κεφαλαίου έφτασε σ' ένα όρισμένο ανώτατο όριο κι ύστερα άρχισε να υποχωρεί γοργά, ενώ ταυτόχρονα το βιοτικό επίπεδο των μαζών ανέβηκε σε ύψη που κανείς δε μπορούσε να φανταστεί στα 1900 και εξακολουθεί να ανεβαίνει. Διαμορφώθηκε έτσι μια νέα οικονομία που βασίζεται ακριβώς στην όσο το δυνατό μεγαλύτερη αγοραστική ικανότητα των μαζών, οικονομία της οποίας δεν πρέπει κανείς να παραγνωρίζει τις ψυχολογικές επιδράσεις.

Παρατηρούμε όμως τη γένεση και ενός άλλου φαινομένου που δεν το είχαν προβλέψει οι παλαιότεροι. Στις χώρες της πολύ προχωρημένης τεχνικής, διαμορφώνεται μια καινούρια κοινωνική τάξη, αυτή που την ονομάζουν «τάξη των διευθυντών» ή των «τεχνικογραφειοκρατών» — μια τάξη, που χωρίς να είναι κάτοχος του κεφαλαίου, αρχίζει να είναι, σε πολλές περιπτώσεις, ισχυρότερη από το κεφάλαιο, το οποίο εμφανίζεται μοιρασμένο σε εκατομμύρια μετόχους. Η τάξη αυτή διευθύνει ήδη όλoκληρους τομείς της οικονομίας και άντλει τη δύναμή της από τη μεγάλη της ειδίκευση και από το γεγονός ότι κανείς δε μπορεί να την αντικαταστήσει.

Τί είναι η τάξη αυτή; Είναι «άστική» ή κάτι άλλο; Είναι αλήθεια ότι αρχίζει να παίζει ιθύνοντα ρόλο και στη Σοβιετική 'Ενωση, καθώς παίζει και στην 'Αμερική; Τί άραγε προαναγγέλλει ό ρόλος της αυτός; Δέ σπεύδω να απαντήσω σ' αυτά τα έρωτήματα, νομίζω όμως πως δε μπορεί κανείς να τα άγνοεί. 'Ισως το κεντρικό πολιτικό πρόβλημα του μέλλοντος θα είναι η εξεύρεση της ισορροπίας της Δημοκρατίας και της Τεχνοκρατίας.

'Αναγκαστικά προχωρούμε με έρωτήματα, με υποθέσεις, με εικασίες. Για τουτο μου άρέσει ένα ιδανικό μετριοπαθές, έλαστικό, άτελές, ανθρώπινο, αναπροσαρμοζόμενο κάθε τόσο σε νέες πραγματικό-

τητες, και τρέμω τις απόλυτες βεβαιότητες όλων των σχολών.

Με θερμούς χαιρετισμούς
Γιώργος Θεοτοκάς

5

'Αθήνα, 24.10.1959

'Αγαπητέ μου κ. Θεοτοκά,

Νομίζω πως σας συλλυπήθηκα έγκαίρως για το θάνατο της γυναίκας σας κι αν το παράλειψα να μου επιτρέψετε να το κάνω σήμερα.

'Η *Παρουσία του 'Ανθρώπου*, που είχατε την καλοσύνη να μου στείλετε, είναι κάτι πολύ συγκινητικό και ως διάβημα και ως περιεχόμενο. Έχει μεγαλειό και πειστικότητα ή φωνή αυτή—μιας κοπέλας που ξέρεi πως θα πεθάνει και κηρύχνει την πίστη της στη ζωή και στον άνθρωπο.

"Αν οι άνθρωποι πιστεύαν πραγματικά μ' ένα τέτοιο τρόπο στον 'Ανθρωπο, δε θα χρειαζότανε καμιά άλλη πίστη.

Σας χαιρετώ

'Α. Πανσέληνος

6

5 Σεπτεμβρίου 1963

'Αγαπητέ φίλε,

Θερά σ' εύχαριστώ όχι μόνο για τον τρόπο που διατυπώνεις τις αντιρρήσεις σου στα άρθρα μου για τη Σοβιετική 'Ενωση, αλλά και για την προσωπική συμπάθεια που εκφράζεις—συμπάθεια άμοιβαία που επισφραγίζει ένα διάλογο ανάμεσό μας, που βαστά περίπου 40 χρόνια! Η κατανόηση που μου δείχνεις είναι παρήγορη. Μακάρι να συνεχίσουμε έτσι. 'Αλλά πρέπει και από κείνη τη μεριά να καταλάβουν περισσότερο την ανάγκη της πνευματικής έλευθερίας.

Με φιλικότατους χαιρετισμούς

Γιώργος Θεοτοκάς

7

'Αγαπητέ φίλε,

Το γράμμα σου της 5 του Σεπτέμβρη με συγκίνησε πολύ και σ' εύχαριστώ.

"Επρεπε, φαίνεται, να περάσουν αυτά τα σαράντα χρόνια που βαστάει ό διάλογος ανάμεταξύ μας, για να διδάξουνε στη γενιά μας αυτή την άνοχη στις ιδέες του άλλου και να μας δείξουν πως πίσω από τις σωστές ή λαθεμένες ιδέες που τελικά παραδέχεται κάθε άνθρωπος, υπάρχει μια ψυχική πραγματικότητα και μια στάση ζωής που προσδιορίζει άσφαλέςτερα την αξία του.

Αυτό, φυσικά, δε σημαίνει πως πρέπει κανείς να πάψει να πολεμά για τις ιδέες του, σημαίνει όμως πως η σωστή εκτίμηση του αντιπάλου κρατάει τη μάχη σε επίπεδο άψηλό.

"Ισως από την άποψη τούτη να μπαίνουμε σε εύκολότερα χρόνια.

20.9.63

Με εκτίμηση και φιλία

'Α. Πανσέληνος

ποια μέρα θά ολοκληρωθεῖ. Ἐχει σημασία, καὶ ἔχει τεράστια σημασία, γιὰ τοὺς Βιετναμέζους καὶ τοὺς Πακιστανούς, γιὰ τοὺς Ἀμερικανούς καὶ τοὺς Καναδούς, ἀν αὐτὴ ἡ μέρα θά ἔλθει ἀργὰ ἢ γρήγορα· τὸ ἀν τελικὰ θά ἔλθει δὲν καθορίζεται ἀπὸ τὴν ἱστορία ἀλλὰ ἀπὸ τοὺς ἄντρες καὶ τὶς γυναῖκες ποὺ φτιάχνουν τὴν ἱστορία. Αὐτὸ τὸ εἶπε εὐγλωττα ὁ Κουβανὸς ποιητῆς Padilla, ποὺ τελευταία βγήκε ἀπὸ τὴ φυλακὴ στὴν πατρίδα του. Οἱ τελευταῖοι στίχοι τοῦ ποιήματός του «Σημαντικὲς περιστάσεις»²⁵ εἶναι οἱ ἀκόλουθοι:

Ἡ Ἱστορία θά μᾶς σώσει — σκεφτόμαστε. / Θά μᾶς σώσει — ὀνειρενόμαστε; / δὲν ἦταν διόλου μόνοι σηζομοί, ὁδοφάγατα, φωτοχυσίες; / στὰ κεφάλια μας ἦταν ἓνα ντόμα ἀπὸ ἀφρὸ ποὺ φουσκώνει, μιὰ / παρθένα τοῦ Ρήνου μὲ καθάρια μάτια, χαμογελαστή, ὄρθια / στὸ κατώφλι, ν' ἀπλώνει τὸ χέρι / σ' ἓνα πειρασμένο λαὸ ποὺ περιμένει. / Ὅμως δὲν ἦταν κανεὶς στὸ κατώφλι. Μήτε στὸ σπίτι μέσα. / Ἀντίθετα σκοιτάγαμε. Μᾶς ἔσπρωξαν μέσα. Σπάσαμε τὰ δόντια μας μπαίνοντας, τσακίσαμε τὰ σαγόνια μας. / Βοήκαμε ἐργαλεῖα

καὶ ὄπλα καὶ πολεμήσαμε, ἀγωνιστήκαμε, δουλέψαμε καὶ συνειχίσαμε / νὰ πολεμάμε. Ἀλλὰ εἶναι ἀλήθεια, γερο-Μάροξ, / πὼς ἡ Ἱστορία δὲν ἀρκεῖ. / Τὶς σημαντικὲς περιστάσεις / ὁ ἄνθρωπος τὶς φτιάχνει. / Ὁ ἀληθινός, ὁ ζωντανὸς ἄνθρωπος τὴ δημιουργεῖ, / τὴ διαφεντεύει, αὐτὸς ποὺ πολεμᾷ, / ἡ Ἱστορία ἀπὸ μόνη της δὲν κάνει τίποτα, καλοῖ μου φίλοι. / Δὲν κάνει ἀπολύτως τίποτα.

Μετάφραση: Δ. ΓΑΛΛΑΤΗΣ

1. N. Wiener, *Science* **131**, 1355 (1960).
2. D. Morris, *The Naked Ape* (Mc Graw-Hill, N. York, 1967). R. Ardrey, *African Genesis* (Dell, New York, 1961). *The Territorial Imperative* (Dell, New York, 1966), K. Lorenz, *On Aggression* (Harcourt, Brace & World, New York, 1966).
3. S. Freud, *Reflections on War and Death* (Moffat, Yard, New York, 1918), p. 60.
4. S. Freud, *Civilization and Its Discontents* (Hogarth, London, 1930), p. 102.
5. P. Pinel, *A Treatise on Insanity*, D. D. Davis, Transl. (Hafner, New York, 1962). G. Rosen, *Madness in Society* (Univ. of Chicago Press, Chicago, 1968). A. Deutsch, *The Mentally Ill in America* (Columbia Univ. Press, New York, ed. 2, 1949).
6. E. M. Gruenberg, *Amer. J. Orthopsychiat.* **37**, 645 (1967).
7. D. S. Lehrman, in *Development and Evolution of Behavior*, L. R. Aronson, E. Tobach, D. S. Lehrman, J. S. Rosenblatt, Eds. (Freeman, San Francisco, 1970). E. Tobach, L. R. Aronson, E. Shaw, Eds. *The Biopsychology of Development* (Academic Press, New York, 1971). L. R. Aronson, E. Tobach, D. S. Lehrman, J. S. Rosenblatt, Eds., *Selected Writings of T. C. Schneirla* (Freeman, San Francisco, 1972).
8. K. Lorenz, *Z. Angew. Psychol. Charakterkunde* **59**, 2 (1940).
9. J. P. Scott, *Aggression* (Univ. of Chicago Press, Chicago, 1958).
10. —, *Amer. J. Orthopsychiat.* **40**, 568 (1970).
11. J. B. Gurdon, *Sci. Amer.* **219**, 24 (Sept. 1968). — and H. R. Woodland, *Biol. Rev.* **43**, 233 (1968).
12. R. A. Hinde, Ed., *Bird Vocalizations* (Cambridge Univ. Press, London, 1969).
13. M. Konishi and F. Nottebohm, in *Bird Vocalizations*, R. A. Hinde, Ed. (Cambridge Univ. Press, London, 1969), pp. 29-48.
14. P. C. Munding, *Science* **168**, 480 (1970).
15. N. Chomsky, *Language* **35**, 26 (1959). *Language and Mind* (Harcourt, Brace & World, New York, 1968). J. Lyons, *Noam Chomsky* (Viking, New York, 1970).
16. S. Benzer, *Proc. Nat. Acad. Sci. U.S.* **58**, 1112 (1967). *J. Amer. Med. Ass.* **218**, 1015 (1971). R. J. Konopka and S. Benzer, *Proc. Nat. Acad. Sci. U.S.* **68**, 2112 (1971).
17. Y. Hotta and S. Benzer, *Proc. Nat. Acad. Sci. U.S.* **67**, 1156 (1970).
18. M. D. Sahlins, *Sci. Amer.* **203**, 76 (Sept. 1960).
19. J. L. Singer, Ed., *The Control of Aggression and Violence* (Academic Press, New York, 1971).
20. M. Winick, *Pediatrics* **47**, 969 (1971). H. G. Birch and J. D. Gussow, *Disadvantaged Children: Health, Nutrition and School Failure* (Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1970). H. G. Birch, C. Pineiro, E. Alcade, T. Toga, J. Cravioto, *Pediat. Res.* **5**, 579 (1971).
21. L. Eisenberg, in *The Social Responsibility of Gynecology and Obstetrics*, A. C. Barnes, Ed. (Johns Hopkins Press, Baltimore, 1965), pp. 53-79.
22. B. M. Caldwell, *Amer. J. Orthopsychiat.* **37**, 8 (1967). L. Eisenberg, *ibid.* **39**, 389 (1969).
23. S. H. White and H. D. Fishbein, in *Behavioral Science in Pediatric Medicine*, M. Talbot, J. Kagan, L. Eisenberg, Eds. (Saunders, Philadelphia, 1971), pp. 188-227.
24. L. Eisenberg, *Science* **167**, 1688 (1970). K. Kenniston, *Amer. J. Orthopsychiat.* **40**, 577 (1970). S. E. Luria and Z. Luria, *Daedalus* **99**, 75 (1970).
25. H. Padilla, "Important Occasions," P. Blackburn, Transl., *N.Y. Rev. Books* (3 June 1971), p. 5.

A. ΠΑΝΣΕΛΗΝΟΣ

Ἡ παράξενη φιλία μας μὲ τὸ Γιώργο Θεοτοκά

μαρτυρία

Ἦταν οἱ μέρες τοῦ πρώτου παμφοιτητικοῦ συνέδριου στὰ 1924, λίγο μετὰ τὴν ἀνακήρυξη τῆς Δημοκρατίας καὶ παρόλη τὴν κακομοιριά ποὺ σκέπαζε ἀκόμα τὴν Ἑλλάδα, ἐξαιτίας τῆς Μικρασια-

τικῆς Καταστροφῆς, ὑπῆρχε μέσα μας μιὰ αἰσιοδοξία καὶ μιὰ σιγουριά, ὅπως πάντα ὅταν ἔχεις τὸ μέλλον μπροστά σου.

Ὅλα φαινόταν νὰ μπαίνουν ὀριστακὰ στὸν ἴσιο δρόμο, στὰ μάτια

ἐνὸς πρωτοετῆ φοιτητῆ, ποὺ ἦρθε ἀπὸ τὴ Μυτιλήνη κι ἔπεσε μέσα σ' ἓνα ἀνάστατο φοιτητικὸ κόσμο, σ' ἓνα πανεπιστήμιο, ποὺ τὸ ἴσκιωνε ἀκόμα τὸ πνεῦμα τοῦ Θ. Ζαῖμη, τοῦ ὑπουργοῦ Παιδείας ἐ-

κείνου, πού πριν λίγα χρόνια έκαψε τὰ βιβλία τῆς εκπαιδευτικῆς μεταρρύθμισης καὶ δοκίμασε νὰ βάλει γιὰ ἀνάγνωσμα στὰ σχολεῖα τὸν Ἀγαθάγγελο!

Τὸ συνακόλουθο συνεδριακὸ ταβατούρι, οἱ φωνές καὶ οἱ ἀντεγκλήσεις (πού εἶναι, λές, ὁ παλμός τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου) παῖρναν στὴ φαντασία μου νόημα ὑψηλό. Κάποτε ἐρχόμασταν καὶ στὰ χέρια — ἦταν μὲτα τότε νὰ κρατοῦνε οἱ φοιτητὲς ραβδιά.

Ἦταν, θυμοῦμαι, στὸ βῆμα ἕνας φοιτητῆς τῆς Θεολογίας (μὲ ράσο) καὶ μιλοῦσε γιὰ τὸ πανεπιστήμιο τῆς Θεσσαλονίκης, ἂν ἔπρεπε νὰ ἰδρυθεῖ ἢ ὄχι, ἂν χρειαζόταν μαθεὺς ἢ μᾶς ἔφτανε τὸ παλιό. Μιλοῦσε στὴν καθαρεύουσα καὶ μὲ ποιητικὲς γενικότητες.

—Τί εἶναι ἐκεῖνο πού ἐξυψοῖ τὴν διάνοιαν, εὐφραίνει τὴν καρδίαν, καὶ δίδκει τὴν μελανοπτέρυγα νύκτα ἐκ τοῦ μαύρου θόλου τοῦ οὐρανοῦ;

(Κάθε τόσο ἔκανε καὶ μιὰ χειρονομία πομπώδεια καὶ γιὰ νὰ θυμᾶται τὴ στιγμή πού ἔπρεπε νὰ γίνεῖ ἡ χειρονομία, εἶχε σημειώσει στὸ χειρόγραφο του, μὲς σὲ παρένθεση, τὴ λέξη: σχῆμα!)

Ἦταν τότε πού γύρισε ἀπὸ τὴν Εὐρώπη καὶ τύπωσε τὸ Ἐλεύθερο Πνεῦμα. Δὲν εἶναι πρόθεσή μου μὲ τὸ σημείωμα τοῦτο νὰ κρίνω τὸ ἔργο τοῦ φίλου πού πιά δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ μοῦ ἀπαντήσῃ. Πιθανὸ ἂν ζοῦσε καὶ ὁ ἴδιος δὲ θὰ τὸ ξανατύπωνε. Ἐμοιαζε νὰ πιστεύει πὸς ἡ λογοτεχνία ἐνὸς τόπου μπορεῖ νὰ ἀλλάξει κατεύθυνση μὲ καλὲς συμβουλές. Ἐξέταζε τὸ φαινόμενο χωρὶς νομοτελειακὴ αἰτιότητα.

Στὸ βιβλίον λοιπὸν ἐκεῖνο ὁ Γιώργος Θεοτοκάς, ἀνάμεσο σὲ πολλὰ ἄλλα, κακομεταχειριζόταν καὶ τὸν ποιητὴ Κώστα Βάρναλη¹ πού γιὰ μένα καὶ τὴν παρέα μου τότε, ὅπως καὶ σήμερα, εἶναι ἀπὸ τὶς λίγες ποιητικὲς ἀξίες τοῦ τόπου.

Καὶ σὰ νὰ μὴν ἔφτανε τοῦτο, καὶ ἀργότερα ὅταν μὲ τὸ Σπύρο Μελά ἐκδῶσαν τὸ περιοδικὸ Ἰδέα, μὲ νέα ἐπίθεση ἐναντίου του², τὸν χαρακτήριζε στιχουργὸ ὅπως τὸν Σοῦτσο, κάτι τέτοιο. Δὲν τὰ θυμᾶμαι τὰ πράγματα ἀκριβῶς. Τοῦ τὸ κρατοῦσα.

Μέσα σὲ κείνη τὴ φασαρία γνωρίστηκα μὲ τὸν Ἠλία τὸν Τσιριμῶκο πού, σὰν πολιτικὸς ἀπὸ τότε, προσπαθοῦσε νὰ συμβιβᾶσει τὰ πρά-

ματα γιὰ νὰ βγεῖ τελικὰ φιλοκυβερνητικὸ ψήφισμα καί, μέσο τοῦ Ἠλία, τὴν ἴδια μέρα, νομίζω, καὶ μὲ τὸ Γιώργο Θεοτοκά.

Παράξενες ὑπῆρξαν οἱ σχέσεις μας καὶ μὲ τοὺς δυὸ ἐκείνους φίλους τοῦ πρώτου παμφοιτητικοῦ συνεδρίου, στὰ 45 χρόνια πού ἀκολούθησαν μὲ τὰ μικρὰ καὶ μεγάλα τους γεγονότα. Κι ὅταν καμιά φορά συναντιόμασταν καὶ τὰ λέγαμε, θυμόμασταν πάντα «αὐτὸ πού διώκει τὴν μελανοπτέρυγα νύκτα ἐκ τοῦ μαύρου θόλου τοῦ οὐρανοῦ!»

Μὲ τὸν Ἠλία τὸν Τσιριμῶκο οἱ σχέσεις μας ἀπὸ τότε ὑπῆρξαν πολὺ πιὸ στενές στὴ δικτατορία τοῦ Μεταξᾶ καὶ στὴν Κατοχὴ καὶ βρεθήκαμε μιὰ ἐποχὴ στὴν ἴδια ομάδα, κάτω ἀπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ Ἀλέξανδρου Σβώλου, βουλευτὲς στὸ ἑλληνικὸ κοινοβούλιο. Τὰ κατόπι δὲν εἶναι μέσα στὸ θέμα μας σήμερα.

Μὲ τὸ Γιώργο Θεοτοκά οἱ σχέσεις μας χαρακτηρίστηκαν πάντα ἀπὸ μιὰ ἀντιπαλότητα φιλική, κρατημένη στὸ ἐπίπεδο μιᾶς ἀμοιβαίας ἐκτίμησης πού δὲ μειώθηκε οὔτε στὶς πιὸ δύσκολες μέρες τῆς κοινωνικῆς διαμάχης στὴ χώρα μας. Ἡ φιλία ὅμως τούτη ἄρχισε ἀπὸ ἕνα καβγά.

Ἦταν τότε πού γύρισε ἀπὸ τὴν Εὐρώπη καὶ τύπωσε τὸ Ἐλεύθερο Πνεῦμα. Δὲν εἶναι πρόθεσή μου μὲ τὸ σημείωμα τοῦτο νὰ κρίνω τὸ ἔργο τοῦ φίλου πού πιά δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ μοῦ ἀπαντήσῃ. Πιθανὸ ἂν ζοῦσε καὶ ὁ ἴδιος δὲ θὰ τὸ ξανατύπωνε. Ἐμοιαζε νὰ πιστεύει πὸς ἡ λογοτεχνία ἐνὸς τόπου μπορεῖ νὰ ἀλλάξει κατεύθυνση μὲ καλὲς συμβουλές. Ἐξέταζε τὸ φαινόμενο χωρὶς νομοτελειακὴ αἰτιότητα.

Στὸ βιβλίον λοιπὸν ἐκεῖνο ὁ Γιώργος Θεοτοκάς, ἀνάμεσο σὲ πολλὰ ἄλλα, κακομεταχειριζόταν καὶ τὸν ποιητὴ Κώστα Βάρναλη¹ πού γιὰ μένα καὶ τὴν παρέα μου τότε, ὅπως καὶ σήμερα, εἶναι ἀπὸ τὶς λίγες ποιητικὲς ἀξίες τοῦ τόπου.

Καὶ σὰ νὰ μὴν ἔφτανε τοῦτο, καὶ ἀργότερα ὅταν μὲ τὸ Σπύρο Μελά ἐκδῶσαν τὸ περιοδικὸ Ἰδέα, μὲ νέα ἐπίθεση ἐναντίου του², τὸν χαρακτήριζε στιχουργὸ ὅπως τὸν Σοῦτσο, κάτι τέτοιο. Δὲν τὰ θυμᾶμαι τὰ πράγματα ἀκριβῶς. Τοῦ τὸ κρατοῦσα.

Ἦταν λοιπὸν βγάλαμε τὸ περιοδικὸ Νέοι Προωποῦχοι παίρνοντας ἀφορμὴ ἀπὸ δυὸ καινούρια βιβλία του πού εἶχαν κυκλοφορήσει, τὸ Ὁρὸς Ἀργίας καὶ τὸ Ἐμπρὸς στὸ κοινωνικὸ πρόβλημα, τοῦ ἔκανα μιὰ ἄγρια ἐπίθεση, ἕνα λίβελο³, αὐθαίρετο βέβαια, ὅσο καὶ οἱ κρίσεις του γιὰ τὸ Βάρναλη — φυσικὰ πράγματα γιὰ τὴν ἡλικία τῶν δυὸ μας.

Ἄργια μήτηρ πάσης κακίας» τοῦ ἔγραφα ἀνάμεσο σὲ πολλὰ ἄλλα. Ἦταν καὶ κείνη ἡ συνεργασία του μὲ τὸ Μελά πού ἔτι καὶ ἂν πεῖς μείωνε τὸ κύρος του. Ἀταίριαστοὶ ἄνθρωποι!

Ὁ Θεοτοκάς ἦταν ἡρεμὸς ἄνθρωπος. Δὲ μοῦ ἀπάντησε, μόνον παραπονέθηκε μέσο τοῦ Μυριβήλη, γιὰτὶ μαθεὺς νὰ γίνονται ὅλα αὐτὰ τὴν ὥρα πού ἐκεῖνος θέλει μιὰ καλόπιστη συζήτηση μὲ τὸν κύκλο μας καὶ τὸ ἐπεισόδιο ἔληξε.

Ὁ Θεοτοκάς ἦταν Εὐρωπαϊκό-πληχτος. Τίποτα δὲν ὑπῆρχε γι' αὐτὸν πνευματικότερο στὴν ἱστορία τοῦ κόσμου ἀπὸ τὸν εὐρωπαϊκὸ πολιτισμὸ. Τὸ φαινόμενο τοῦτο, τὰ χρόνια ἐκεῖνα, σὰν ἀντίδραση στὴ Μικρασιατικὴ Καταστροφὴ καὶ στὸν Τοῦρκο πού ἦταν Ἀσιάτης, εἶχε πάρει μανιακὸ χαρακτήρα παρόλο πού πολλοί, ἀτομικά, βρίζαν τοὺς Εὐρωπαίους γιὰ τὴν παθητικὴ στάση τους.

Καὶ θυμοῦμαι τὸ μακαρίτη φίλο καὶ δάσκαλό μου, Χράλαμπο Θεο-

ΣΤΑ ΕΠΟΜΕΝΑ ΤΕΥΧΗ

Ποίηση: Φραγκίσκη Ἀμπατζοπούλου, Ζέφη Δαράκη, Ἐκτ. Κακναβάτος, Πρόδρομος Μάρκογλου, Γιώργος Παυλόπουλος.

Πεζογραφία: Νάσος Βαγενῆς, Θανάσης Βαλτινός, Μιχάλης Γρηγορίου, Τατιάνα Μιλλιέξ, Κατερίνα Πλασσαρά.

Δοκίμιο - Μελέτη Gideon Bachmann, Georges Bataille, Ξ.Α. Κοκόλης, Claude Levi - Strauss, Μ. Χατζηγιακουμής.

δωρίδη, καθηγητή στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης, ὀρθόδοξο μαρξιστή, νὰ λέει συχνά, μισοαστεῖα μισοσοβαρά, πῶς θὰ ἔπρεπε νὰ βρεθεῖ κάποιος τρόπος ὅλοι οἱ Ἕλληνες νὰ ζοῦν ἓνα ὀρισμένο διάστημα ὑποχρεωτικά στὴν Εὐρώπη. Ἡ Ἐπανάσταση τοῦ '17 ἦταν προῖον εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος. Ὅλοι ἐκεῖνα ἀναζητοῦσαν τὰ χρόνια ἐκεῖνα τὸ εἶδωλό της—πρὸ πάντων στὴ Γερμανία!

Γιὰ νὰ ἀκριβολογήσει κανεὶς, πρέπει νὰ πεῖ πῶς ὑπῆρχαν τὰ χρόνια ἐκεῖνα πολλοὶ φιλοδυτικοί, μόνο ἐξαιτίας τῆς Ὀκτωβριανῆς Ἐπανάστασης. Παράξενο φαίνεται τοῦτο σήμερα.

Στὴ Μυτιλήνη ἀπεναντίας ὁ Ἀντώνης ὁ Πρωτοπάτσης καὶ ἡ παρέα του μυκτῆριζε κάθε δυτικοευρωπαϊκὸ καὶ οἱ «Βασιβουζοῦχοι»⁴, κατὰ ἐπέκταση, κυριαρχιόνταν ἀπὸ ἓνα πνεῦμα ἀντιπαλιοελλαδίτικο, θεωροῦσαν φτηνὴ τὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς Ἀθήνας. Σ' αὐτὸ συναντήθηκαν ὁ Θεοδοκάς μετὰ τὸ Μυριβήλη.

Μετὰ τὸ δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο καὶ οἱ ξενοφιλίες τῶν Ρωμιῶν προσδιορίστηκαν πάλι ἀπὸ τὶς μεγάλες ἀνακατατάξεις, πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς. Ὁ Γιώργος Θεοδοκάς ἔμεινε πάντα τὸ ἀκραιφνέστερο δυτικοευρωπαϊκὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα. Θυμοῦμαι μετὰ πόση χαρὰ βεβαίωνα, ἀπὸ τὸ πρῶτο πρῶμο μεταπολεμικὸ ταξίδι του, πῶς ἡ Εὐρώπη ξέφυγε τὸν κίνδυνο σοβιετοποίησης.

Ἡ ἀλληλογραφία μας ἄρχισε ὅταν γυρνώντας ἀργότερα ἀπὸ ἓνα ταξίδι του στὴν Ἀμερικὴ τύπωσε καὶ μοῦ ἔστειλε, μετὰ εὐγενικὴ ἀφιέρωση, τὸ βιβλίο του *Δοκίμιο γιὰ τὴν Ἀμερικὴ*. Ὅταν τὸ διάβασα, τοῦ ἔγραψα τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ γράμματα ποὺ δημοσιεύονται παρακάτω, σ' αὐτὸ μοῦ ἀπάντησε μετὰ τὸ δεύτερο γράμμα κι ἐξακολούθησε μιὰ συζήτηση ποὺ πιάνει τὰ δυὸ ἐπόμενα γράμματα, τὸ τρίτο καὶ τὸ τέταρτο.

Χαρακτηριστικὸ τους εἶναι πῶς

κανένας μας δὲν ξαπλώνεται σὲ μιὰ γενικὴ ἔκθεση τῶν ἀπόψεών του παρὰ μονάχα ἐκθέτει ἀπὸ αὐτὲς τόσο ὅσο χρειάζεται ἡ στιγμή.

Τὸ πέμπτο γράμμα εἶναι πάλι γραμμένο ἀπὸ μένα ὅταν στὰ 1959 μοῦ ἔστειλε ἓνα ἀπὸ τὰ (ἐκτὸς ἐμπορίου) ἀντίτυπα βιβλίου μετὰ λίγα ποιήματα τῆς Ναυσικᾶς Θεοδοκά, τῆς πεθαμένης γυναίκας του. Εἶχε τίτλο *Παρουσία τοῦ Ἀνθρώπου* (Ἰκαρος 1959). Σὲ κάθε εὐκαιρία γενόταν ἀνάμεσό μας μιὰ νύξη φιλοσοφική!

Ὅσοι διαβάσουν σήμερα τὸ πρῶτο βιβλίο τοῦ Γιώργου Θεοδοκά, τὸ *Ἐλεύθερο Πνεῦμα* (ποὺ μετὰ ἐπιμέλεια τοῦ κ. Κ. Θ. Δημαρχᾶ βγήκε πάλι ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις «Ἐρμῆς») θὰ δοῦν τὴν ἐξέλιξη τῶν ἰδεῶν τοῦ πρῶμου χαμένου στοχαστῆ, ὅπως, μετὰ κάποιο τρόπο, διαγράφεται στὰ λίγα γράμματά του σὲ μένα. (Οἱ στενότεροι φίλοι του θὰ μπορούσαν νὰ μιλήσουν γιὰ τὸ θέμα τοῦτο αὐθεντικότερα).

Στὰ 1963 ταξίδεψε στὴ Σοβιετικὴ Ἐνωσὴ μετὰ τὸν Ἀνδρέα Ἐμπεϊρίκο καὶ τὸν Ὀδυσσεά Ἐλύτη. Λίγο πρωτύτερα εἶχα ταξιδέψει κι ἐγώ. Ὁ Θεοδοκάς γύρισε κι ἔγραψε καλόπιστες ἀντιρρήσεις—δυὸ ἄρθρα μετὰ τίτλους «Σοβιετικὸς πατριωτισμὸς» καὶ «Σοβιετικὴ Κοινωνία», στὸ περιοδικὸ *Ἐποχές* Νο. 1 καὶ 2.

Στὰ ἄρθρα του ἐκεῖνα ἀπάντησα μ' ἓνα ἄρθρο δικό μου, πλατὺ σχετικά, μετὰ τίτλο «Σοβιετικὴ κοινωνία καὶ σοβιετικὸς ἄνθρωπος» δημοσιευμένο πάλι στὶς *Ἐποχές* Νο. 5, προσπαθώντας, μετὰ κάποιο τρόπο, νὰ ἐξηγήσω μερικὰ πράγματα ποὺ κατὰ τὴν ἀντίληψή μου δὲν τὰ ἔβλεπε σωστὰ ὁ Θεοδοκάς.

Σὰν ἀπάντηση, ἄς ποῦμε, στὸ ἄρθρο μου ἐκεῖνο ἀνταλλάξαμε πάλι μετὰ τὸ Θεοδοκά τὰ δυὸ τελευταῖα δημοσιευόμενα γράμματα ὑπ' ἀρ. 6 καὶ 7 μετὰ ἡμερομηνίες 5 καὶ 20 τοῦ Σεπτεμβρίου 1963.

Τὸ περίεργο εἶναι πῶς, ἐνῶ μετὰ τὸ Γιώργο Θεοδοκά βρεθήκαμε, τὶς μέρες ἐκεῖνες, περισσότερο σύμ-

φωνοὶ ἀπὸ κάθε ἄλλη φορὰ, στὶς προφορικὲς συζητήσεις, ξεσηκώθηκε ἐναντίό μου, γιὰ τὸ ἄρθρο μου ἐκεῖνο, ὁ Ἡλίας Τσιριμῶκος.

Μὲ ὑποσημείωση σὲ ἄρθρο του μετὰ τὸν τίτλο «Ἡ δυτικὴ Εὐρώπη κι οἱ ἄλλοι κόσμοι» δημοσιευμένο πάλι στὶς *Ἐποχές*, Νο. 6, χωρὶς νὰ ἀναφέρει συγκεκριμένα σὲ ποιὸν ἀπαντᾷ, ἐνῶ συγκρίνει καὶ ξεχωρίζει ἀντικειμενικότητα (καὶ μετὰ πολλὴ ἀπλοχεριά) τὸ σημερινὸ σοβιετικὸ πολίτη ἀπὸ τὸν προεπαναστατικὸ Ρῶσο μουζικό, ἐπιτίθεται ἐναντίό μου γιὰ τὸν ὄρο «σοβιετικὸς ἄνθρωπος» ποὺ μεταχειρίστηκα, σὰν νὰ εἶχα ὑποστηρίξει πῶς ὁ σοβιετικὸς ἄνθρωπος κατέβηκε ἀπὸ τὸ διάστημα.

Τὸ δημοσίεμα τοῦτο σήκωσε πολλές συζητήσεις στοὺς κύκλους τοῦ τότε Σοσιαλιστικοῦ Ὀμίλου καὶ, ἂν θυμοῦμαι καλά, τὸν στρίμωξε τὸν Ἡλία ὁ φίλος μας Γιώργος Κατσούλης, τοῦ στενοῦ του πολιτικοῦ περιβάλλοντος. Ἀλλὰ ὁ Ἡλίας, μὲς σὲ ὅλα τὰ προτερήματα καὶ τὰ ἐλαττώματά του, εἶχε τὴν ἱκανότητα νὰ αὐτοεπιδοκιμάζεται—μεγάλο προτέρημα γιὰ ἓνα πολιτικό!

Πέθανε μετὰ τὸν πιὸ τραγικὸ τρόπο ποὺ μπορούσε νὰ νοηθεῖ. Τίποτα δὲν μπορεῖ νὰ προβλέψει κανεὶς γιὰ τὸν ἄνθρωπο ἐνόσο ζεῖ. Ὁ θάνατος εἶναι ποὺ βάζει τελεία καὶ παύλα στὶς πράξεις του. Πέθανε τὴν ἴδια σχεδὸν ἐποχὴ καὶ ὁ Γιώργος Θεοδοκάς.

Ποὶδὲς ξέρει, ἂν ζοῦσαν, πῶς θὰ βλέπαμε σήμερα τὰ πράγματα καὶ τί θὰ λέγαμε γιὰ τὸ σημερινὸ κόσμο, γιὰ τὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴ Δύση, οἱ τρεῖς φίλοι τοῦ πρώτου παμφοιτητικοῦ συνεδρίου ποὺ ἔγινε τὸ φθινόπωρο 1924 στὴν Ἀθήνα.

1. Γ. Θεοδοκά, *Ἐλεύθερο Πνεῦμα*, ἐκδόση Ἐρμῆς 1973, σ. 21.

2. Περιοδικὸ *Ἰδέα*, Χρονιὰ 1, ἀρ. 2 σ. 104.

3. Περιοδικὸ *Νέοι Πρωτοπόροι*, τόμος πρῶτος, σ. 155.

4. Ἐτσι ἀποκαλοῦσαν τότε τὴ λογοτεχνικὴ συντροφιά τοῦ Μυριβήλη.

ΟΙ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

1

Ἀθήνα 11 Ἰουνίου 1956

Ἀγαπητέ μου κ. Θεοδοκά,

Διάβασα τὸ *Δοκίμιό* σας γιὰ τὴν Ἀμερικὴ, ποὺ

εἶχατε τὴν καλοσύνη νὰ μοῦ στείλετε, μοῦ ἄρεσε στὸ μεγαλύτερο μέρος του καὶ σᾶς εὐχαριστῶ.

Ἐχει ὅλη τὴ συγκίνηση καὶ τὰ προσόντα βιβλίου γραμμένου ἀπὸ πραγματικὴ ἀγάπη σ' ἓνα 217

λαό. Ἰδιαίτερη ἐντύπωση κάνει ὁ τρόπος πού ἐξηγεῖτε, πῶς ὁ λαός αὐτός, μέσα στήν πάλη του μέ τή φύση καί τίς ἄλλες ἀντιξοότητες, διαμόρφωσε μιὰ συνείδηση πραγματικά δημοκρατική, τήν ὁποία ἀποκαλύπτετε μέ χαρακτηριστικά διορατικό τρόπο.

Ἐπίσης ἐξάλλου μέσ στό βιβλίον σας μιὰ διάχυτη ποίηση, ὅπου μιλάτε γιά τήν ἀμερικάνικη γῆ καί ἕνας συγκρατημένος λυρικός στοχασμός, ὅπου μιλάτε γιά τήν ἀνθρώπινη προσπάθεια καί τὸ μόχθο.

Τὸ κεφάλαιο «Στοχασμοὶ στή Γέφυρα τῆς Χρυσῆς Πύλης», μοῦ φαίνεται πῶς βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸ συνολικὸ νόημα τοῦ βιβλίου—ἀσχετα μέ τὸ ἂν ἡ πραγματικὴ πρόθεσή σας ἦταν νὰ καταλήξετε ἐκεῖ. Ἐδῶ ἀλλάζει μοῦ φαίνεται καί ἡ μεθοδολογία τῆς σκέψης πού διέπει τὸ ἄλλο βιβλίον.

Τὸ πραγματικὸ νόημα τῆς νίκης τοῦ Μαρθάνα πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἐθνικὴ ἀνεξαρτησία σὰν ἀφετηρία μιᾶς δημοκρατικῆς ἐξέλιξης. Πρέπει ὅμως νὰ δεχτεῖτε ὅτι δύομιση χιλιάδες χρόνια ὕστερα ἀπὸ αὐτὴ τὴ νίκη, ἐκεῖνοι πού ἐσεῖς νομίζετε γιά ἀπογόνους τῶν Μαρθωνομάχων βασανίζουν καί πιέζουν τοὺς ἀπογόνους τῶν χρυσοφόρων Μῆδων καί τοὺς μποδίζουν μέ τὸν πιὸ ἀπροσχημάτιστο τρόπο, νὰ δώσουν καὶ αὐτοὶ τὴ μάχη τοῦ Μαρθάνα τους καί νὰ μποῦν στό δρόμο τῆς δημοκρατίας.

Ἡ Ἱστορία στήν πραγματικότητά δὲν ἐπαναλαμβάνεται γι' αὐτὸ καί οἱ παραλληλισμοὶ δὲν εἶναι πάντα σωστοί. Δὲ θὰ ἦταν ὅμως, πιστεύω, καθόλου δύσκολο οὔτε ἐκπληκτικὸ πρᾶγμα γιά ἕνα σημερινὸ Ἀσιάτη νὰ βροῖσαι τὸν ἑαυτὸ του πολὺ πιὸ κοντὰ στοὺς Μαρθωνομάχους καί νὰ πιστεύει γιά χρυσοφόρους Μῆδους αὐτοὺς πού ἐσεῖς βλέπετε σὰν Μαρθωνομάχους.

Μοῦ ἔκαναν ἐντύπωση τελευταῖα κάποιες δηλώσεις τοῦ ὑπουργοῦ Ἐξωτερικῶν τοῦ Καναδά, πού ἔκρουε τὸν κώδωνα τοῦ κινδύνου γιὰτὶ ἀφῆθηκε ἡ Ἀσία νὰ πιστεύει πῶς ἡ Δύση δὲν ἔχει κουλτούρα παρὰ μόνο ὕλικό, μηχανικὸ πολιτισμὸ.

Πιστεύω γιά σᾶς κ. Θεοτοκά, ὅτι εἴσατε ὁ πιὸ γνήσιος ἐκπρόσωπος, στὰ γράμματά μας, αὐτοῦ τοῦ παλιοῦ ἀστικοῦ δημοκρατικοῦ ἰδανικοῦ καί πῶς τὸ ἰδανικὸ αὐτὸ τὸ ἐξυπηρετεῖτε καί πρακτικὰ καί δὲν εἶναι, ὅπως συμβαίνει συχνά, πρόσχημα πού καλύπτει, στήν καλύτερη περίπτωση, μιὰ πολιτικὴ ἀδιαφορία. Μὲ τὸ κεφάλαιο ὅμως αὐτὸ τοῦ βιβλίου σας φοβοῦμαι πῶς τὸ ἐκθέτετε στὸν κίνδυνο νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἀναγκαστικὰ συνυφασμένο μέ τὸν ἱμπεριαλισμὸ, ἐνῶ πρέπει νὰ μὴν εἶναι.

Ποιοὶ εἶναι σήμερα χρυσοφόροι Μῆδοι, νομίζετε; Οἱ Κινέζοι ἢ οἱ Ἀμερικανοί; Οἱ Κύπριοι ἢ οἱ Ἑγγλέζοι; Κι ἂν μοῦ ἀπαντήσετε γιά τοὺς δευτέρους πῶς εἶναι οἱ Ἑγγλέζοι, θὰ σᾶς ρωτήσω πάλι: μπορεῖ κανεὶς νὰ εἶναι συγχρόνως καί Μῆδος καί Μαρθωνομάχος;

Παρακαλῶ πολὺ νὰ μὴ νομίζετε ὅτι θέλω νὰ σᾶς κάνω προπαγάνδα ἢ διδασκαλία—τὸ χειρότερο. Ἐγραψα πολὺ βιαστικὰ μερικὲς σκέψεις πού μοῦ γέννησε ἡ ἀνάγνωση τοῦ βιβλίου σας καί πού μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι καί ἐντελῶς σωστές.

Μὲ φιλία
Ἄ. Πανσέληνος

Ἀθήνα, 17 Ἰουνίου 1956

Ἀγαπητὴ μου κ. Πανσέληνε,

Σᾶς εὐχαριστῶ γιά τὸ γράμμα σας πού τὸ διάβασα μέ πολὺ ἐνδιαφέρον γιὰτὶ ἐκτιμῶ πολὺ τὴν κρίση σας.

Βέβαια, ἤξερα ὅτι θὰ διαφωνοῦσαμε σὲ ὀρισμένα σημεῖα, νομίζω ὅμως ὅτι θὰ δεχόσασταν, ἀπὸ τοὺς «Στοχασμοὺς στή Γέφυρα τῆς Χρυσῆς Πύλης», τουλάχιστον τὴν εὐχὴ γιά μιὰν Ἐνωμένη Εὐρώπη.

Ἡ κυριότερη διαφωνία μας, ὡστόσο, εἶναι ὅταν χαρακτηρίζετε σὰν «παλιὸ ἀστικὸ δημοκρατικὸ ἰδανικὸ» κάτι πού γιά μένα εἶναι μιὰ διαρκὴς ἔφεση τοῦ κοινωνικά ἐξελιγμένου ἀνθρώπου. Μπορεῖ καὶ ἐγὼ νὰ σφάλλω σὲ μερικὰ σημεῖα, πῶς ὅμως νὰ λησμονήσω τίς τριακονταετῆς συζητήσεις μέ τοὺς Ἑλληνες ἀριστεροὺς διανοουμένους γιά τὸ σταλινικὸ καθεστῶς; Θυμᾶστε πῶς κρίθηκαν πάντα ἀπὸ τὴν παράταξή σας, οἱ ἀντιρρήσεις τῶν ἀνθρώπων τῆς νοστορπίας μου. Καί σήμερα ἡ ἴδια ἡ Ρωσία μᾶς πληροφορεῖ ὅτι οἱ ἀντιρρήσεις ἐκεῖνες ἦταν ὑπερβολικὰ μετριοπαθεῖς, ὅτι ἡ ἀλήθεια ἦταν πιὸ φοβερὴ ἀπὸ ὅ,τι εἴχαμε πιστέψει.

Συμφωνῶ ὅτι οἱ ἱστορικοὶ παραλληλισμοὶ εἶναι ἐπικίνδυνοι. Μεταχειρίζομαι στὸ βιβλίον μου τὸ Μαρθάνα σὰν ἕνα ἀπλὸ σύμβολο. Θὰ ἦταν ὅμως σύμβολο τοπικῆς σημασίας καί ἰσοτιμὸ μέ χίλια ἄλλα, ἂν ἐξέφραζε μονάχα τὴν ἰδέα τῆς «ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας». Γιά μένα εἶναι κάτι πολὺ περισσότερο. Οἱ Μαρθωνομάχοι εἶναι, στή σκηνὴ τῆς ἱστορίας, οἱ πρῶτοι ἐλεύθεροι ἄνθρωποι μέ κριτικὴ σκέψη, πού ἀρνοῦνται νὰ ὑποταγοῦν ξανά στὸ δεσποτισμὸ καί τὴ μυστικοπάθεια τῶν παλιῶν πολιτισμῶν τῆς Ἀνατολῆς.

Ὅσο γιά τὴ συσχέτιση πού κάνετε μέ τὴ σημερινὴ κατάσταση στήν Ἀσία, νομίζω πῶς δὲν ἔχετε λάβει πλήρως ὑπ' ὄψη τὴν ἐξέλιξη τῆς τελευταίας δεκαετίας. Ἡ Ἀσία ἔχει ἐλευθερωθεῖ πιὰ ἀπὸ τοὺς λευκοὺς ἀποικισμοὺς. Ἄν παρακολουθήσατε τίς ἐργασίες τῆς Διάσκεψης τοῦ Μπαντούγκ, θὰ εἶδατε ὅτι οἱ ἔγχρωμοι λαοὶ εἴχαν περισσότερο νὰ ποῦν σὲ βᾶρος τῶν Ρώσων παρὰ τῶν παλαιῶν ἱμπεριαλιστῶν. Ἐξ οὗ καί ἡ μεγάλη ἐπιφυλακτικότητά τῆς Μόσχας ἀπέναντι στή Διάσκεψη ἐκείνη πού ἀντιπροσώπευε τὰ δύο τρίτα τῆς ἀνθρωπότητος.

Ἄν ἐξαιρέσουμε τὴν Ἀφρικὴ πού βρίσκεται ἀκόμα σὲ μιὰ παλαιότερη περίοδο, πιστεύω ὅτι ἡ «ἐθνικὴ ἀνεξαρτησία» καί ὁ «ἱμπεριαλισμὸς» εἶναι ἔννοιες ξεπερασμένες ἀπὸ τὴν ἱστορία. Σὲ ἄλλες συλλήψεις κατευθύνει τὴ σκέψη μας ἡ πυρηνικὴ ἐποχὴ.

Μὲ φιλικὸς χαιρετισμοὺς
Γιῶργος Θεοτοκάς

Ἀθήνα, 23 Ἰουνίου 1956

Φίλε κ. Θεοτοκά,

Πῆρα τὸ γράμμα σας τῆς 17 Ἰουνίου καί σπεύδω νὰ σᾶς ἀπαντήσω ἀμέσως, μέ τὴν ἐλπίδα νὰ παρα-

Ρέεθρα Ρόον Ρηγνῦσι Ρέοντες *

Τρέξιμο, πολιτεία περπάτημα, ἀγωνία ομάδες τρέχανε φεύγαν, δέντρα ξεριζωνότανε πέφταν, τρύπες στη γῆ, τὸ πλακόστρωτο, ἡ βροχή, ὁ θυμὸς καὶ ὁ Μάης.

Φωνές χαμηλές, ὁδοφράγματα, τὸ κυνήγημα τὰ νερά καὶ ὁ κίνδυνος, πανικός, προσφορά καὶ ψιθύρισμα, τ' ἀνοίγματα - λέξεις, δὲν λέγανε τίποτα. Ἀνεξήγητες ἐξηγήσεις ἀζήτητες, ἐκπλήξεις οἱ λέξεις, κυνισμὸς πλατειασμοί, ἠλιθιότητες περιπτώτης καὶ ποιηση, λαμπρές περιπτώτης.

Καὶ τῶν ἐπιφωνημάτων ὁ θάνατος.

Φτιασιδωμένα ἀγάλματα, ἀπειλή τὸ παιχνίδι, ἡ ὄργη ὁ πυρετὸς καὶ οἱ ψιθύροι, τὰ σφιγμένα σαγόνια, τῶν χειρῶν τὸ τρεμουλιασμα, ὅταν τὰ φωνήεντα ὅλα οὐρλιάζανε καὶ οἱ δίφθογοι ψιθυρίζονταν μόνο, σταυροδρόμια, γωνιές καὶ τὸ τρέξιμο, φορ, φορ, τὸ φουρφούλιασμα ἀλλαγὴ στήν κατεύθυνση, οἱ φωνές, οἱ στριγγές, οἱ λόγοι τὰ γέλια, οἱ κραυγές-σιωπές καὶ οἱ λέξεις, πὸν δὲν ἔλεγαν τίποτα, πὸν δὲν ἦτανε τίποτα, πλήθῃ οἱ λέξεις, στριμωχνόνταν, σπρωχνόνταν, ἀπλώναν, ἀλαφιάζαν, ξεσκίζαν, ἡ μέρα διαδήλωση, τὸ βράδυ γιορτή, ποταμίσια ροή καὶ σκοτάδια, κομμένες ἀνάσες λαχάνισμα, τραυλισμα, οἱ λέξεις πὸν σὲ κοιτοῦσαν στὸ πρόσωπο, πολιτεία μὲ τὸ ποταμίσιο τῆς βλέμμα: ἐρευνητικὸ πετρωμένο, ἀνήσυχο ἐκπληκτο, θυμωμένο ἢ ἀγρυπνο, μονομυρρίζει λόγια καὶ λέξεις, σιωπᾶ περιμένει, μορφάζει, ραπίζει ξεστρατίζει, ἐκστασιάζεται, λόγια καὶ λέξεις, βλέμμα καὶ θρίαμβος τῆς πολιτείας τοῦ Μάη.

Ἡ πολιτεία ἐκεῖνη:

Ψευτίζει, γελάει καὶ ὀργίζεται, ψελλίζει θυμώνει ἐρωτεύεται, μόνο πολὺ ἐρωτεύεται. Μέρη καὶ νύχτες τοῦ Μάη, ρέεθρα ροή ποταμίσια, γυναῖκες, κι ἀγόρια τῆς Fluvia.

Ὁ θανατισμὸς, ὁ πανικός καὶ οἱ ψιθύροι, οἱ λαμπρές ἀνοήσιες, οἱ μεγάλες οὐσίες, Ἄννᾶ, Ἄννᾶ-Σηκουανᾶ, ρόον ριγνῦσι ρέοντες

πολιτεία ἀναφύουλη, μ' ἀνοιγμένα τὰ σκέλια μέσ' στὰ σκουπίδια, τῆ βρωμιᾶ, τὴν ὑγρότητα, ροή τὸ ποτάμι μιᾶς θεογαμίας τεράστιας, Σηκουανᾶ, ὁμοφο, νέο αἰδοῖο, σηκωνόταν, χτυπιόταν, ἀνοιόταν, καλοῦσε, οὐρλιαζε προκαλοῦσε, λαβωνόταν θυμόταν, ὑποχωροῦσε... ἄλλες γιορτές, μνήμες τῆς Fluvia.

Ὁ σπαραγμὸς καὶ τὰ δάκρυα, ὁ πνιγμὸς καὶ τὸ ὄργιο, ἀλαζονεία παροξυσμὸς καὶ τὸ πάθος τραγοῦδι παλιὸ πὸν θὰ πεῖ ἀνθισμένος¹, Ἄννᾶ Ἄννᾶ, τοῦ κόσμου

ὄλου οἱ θύμησες καὶ μεγάλη γιορτή, οἱ σπασμοὶ ὁ θυμὸς, ἡ εὐδία, τὰ σκουπίδια, ἡ βρωμιᾶ, ἡ φτυσιά καὶ τὸ πείσμα εὐτυχία, ὀδὴν καὶ γάμος, οἱ λέξεις, οἱ λέξεις,

ἡ ἀρραβωνιαστικιά μου, ἀπλωμένη, ὑγρὴ καὶ ὠραία σπαραζόταν καὶ τραγουδοῦσε, κουλουριαζόταν, ὀρθωνόταν, ὀρμουῦσε, ἀλήτευε, δάκρυζε, ὑποχωροῦσε, ξανάρχιζε πρὶν κατέβει στὶς στέγες ὁ ἥλιος τοῦ Μάη, Ἄννᾶ Ἄννᾶ τὸ τραγοῦδι...

Σιωπὴ καὶ τὸ τίποτα.

Καὶ ξαφνικὰ οἱ ριπές τοῦ ἀνέμου, ἀνατοχιλές κοφτές καὶ τὰ ὀργη, χιλιάδες ἀχτίδες, αὐτὸ τὸ πορτοκαλὶ σύνθημα, Riverum, Riverum.

Διαθλάσεις, σκιές κοκκινίλες χρυσάφια καὶ ὄχρες, ἡ πράσινη κλαίουσα οὐμίγλη καὶ σπιτιῶν ἀντιφέγγισμα, σκοτάδια λαμπροῦ μεγαλείου, ἀδημονία γυρίσματα, ἀρχὴ τοῦ μεθυσιοῦ καὶ οἱ πρῶτες ομάδες, οἱ πρῶτοι καὶ πολλοὶ ἐραστῆς, ὁ θυμὸς καὶ οἱ μνήμες, ἐγγήγορση, στάσιμο μεταμορφώσεις τῆς Fulvia... Ἄννᾶ Ἄννᾶ...

«Le mot et le verbe, jouer et jouir», ἐκατὸ κι ἄλλα τόσα ἐκατὸ χρόνια καὶ πίσω.

«Va va encore et encore», φώναξε μίλα, ἠδονίσου θυμίσου, οἱ ἐφηβοὶ τῆς γῆς ξαπλωθῆκαν στὰ πόδια σου καὶ μετροῦσαν τῆς κοιλιᾶς σου τίς χαραγμένες ρυτίδες. Γελοῦσες.

Καὶ ρυθμίζαν τῆς κοιλιᾶς σου τὴν κίνηση, οἱ κραυγές τῶν ἐφήβων.

«Nuits vertes celles de barricades nuits vertes et rouges ou bleus ou noirs qu'importe camarade. L'espoir de la victoire, cela importe camarade».

Riverum,
Riverum, Ρέεθρα Ρόον Ρηγνῦσι Ρέοντες.

Παρίσι 1972

* Βλ. Ἰλιάδα, Ραψωδία Ρ, στ. 746-751

... αὐτὰρ ὄπισθεν
Αἴαντ' ἰσχανέτην, ὡς τε πρῶν ἰσχάνει ὄθωρ
ὕληεις, πεδίοιο διαπρύσιον τετυχητός,
ὡς τε καὶ ἰφθίμων ποταμῶν ἀλεγεναὶ ῥέεθρα
ἴσχει, ἄφαρ δέ τε πάσι ῥόον πεδίοιο τήθησι
πλάζων' οὐδέ τί μιν σθένει ῥηγνῦσι ῥέοντες

1. liberri: ἀνθισμένος. Βλ. E. Benveniste: *Origines des mythes et des langues Indoeuropéens.*

Πολυκριτική

Τρωίλος και Χρυσίδα του Σαίξπηρ

Ένα έργο του Σαίξπηρ παίζεται για πρώτη φορά στην Έλ-λάδα. Μήπως ανακαλύφθηκε πρόσφατα κάποιο άγνωστο χειρό-γραφο κι έτσι μᾶς προσφέρεται μιὰ «καινούρια» σαιξπηρική δημιουργία; Όχι, τὸ *Τρωίλος και Χρυσίδα* είναι γνωστὸ ἐδῶ και τρακόσια εβδομήντα τόσα χρόνια. Φαίνεται πὼς δὲν παίχτη-κε (τουλάχιστο δημόσια) ὅσο ζοῦσε ὁ ποιητής. Ὅταν τυπώθηκε χαρακτηρίστηκε ἀρχικὰ (ἱστορία), ὕστερα «κωμωδία», ἀργότε-ρα «τραγωδία». Στις μέρες μας ἀποφεύγεται συχνὰ ὁ χαρακτη-ρισμὸς του: λέμε «θεατρικὸ ἔργο», «a play».

Σήμερα πού, ἐπιτέλους, ξεπερνώντας τὴ βικτωριανὴ σεμνο-τυφία καὶ τὴ σχολαστικότητα τῶν στεγνῶν σαιξπηρολόγων, ἀνα-γνωρίζουμε τὸν Σαίξπηρ «σύγχρονό μας», τὸ ἔργο αὐτὸ πορεύε-ται σ' ἕνα καινούριο δρόμο, ζωντανεύει διαφορετικά.

Τὴν πορεία του θέλουμε νὰ διαγράψουμε ἐδῶ, νὰ φωτίσουμε τὴν ἐξέλιξή του καὶ τὴ σημασία του μὲ τοὺς προβολεῖς μιᾶς νέας θεατρικῆς εὐαισθησίας.

«Ένα μοντέρνο ἔργο» τιτλοφορεῖ ὁ Μάριος Πλωρίτης τὸ εἰσα-γωγικὸ του σημείωμα στὸ πρόγραμμα τοῦ Θεάτρου Τέχνης. «Θὰ μπορούσε», γράφει, «τὸ ἔργο τοῦτο νά'χει σὰν ὑπότιτλο: "Τὸ τέ-λος μιᾶς αὐταπάτης". Ἡ, σωστότερα δύο: τῆς αὐταπάτης τοῦ ρομαντικοῦ ἔρωτα [*Ρωμαῖος καὶ Ἰουλιέτα*] καὶ τῆς αὐταπάτης τοῦ ἥρωικοῦ πολέμου [*Ερρίκος ὁ Ε'*]».

Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ ὁ *Τρωίλος* εἶναι ἔργο - κλειδί, μαζὶ μὲ τὸν σχεδὸν σύγχρονό του *Ἀμλετ*.

Ὁ Μάριος Πλωρίτης καταλήγει:

«Ὁ δραματογράφος πού εἶχε γαλουχηθεῖ μὲ τὰ φεουδαλικά "ἰδανικά", ἀντιμετώπιζε τώρα ἕνα καινούριο κόσμο συμφέ-ροντος καὶ κινισμοῦ. Καὶ τὴν ὥρα πού ἀρχίζει τὴν τιτανικὴ πο-ρεία του πρὸς τὶς μεγάλες τραγωδίες του, σαρκάζει μὲ τὸ ἔργο τοῦτο τοὺς "νέους καιροὺς" καὶ διασύρει — ἀφοῦ τόσο τὰ "διέ-φθειρε" ἡ ἐποχὴ του — τὰ θέματα πού, ἀργότερα, θὰ τοὺς δώσει τὴν πῶ τραγικὴ, μὰ καὶ διόλου πιά "ρομαντικὴ", μορφή: τὸν ἔρωτα, πού θὰ τὸν στραγγαλίσει μόνος του ὁ Ὁθέλλος, τὸν "ἡ-ρωισμό", πού θὰ κάνει προδότῃ τὸν Κοριοιανό, τὴν ἐξουσία, πού θὰ ὀδηγήσει στὸ ἔγκλημα τὸν Μάκβεθ γιὰ νὰ τὴν κερδίσει, καὶ στὴν τρέλα τὸν Λὴρ ὅταν τὴ χάσει. Πουθενὰ ἄλλοῦ, ὁ "αἰώ-νιος" Σαίξπηρ δὲν φαντάζει πῶς "σύγχρονός μας" παρὰ στὸ ἔργο τοῦτο. Τὴν ἀντι-επικὴ, ἀντι-ηρωικὴ, ἀντι-ρομαντικὴ σάτιρά του μπορεῖ νὰ τὴ νιώσει καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλον ὁ σημερινὸς θεα-τῆς — αὐτὸς πού δὲν ἔχει πιά καμιάν αὐταπάτη, αὐτὸς πού ζέρει πιά καλὰ οἱ "ἰδεολογίες", τὰ "ἰδανικά", οἱ "αἰώνιες ἀξίες" τί σημαίνουν...»

Δὲν χρειάζονται ἄλλα λόγια γιὰ νὰ δικαιολογήσουν αὐτὴ τὴν «Πολυκριτικὴ».

Ὅλα τὰ παραθέματα ἀπὸ τὸ *Τρωίλος και Χρυσίδα*, στὰ κεί-μενα πού ἀκολουθοῦν, δίνονται στὴ μετάφραση τοῦ Βασίλη Ρῶτα (Ἰκαρος 1972).

Οἱ μεταφράσεις τῶν κειμένων εἶναι τῆς Χρ. Κληρίδη, τοῦ Π. Α. Ζάννα καὶ τοῦ Ἀλέξανδρου Κοτζιά.

Ἡ *Συνέχεια* εὐχαριστεῖ τὸν Μάριο Πλωρίτη καὶ τὸν Κωστῆ Σκαλιόρα γιὰ τὴ φιλικὴ τους βοήθεια στὴν ἐξεύρεση τοῦ ὑλικοῦ τῆς «Πολυκριτικῆς».

Τὸ ἔργο

SAMUEL JOHNSON

ΑΠΟ ΤΙΣ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Γενικὴ παρατήρηση: Τὸ ἔργο τοῦτο, γραμμένο πῶς σωστὰ ἀπὸ τὰ περισσότε-ρα ἔργα τοῦ Σαίξπηρ, δὲν εἶναι ἕνα ἀπὸ κείνα ὅπου ὁ ποιητής ἀναπτύσσει στὸ ἀκέραιο τὴν ἔκταση τῶν ἀπόψεων ἢ τὸ μέγεθος τῆς φαντασίας του. Ἡ ὑπόθε-ση προσφέρει ἀφθονο ὕλικὸ καὶ ἐπομέ-νως δὲ χρειάστηκε μεγάλη εὐρηματικό-τητα ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ συγγραφέα. Ὁ Σαίξπηρ διαφοροποίησε ὅμως τὰ πρό-σωπα τοῦ ἔργου μὲ μεγάλη ποικιλία καὶ τ' ἀποτύπωσε μ' ἐξαιρετικὴ ἀκρι-βεια. Οἱ διεφθαρμένοι του ἴσως μᾶς ἀη-διάζουν, δὲν διαφθεῖρον ὡστόσο, γιὰτι τόσο ἡ Χρυσίδα ὅσο καὶ ὁ Πάνδαρος εἶναι ἀπεχθεῖς καὶ ἀπαράδεκτοι. Τὰ κω-μικὰ πρόσωπα μοιάζουν νά'ναι ἐκείνα πού προτιμᾷ ὁ ποιητής: πλάσματα ἐπι-πόλαια, φανερόνουν πῶς πολὺ τοὺς τύ-πους ἀπὸ τὴ φύση, ὀλοκληρώνονται ὅμως γενναϊόδωρα καὶ διαγράφονται μὲ δύ-ναμη.

Ὁ Σαίξπηρ ἀντλήσε τὴν πλοκὴ τοῦ ἔργου του κυρίως ἀπὸ τὸ παλιὸ βιβλί-ο τοῦ Caxton, πού ἦταν τότε πολὺ δη-μοφιλές. Ἡ παρουσία ὅμως τοῦ Θεοσί-τη, πού τὸ βιβλί-ο δὲν ἀναφέρει, δείχνει ὅτι τὸ ἔργο γράφτηκε μετὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ Ὁμήρου ἀπὸ τὸν Τσάπμαν.

SAMUEL JOHNSON (1765)

WILLIAM HAZLITT

ΟΙ ΧΑΡΑΚΤΗΡΕΣ

Εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ πῶ χαλαρὰ καὶ ἀκα-τάστατα ἔργα τοῦ συγγραφέα μας: φλυα-ρεῖ ἀσυνάρτητα, ὅμως στὸ δρόμο του συμπαρασύρει μαζὶ μὲ τὸ ἀδιάφορο ὕλικὸ καὶ πάμπολλα ὠραία πράγματα. Ὁ ἴδιος ὁ *Τρωίλος* δὲν εἶναι χαρακτήρας: εἶναι μόνον ἕνας κοινὸς ἐραστής: ἀλλὰ ἡ Χρυσίδα καὶ ὁ θεῖος τῆς ὁ Πάνδαρος εἶναι δοσμένοι μὲ παρομιώδη ἀλήθεια. Ἀπὸ τοὺς λόγους πού χάρισε στοὺς ἀρ-χηγούς τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοῦ, τὸν Νέ-στορα, τὸν Ὀδυσσεύ, τὸν Ἀγαμέμνονα, τὸν Ἀχιλλέα, ὁ Σαίξπηρ φαίνεται νὰ τοὺς γνωρίζει τόσο καλὰ σὰν νὰ ἦταν κατὰσκοπος σταλμένος ἀπὸ τοὺς Τρῶες στὸ στρατόπεδο τοῦ ἔχθρου — γιὰ νὰ μὴν πούμε τίποτα γιὰ τὰ ὑψηλὰ δείγμα-τα διδακτικῆς ρητορικῆς πού προσφέ-ρουν.

[...]

Υπάρχει ἄλλο ἕνα χωρίο, ὁ λόγος τοῦ

Πραγματικά, οί εικόνες τῆς κουζίνας μοιάζει νὰ στοιχειώνουν ὅσους μιλάνε, ἔτσι πού δὲν κρατιοῦνται καὶ τίς χρησιμοποιοῦν ἀκόμη καὶ κατὰ τὸν πιὸ παρατραβηγμένο τρόπο· ὅπως ἐκεῖ πού περιγράφει ὁ Πάανδαρος πῶς, ἐνῶ γαριεντιζόταν ἡ Ἑλένη μὲ τὸν Τρωῖλο, ἡ Ἐκάβη γέλαγε τόσο πού τὰ μάτια τῆς τρέχαν δάκρυα, καὶ ἡ Κασσάνδρα γέλαγε, ὅποτε ἡ Χρυσίδα τὸν ἀντισκόβει:

Μὰ θᾶχε λιγώτερη φωτιά τὸ τσουκάλι κάτω ἀπ' τὰ μάτια τῆς· τρέξανε κι αὐτῆς τὰ μάτια δάκρυα;

Ἡ ὕψαν ὁ Ὀδυσσεύς χαρακτηρίζει τὸν Ἀχιλλέα

ξίπασμένον / ἄρχοντα, πὺ ραντίζει τὴν ὑπεροφία του / μὲ τὸ ἴδιο του τὸ λίπος καὶ δηλώνει πῶς ἂν ὁ Αἴας πάει σ' αὐτόν, ὅπως προτάθηκε, τότε

Αὐτὸ θελὰ λιπάνει / τὴν πάρα πιά παχειά του ὑπερηφάνεια.

CAROLINE SPURGEON

Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ *Leading Motives in the Imagery of Shakespeare's Tragedies* (1930). Περιλαμβάνεται στὸν τόμο τῆς Anne Ridler *Shakespeare Criticism, 1919-1935*, Oxford University Press, 1936.

CHARLES WILLIAMS

ΤΡΩΙΛΟΣ ΚΑΙ ΧΡΥΣΙΔΑ

Ἦ Τρωῖλος καὶ Χρυσίδα στάθηκε ἀνέκαθεν ἓνα πρόβλημα. Ἐχει τὰ σημεῖα μεγάλου ἔργου, κι ὡστόσο, μόλις πού κατορθώνει νὰ εἶναι· σ' ἀλήθεια, μόλις πού κατορθώνει νὰ εἶναι κἀν ἓνα ἔργο. Ἀπὸ κανένα ἄλλο σαιξπηρικό ἔργο δὲν λείπει τόσο ἡ δραματική, ἡ θεατρικὴ κατακλιδα· τελειώνει μὲ τὴν ἀόριστη ὑπόσχεση πού δίνουν οἱ δύο στρατοὶ καὶ οἱ πολεμιστὲς («λοιπόν, αὐριο θὰ ξαναχτυπηθοῦμε»). Ἡ ἐρωτικὴ ἱστορία του ἀφήνεται, συγκριτικὰ μὲ κάθε ἄλλο σαιξπηρικό ἐρωτικὸ δεσμό, τὸ ἴδιο ἐκκρεμῆς ὅσο καὶ ὁ πόλεμος, καὶ τοῦτο, ὅπως γνωρίζουμε, ὄχι ἐπειδὴ ὁ Σαίξπηρ δίσταζε νὰ στριμώξει τοὺς χαρακτῆρες του γιὰ νὰ τελειώσει ἓνα ἔργο. Σχετικὰ παραδείγματα, ὁ Ὁρτένσιος καὶ ἡ Χήρα [*Ἡ στρίγγλα πὺ ἔγινε ἀρνάκι*] στὴν ἀρχὴ τῆς σταδιοδρομίας του, ὁ Κάμιλλος καὶ ἡ Παυλίνα [*Χειμωνιάτικο παραμῦθι*] στὸ τέλος τῆς. Δὲν θὰ τὰ κατάφερε ἴσως τόσο εὐκόλα μὲ τὸν Τρωῖλο—λόγω τῆς παράδοσης—ὅμως εἶναι ἀδιανόητο ὅτι δὲν θέλησε ἓνα πιὸ στρόγγυλο τέλος.

Ἀκόμη καὶ τὸ θέμα τοῦ Ἀχιλλέα ἀφήνεται ἀτέλειωτο. Ἡ πολιτικὴ τοῦ Ὀδυσσεύα πού θὰ ἐβγαζε τὸν Ἀχιλλέα ἀπὸ τὴ σκηνή του στὴ μάχη μένει ἀτελεσφόρητη· κατάφερε μόνο νὰ κάνει τὸν Αἴαντα τὸ ἴδιο ἀλαζονικό ὅσο καὶ ὁ Ἀχιλλεύς, πού—παρὰ τὴν θεραπευτικὴ ἀγωγή τοῦ Ὀδυσσεύα—παρουσιάζεται μόνο μὲ τὸ θάνατο τοῦ Πάτροκλου. Ἔτσι, ὅπως λέει ὁ Θεορίτης, ἡ πολιτικὴ χάνει τὴν ὑπόληψή της.

Τὰ τρία αὐτὰ θέματα τοῦ ἔργου ἐγκαταλείπονται ὅπως ἀκριβῶς ἐγκαταλείπεται καὶ ἡ μονομαχία τοῦ Αἴαντα

μὲ τὸν Ἑκτορα. Ἡ ἐγκατάλειψη ὅμως δὲν σημειώνεται μόνο στὸ πεδίο τῆς δράσης, ἀλλὰ καὶ τῆς σκέψης.

Ὁ Τρωῖλος καὶ Χρυσίδα διαφέρει βασικὰ ἀπὸ τὰ ἄλλα ἔργα κατὰ τοῦτο: ἐδῶ ὑπάρχουν δύο ἐπίσημες συζητήσεις πού τὸ ὁμολογῶντες δὲν ἀπαντᾶ πούθεν ἄλλοῦ. Ὑπάρχουν καὶ ἄλλοῦ συζητήσεις, ἄλλες συντομότερες ἄλλες μακροσκελέστερες· ὁ Βασιλιάς καὶ οἱ ἄρχοντές του στὸ Ἄγαθης Ἄγωνα Ἄγονος κουβεντιάζουν γιὰ τὸ πῶς θὰ τηρήσουν καλύτερα τὸν ὄρκο τους νὰ μελετήσουν· ὁ Βασιλιάς Ἑρρίκος Ε' καὶ ὁ Ἀρχιεπίσκοπος συσκέπτονται γιὰ τὴν εἰσβολὴ στὴ Γαλλία, κ.ο.κ. Καμία ὅμως ἀπὸ αὐτὲς δὲν ἔχει, στὸν ἴδιο βαθμό, τὴ σοβαρὴ λογικὴ ἐπιχειρηματολογία τῶν δύο συζητήσεων τοῦ Τρωῖλου. Ἡ πρώτη εἶναι ἡ συζήτηση τῶν ἐλλήνων στρατηγῶν σχετικὰ μὲ τὴν δυσάρεστη κατάσταση τοῦ πολέμου. Παρουσιάζει ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ οἱ 54 πρῶτοι στίχοι ἀποτελοῦν ὑπόδειγμα τῆς θαυμαστῆς ἰκανότητος τοῦ Σαίξπηρ νὰ μὴ λείει διὰ μακρῶν τίποτα τὸ ἰδιαιτέρο—καὶ νὰ τὸ λείει ὑπέροχα. Ἀρχίζει ὁ Ἀγαμέμνων πού μᾶς λέει:

1. "Ὅλα τὰ σχέδια σ' αὐτὸ τὸν κόσμον ἀποδείχονται κατώτερα ἀπὸ τίς προσδοκίες μας.
2. Ἐμπόδια ἀναφύονται παντοῦ.
3. Καμία πράξις δὲν κατορθώνει νὰ πετύχει τίς ἀρχικὲς προθέσεις τῆς.
4. Τὰ πράγματα αὐτὰ μᾶς στέλνονται γιὰ νὰ μᾶς δοκιμάσουν.
5. Μᾶς ἀποκαλύπτουν ἀπὸ τί πάστα εἶναι φτιαγμένοι οἱ ἀνθρώποι.
6. Χάρη σ' αὐτὲς τίς δυσκολίες διαπιστώνουμε ποιοὶ ἀνθρώποι ἔχουν πράγματι σταθερότητα.

Αὐτὸ τοῦ παίρνει 30 στίχους. Κατόπιν ὁ Νέστορ προσθέτει:

1. "Ὅταν τὰ πράγματα πᾶνε ὀμαλὰ ὅλοι εἶναι εὐτυχισμένοι.
2. Ὡστόσο, στίς μαῦρες ὥρες ἀνακαλύπτουμε ποιοὺς ἔχει κουράγιον καὶ ποιοὺς δὲν ἔχει.

Αὐτὸ τοῦ παίρνει 24 στίχους.

Ἡ δευτέρη συζήτηση γίνεται ἀνάμεσα στὰ βασιλόπουλα τῆς Τροίας πάνω στὴν πρόταση τῶν Ἑλλήνων (γιὰ τὴν ὁποία κανένας ὡς ἐκεῖνη τὴ στιγμή δὲν εἶχε ἀκούσει λέξη), νὰ ἐπιστρέψουν οἱ Τρῶες τὴν Ἑλένη καὶ νὰ σταματήσει ὁ πόλεμος χωρὶς ἀποζημιώσεις ἢ προσαρτήσεις. Ἀκολουθεῖ τότε—πράγμα μοναδικὸ στὸν Σαίξπηρ—μιά συζήτηση 200 στίχων πού τὸ θέμα περνάει ἀπὸ τὴν Ἑλένη στὸ ἀφηρημένο πρόβλημα: τί ἀκριβῶς εἶναι ἀξία;

Ἐδῶ κατ' ἐξοχὴν, καθὼς ἀνταλλάσσονται πράγματι καλὰ ἐπιχειρήματα, καθὼς ὑπάρχει μιὰ φιλοσοφικὴ βάση καὶ ἓνα συγκεκριμένο ἐπίμαχο παράδειγμα γιὰ νὰ τὴ φωτίσει, ἐδῶ θὰ περιμέναμε ὁ Σαίξπηρ, γιὰ τὸν ὁποῖο ἀκούσαμε τόσα πολλὰ στὰ νιάτα μας—ὁ δάσκαλος, ὁ φιλόσοφος, ὁ σοφὸς—, νὰ μᾶς λύσει ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ βαθιά προβλήματά μας. Πῶς θ' ἀποτιμήσουμε τὰ πράγματα; Ποιὰ ἀρχὴ σχετικότητας πρέπει νὰ διέπει τίς πράξεις μας; Ὁ Σαίξπηρ ἀντιπαραθέτει τίς δύο ἀπόψεις, τὴν καθεμιὰ μὲ ὄλο

τὸ συγκινησιακὸ τῆς σφρίγος, καὶ κατόπιν βάζει τὸν πρωταγωνιστὴ τῆς μιᾶς πλευρᾶς νὰ παρατάει ὄλοσχερῶς τὴ θέση του. Ὁ Ἑκτωρ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἐπέμενε ὅτι ἡ Ἑλένη ἔπρεπε νὰ ἐπιστραφεῖ· καὶ στὸ τέλος τῆς σκηνῆς διαπιστώνουμε ὄχι μόνο ὅτι δὲν σκοπεύει νὰ πράξει σύμφωνα μὲ τίς πεποιθήσεις του, ἀλλὰ καὶ ὅτι οὐδέποτε τὸ σκόπευε.

Καὶ ὁ ποιητὴς δὲν θέλει νὰ φέξουμε τὸν Ἑκτορα γι' αὐτὸ· δὲν μᾶς τὸν παρουσιάζει ὡς ἀξιόμιστο χαρακτῆρα. Θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ὁ πόθος του γιὰ προσωπικὴ δόξα παραμερίζει τάχα τίς πεποιθήσεις του· ἀλλὰ στὴν περίπτωσή αὐτή, καθὼς ὁ Ἑκτωρ ἔχει τόσο ἀναπτυγμένη αὐτοσυνειδήσια, καὶ ἓνα μυαλὸ τόσο ζωντανὸ καὶ πολυσύνθετο, εὐλόγη θὰ περιμέναμε νὰ δοῦμε κάποια ἐσωτερικὴ σύγκρουση. Δὲν δείχνει κανένα ἐνδοιασμὸ γιὰ τὴν ἀσυνέπειά του. Ὅμως ἀποτέλεσμα τῆς ἀσυνέπειας αὐτῆς εἶναι, φυσικά, νὰ σταματήσει ἡ ὄλη συζήτηση—ἡ ὁμοφωνία τους εἶναι θαυμαστὴ». Ὁπότε τὰ λογικὰ ἐπιχειρήματα ἐγκαταλείπονται—ὡς λογικὰ ἐπιχειρήματα—ἀκριβῶς ὅπως ἐγκαταλείπεται καὶ ἡ δράση—ὡς δράση. Ὁλόκληρο τὸ ἔργο εἶναι γεμάτο ἀπὸ αὐτὴ τὴν αἴσθησις ὅτι τὰ πράγματα ἀφήνονται «μετέωρα».

Εἶναι, ἄλλωστε, παλιὰ ἡ παρατήρηση ὅτι ὁ Τρωῖλος ἔχει ἓνα ἀσυνήθιστο λατινογενὲς λεξιλόγιο, πού κάποτε χρησιμοποιεῖται μὲ ἀδεξιότητα ἀταίριαχτη στὸν κανονικὸ Σαίξπηρ καὶ ὠρες ὠρες σχεδὸν κωμικὴ.

[...]

Οἱ φωνὲς αὐτῶν τῶν χαρακτῆρων παλεύουν μὲ κάποιο ἀσυνήθιστο ἐμπόδιο· τὸ καλλιεργημένο πνεῦμα τους διαλέγει τίς λέξεις μὲ δυσκολία ἀντὶ νὰ τοὺς διαλέγει τίς λέξεις τους τὸ ὑψηλὸ πάθος. Ἐχουν ἓνα ἀπατηλὰ διανοομενιστικὸ λεξιλόγιο, πασχίζουν νὰ αὐτοπροσδιοριστοῦν μὲ ἔννοιες, οἱ λεπτολογίες τους εἶναι λεπτολογίες συζητητικὲς, τοὺς λείπει ἡ ὀλοκλήρωση τοῦ οὐσιαστικοῦ ὄντος.

Ἡ σχεδὸν τοὺς λείπει. Γιατὶ τὸ ἔργο αὐτὸ, γεμάτο ἀπὸ παρατηρήσεις πράξεις καὶ συζητήσεις, περιλαμβάνει ὡστόσο ἓνα ἀπὸ τοὺς μέγιστους ὡς ἐπίτευγμα στίχους σὲ ὀλοκλήρο τὸν Σαίξπηρ, καὶ ἓνα ἀπὸ τοὺς λαμπρότερους καὶ πιὸ πολυσύνθετους λόγους. Περιλαμβάνει μιὰ ἀπὸ ἐκεῖνες τίς στιγμὲς ὅπου ἡ ποίηση τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας εἶναι ὅσο ποτὲ πρὶν ἢ μετὰ ὑπέροχη. Ὁ λόγος καὶ ὁ στίχος βρίσκονται στὴν πράξις Ε', σκηνὴ 2, ἀφοῦ πιά ὁ Τρωῖλος ἔχει διαπιστώσει τὴν ἀστάθεια τῆς Χρυσίδας. Ὁ Τρωῖλος ἔχει ἀλλάξει· καὶ ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ δὲν συμβαίνει μόνο σὲ κεῖνον, μαζὶ τῆς ἔρχεται καὶ ἐκφράζεται μιὰ ἀλλαγὴ καὶ στὸν τρόπο τοῦ ἴδιου τοῦ Σαίξπηρ. Ὁ Τρωῖλος, ὅπως ὁ Wordsworth, ὑφίσταται πλήρη ἀνατροπὴ τῆς ὄλης ἐμπειρίας του—παραδίδεται σὲ μιὰ σύγκρουση αἰσθημάτων δίχως ὄνομα.

Στὴ σύγκρουση αὐτὴ ὁ Σαίξπηρ ἀφίερωσε ἓνα λόγο· τὴν ἐξέφρασε ὅμως καὶ σ' ἓνα στίχο. Καὶ ὁ στίχος αὐτός δὲν εἶναι πιά μιὰ λογικὴ ἀνακοίνωση, ὅσοδηποτε συγκλονιστικὴ ἢ ἓνας ὠραῖος ρεμβασμός, ὅσοδηποτε συγκινητικὸς—εἶναι μιὰ σύνθεσις ἐμπειρίας, τὸ ἐπίτευγμα ἑνὸς ὕψους· τοῦ ὕψους πού ἐξαρχῆς ἐπίδωκε ὁ Τρωῖλος καὶ Χρυσίδα.

Ἡ κρίση αὐτὴ πού γυπῆσε τὸν Τρωίλο εἶναι κοινὴ σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους· εἶναι κατὰ μία ἔννοια ἢ μόνη ἐσωτερικὴ κρίση γιὰ τὴν ὅποια ἀξίζει νὰ μιλάμε. Εἶναι ἡ κρίση ὅπου ὄλα τὰ νεῦρα τοῦ σώματος, ὅλη ἡ συνείδηση τοῦ πνεύματος οὐρλιάζουν ὅτι κάτι εἶναι ἀδύνατον νὰ ἔγινε. Ὡστόσο, ἔγινε.

Ἡ Χρυσίδα ἀδύνατον νὰ ἐρωτοτροπεῖ τὸν Διομήδη. Ὡμως ἐρωτοτροπεῖ. Ἡ Βασίλισσα ἀδύνατον νὰ παντρευτῆκε τὸν Κλαύδιο. Ὡμως τὸν παντρεύτηκε. Ἡ Δυσδαίμονα ἀδύνατον ν' ἀγαπάει τὸν Κάσιο. Ὡμως τὸν ἀγαπάει. Οἱ θυγατέρες ἀδύνατον νὰ μισοῦν τὸν πατέρα καὶ εὐεργέτη τους. Ὡμως τὸν μισοῦν. Ἡ βρετανικὴ κυβέρνησις ἀδύνατον νὰ κήρυζε τὸν πόλεμο στὴν Ἑπανάσταση. Ὡμως τὸν κήρυξε. Ὁλόκληρο τὸ εἶναι τοῦ θύματος ἀρνίεται τὸ γεγονός· τὸ γεγονός προσβάλλει ὁλόκληρο τὸ εἶναι του. Αὐτὸ εἶναι πράγματι ἀλλαγὴ, καὶ με αὐτὴ τὴν ἀλλαγὴ καταπάστηκε ἡ μεγαλοφυΐα τοῦ Σαίξπηρ.

Αὐτὴ Χρυσίδα; Ὄχι, αὐτὴ τὰν ἢ Χρυσίδα / τοῦ Διομήδη. Ἄν ἔχει ἡ ὁμορφιά ψυχὴ, / αὐτὴ δὲν ἦταν — ἂν ψυχὴς κἀνοῦν ὄρκους, / ἂν οἱ ὄρκοι εἴν' ἀγασμένοι, / ἂν ἡ ἀγισμένη εἶναι χαρὰ θεοῦ, / ἂν ἔχει νόμο ὡς κι ἡ μονάδα ἢ ἴδια, τότε / δὲν εἶν' αὐτὴ. Ὡ ξεμώρημα τοῦ λογισμοῦ, / νὰ παίρνει θέση ὑπὲρ κι ἐνάντια τοῦ ἑαυτοῦ του! / Διπλοεξουσία! πὸν ὁ λογισμὸς κἀνει ἐπανάσταση / χωρὶς νὰ τὸν ξεκάμει, κι ὁ χαμὸς πιάνει ὄλον / τὸν λογισμὸ χωρὶς κἀμιὰ ἐπανάσταση! / Αὐτὴ ἦταν καὶ δὲν ἦταν ἡ Χρυσίδα! Μέσα μου / γίνεται πάλι, πὸν ἔχει τοῦτο τὸ παράξενο : / τὸ ἀχώριστο χωρίζεται περισσότερο κι ἀπ' ὅσο / εἶν' ὁ οὐρανὸς ἀπὸ τὴ γῆ/ κι ὅμως αὐτὸ / τὸ χωρίσμα, μ' ὄλο τὸ ἀλόχορω ἀνοιγμά του, / πέρασμα δὲν ἀφίνει οὐδὲ γιὰ μιὰν ἀγγίδα, / ψιλὴ σὰν τῆς ἀράχνης τὸ κομμένο ὑφάδι. / Βεβαίωση, ὠ βεβαίωση! δυνατὴ σὰν πύλη τοῦ Ἄδου; / δικιά μου εἶν' ἡ Χρυσίδα, με δεσμὸ δεινὴν οὐράνιο. / Βεβαίωση, ὠ βεβαίωση! δυνατὴ σὰν οὐρανός; / ὁ οὐρανὸς ὁ δεσμὸς ξεγλιόσθησε, ξεκτόθη, ἐλίθη, / καὶ μ' ἄλλον κόμπος, πενταδάχτυλον, / κι ἀπομεινάρια ἀπὸ τὴν πίστη τὸν ἔρωτά της, / μπουκιές, ἀποφαγεύδια, ξίγκια, ἀγαρουλιάρικα / λείψανα ἀπὸ τὴν πίστη της τὴν παραφαιγμένη, / ἐδόθησαν με τὸν Διομήδη.

Ὁ Τρωίλος ταλαντεύεται ἀνάμεσα σὲ δύο κόσμους. Τὸ λογικὸ του, χωρὶς νὰ πᾶψει νὰ εἶναι λογικὸ, τοῦ λέει ὅτι αὐτὴ ἡ ἐμφάνιση τῆς Χρυσίδας δὲν εἶναι ἀληθινὴ· κι ὡστόσο ἡ ἀπώλειά του εἶναι λογικὴ καὶ δὲν μπορεῖ νὰ διαμαρτυρηθεῖ γιὰ τὴν τέτοια εἶναι ἡ φύση τῶν πραγμάτων. Ἔχει τὴν ταυτόχρονη ἐμπειρία τῆς πλήρους ἐνόητας καὶ τῆς ἀπόλυτης διάστασης· ὁ οὐρανὸς καὶ οἱ οὐράνιοι δεσμοὶ ἔχουν σιμπαλαίσει. Ὡλα αὐτὰ βρίσκονται στὸ λόγῳ του, βρίσκονται ὅμως καὶ σ' ἓνα στίχο. Ὑπάρχει ἓνας κόσμος ὅπου οἱ μανάδες μας εἶναι ἄσπιλες καὶ ἡ Χρυσίδα δική του· ὑπάρχει

ἓνας κόσμος ὅπου οἱ μανάδες μας εἶναι ντροπισμασμένες καὶ ἡ Χρυσίδα δίνεται στὸν Διομήδη. Ποιὰ σχέσις ἔχουν αὐτοὶ οἱ δύο κόσμοι;

Nothing at all, unless that this were she.

Αὐτὸ εἶναι τὸ ἀχώριστο καὶ οἱ προηγούμενες συζητήσεις γίνονται μακριὰ ἀπὸ αὐτό. Ὁ Ἀγαμέμνων καὶ ὁ Νέστορ εἶχαν ἐκφωνήσει λόγους γιὰ τὴν ἀπογοητεύσεις τῆς ζωῆς, γιὰ τὴν πλοῖσινα προσφορὰ πὸν κἀνει ἡ ἐλπίδα, καὶ γιὰ τὴν ἀνάγκη νὰ ἔχουμε κουράγιο καὶ ὑπομονή. Ὁ Ὀδυσσεὺς εἶχε ἀπαντήσει τονίζοντας πὸς ἡ ἱεραρχία καὶ ἡ τάξις εἶχαν χαθεῖ, καὶ εἶχε περιγράψει τί συμβαίνει ὅταν χάνεται ἡ ἱεραρχία. Ὡλα τοῦτα ἦταν γνωστικὲς, πολὺ ὑψηλόφρονες κωβέντες. Ὡμως στὸν Τρωίλο συνέβη τὸ πράγμα: οἱ θεομηνίες, τὰ προμηγεύματα καὶ οἱ ἀνταρσίες ἄρχισαν νὰ τσακίζον, σπάζον, ξεριζώνον τὸ εἶναι του. Ἡ τάξις ἔχει πᾶ χαθεῖ ὁλοτελες.

Μόνον ξεροχόστε / τὴν ἱεραρχία, βιάστε τη, κι ἀκοῦστε τί / παραφρονία ἀκολουθαί.

Ἄν ἔχει νόμο ὡς κι ἡ μονάδα ἢ ἴδια, τότε / δὲν εἶναι αὐτὴ. Ὡ ξεμώρημα τοῦ λογισμοῦ, / νὰ παίρνει θέση ὑπὲρ κι ἐνάντια τοῦ ἑαυτοῦ του!

Οἱ Ἕλληνες ἠγεμόνες κατέχονταν ἀπὸ φόβο καὶ θλίψη—ποὶ ὀλίγη φέρονε τὴ χρυσὴ στὰ μάγουλά σας; Ἀλλὰ ὁ Τρωίλος, ἀν τὸ ἔκανε τὴν ἴδια ἐρώτησις ὁ Ἐκτωρ, θὰ μπορούσε νὰ ἀπαντήσει μαζὶ με τὸν Wordsworth:

Θλίψη μὴν τὴ λές — ὀτιδήποτε ἄλλο εἶναι / μιὰ σύγκρουσις αἰσθημάτων δίχως ὄνομα.

Στὸν μοναδικὸ στίχο τοῦ Τρωίλου ἡ σύγκρουσις ἀναγνωρίζεται με δόξα ὀχι δικιά της..

Θὰ πῆγαινε πολὺ νὰ εἰπωθεῖ ὅτι ὁ στίχος εἶναι τὸ πρῶτο σημεῖο ὅπου ἐμφανίζεται στὸν Σαίξπηρ αὐτὸ τὸ ξεχωριστὸ εἶδος μεγαλοσύνης· εἶναι ὅμως σωστὸ νὰ πούμε ὅτι ποτὲ ὡς τότε στὸ ἔργο του μιὰ τόσο πολυσύνθετη ἐμπειρία δὲν εἶχε μορφοποιηθεῖ σ' ἓνα τόσο πλήρη καὶ ὀριστικὸ στίχο. Ἡ δύναμὴ του προχωρεῖ σὲ μιὰ νέκ ἐλευθερίας.

CHARLES WILLIAMS

Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ *The English Poetic Mind*, Clarendon Press, 1932.

E.M.W. TILLYARD

ΕΝΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΟ ΕΡΓΟ

Ὁ W. W. Lawrence ἀποκαλεῖ τὸ Τρωίλος καὶ Χρυσίδα «ἓνα πείραμα στὸ μεταίχμιον κωμωδίας καὶ τραγωδίας ὅπου συνὰ μᾶς τοποθετεῖ ἡ ἐμπειρία»—ἴποτα δὲν διευθετεῖται σαφὸς πρὸς τὸ καλὸ ἢ τὸ κακόν· καὶ θὰ συμφωνοῦσα ὅτι, ὅπως ὁ Ἄμλετ, εἶναι ἓνα ἔργο ὅπου τὰ πράγματα μαῖλλον παρουσιάζονται παρά κατὰ τακτοποιοῦνται. Μοιάζει με τὸν Ἄμλετ καὶ με τὸ *Πολὺ Κακὸ γιὰ Τίποτα* στὸν τρόπο πὸν τὸ κύριο σκεῖτο ναυαγεῖ, ὁ ἐπιδιωκόμενος σκοπὸς ἐπιτυγχάνεται με τὴ βοήθεια τῆς

τύχης. Οὔτε ἡ ποντικοπαγίδα τοῦ Ἄμλετ οὔτε ἡ ἀπόφασις τοῦ Κλαυδίου πὸν στέλνει τὸν Ἄμλετ στὴν Ἀγγλία προϋποθύν τὰ σχέδια τους· ἡ προσπάθεια τῆς Βεατρίκης νὰ πείσει τὸν Βενέδικτο νὰ ἐκδικηθεῖ ἐκείνον πὸν πρόσβαλε τὴν Ἑρὼ εἶναι περιττὴ γιὰ τὸ συμπρωματικὸ βοθηθεῖ ὁ Σκυλομούργιας· οἱ ἀριστοκρατικὲς μηχανορραφίες τοῦ Ὀδυσσεὺς γιὰ νὰ ξεκουσήσει τὸν Ἀχιλλέα εἶναι μάταιες, καὶ ὅτι δὲν κατάρφε ὄλη αὐτὴ ἡ παρατεινόμενη προσπάθειά του τὸ πετυχαίνει σὲ μιὰ στιγμὴ ἢ ἀναπάντεχη εἰδησι γιὰ τὸ χαμὸ τοῦ Πάτροκλου. Ἐχομε λοιπὸν μιὰ εἰκόνα ὅπου τὰ σχέδια τῶν ἀνθρώπων μετρᾶνε λίγο ἐνὼ μετρᾶνε πολὺ ἡ πραγματικὴ κυροφορία τοῦ χρόνου με τὰ ὅσα ἀποκαλύπτει. Σχετικὰ με αὐτὸ μπορῶ νὰ παραθέσω ἓνα ἔζχοχο χωρίο ἀπὸ ἓνα ἔργο γιὰ τὸ ἔργο πὸν δημοσιεύθηκε στὸ *Times Literary Supplement*. Ὁ συγγραφέας τονίζει ὅτι ἐδῶ ὁ Χρόνος δὲν εἶναι μόνον δύναμις καταστροφικῆ ἢ «δυσφημιστικῆ» ἀλλὰ «ἓνας μυστηριώδης συνεργᾶτης με τὸ άτομο καθὼς προκαλεῖ συμβάντα πὸν ἡ κλειστὴ ἀπόδοσι πρὸς τὴν αἰωνιότητα πρέπει νὰ ἀναχαιτιστεῖ με τὴ σύλληψη τῆς ἀξίας τῆς παρούσας στιγμῆς». Ὁ συγγραφέας συνεχίζοντας γράφει γιὰ τοὺς χαρακτῆρες τοῦ ἔργου:

Δὲν κυριαρχοῦν στὸν Χρόνο, καί, τρῶπος τοῦ λέγειν, δὲν βιάζον τὸ βῆμα του. Μᾶλλον συμπορεύονται μαζὶ του καὶ συναινέσιν στὴς κινήσεις του...

τὸ τέλος ὄλα στεφανώνει / κι ἐκεῖνος ὁ κοινὸς γεωκεντρὴς ὁ Χρόνος, / θὰ φέροι κάποια ἡμέρα καὶ τὸ τέλος.

Στὴς μεγάλες τραγωδίες ὁ Σαίξπηρ δὲν εἶχε θέση γιὰ τέτοιους φύσεις Χρόνο· σ' αὐτὰς ὁ ἄνθρωπος ἐπισπεύδει τὰ γεγονότα με τὴν ἀκατάσχετη πλημμυριδία τῆς θέλησῆς του. Ἀλλὰ τὸ βῆμα τοῦ τραγικῶ Χρόνου εἶναι πολὺ γοργὸ καὶ ἱσχυρὸ γι' ἀνθρώπους χωρὶς τὴ μέγιστη αὐτοκυριαρχία.

Αὐτὸ λέγεται γιὰ τὸ Τρωίλος καὶ Χρυσίδα ἀλλὰ ἱσχυρὸ καὶ γιὰ τὸν Ἄμλετ. Καὶ τὰ δύο ἔργα εἶναι πρωτίτως δράματα ὅπου ὁ ἀτόπιος πλοῦτος τῆς παρουσίας μετρᾶνε παραπάνω ἀπὸ τὰ μαθήματα πὸν μᾶς διδάσκει ὁ τρόπος με τὸν ὅποιο τακτοποιοῦνται τὰ συμβάντα. Γιὰ τέτοια μαθήματα χρειάζομαστε πραγματικὴ χαρακτῆρες πὸν βιάζον τὸ βῆμα, πὸν κάνουν τὸν χρόνον νὰ τρέχει· ἂν εἶναι ἀναγκαία ἡ παρουσίας, τότε δὲν ἔχει σημασία πὸν τὰ σχέδια ματαιώνονται ἢ καταλήθουν στὸ τίποτα, καὶ πὸν οἱ χαρακτῆρες εἴτε εἶναι ἀδύναμοι νὰ πράξουν εἴτε ἐμποδίζονται. Ἡ σιγή τὸ συμβουλιῶ τῶν Τρῶων δὲν ἀπολήγει σὲ καμία πράξι, ὅμως ἦταν ἄκρω ἐπιτυχημένη καθὼς ἀποκαλύπτει τὰ ἀντίθετα ρεύματα τῶν ἀνθρώπων κινήσεων. Ὁ ἔρωτας τοῦ Τρωίλου δὲν μπορούσε ποτὲ νὰ καρποφορήσει σωστὰ σὲ πλοῖσινα πνευματικὴ δρᾶσι καὶ σὲ ἔργα ἐπειδὴ τὸ ἀντικείμενον του ἦταν ἀνάξιον· ὡστόσο, ἡ δλοκλιρωμένη παρουσίας τῶν προσπαθειῶν του καὶ τῆς προδο-

1. Ἀναφορὰ στὴν κρίση συνειδήσεως πὸν πέρασε ὁ Wordsworth, ἔνθετος ὀποστηρικτῆς τῆς Γαλλικῆς Ἑπανάστασης, ὅταν ἡ πατρίδα του κήρυξε τὸν πόλεμο κατὰ τῆς Γαλλίας. (Σ.τ.Μ.)

σίας του είναι επάρκως συνταρακτική και διδακτική. Οί Οδυσσεά αποδειγνύονται περιττές στην πράξη, όμως πόσο συναρπαστικές είναι καθαυτές.

Φυσικά, ο *Τρωίλος και Χρυσίδα* είναι κατώτερος από τον *Αμιλετ*. Οί στίχοι του μολονότι θαυμαστά ποιητικοί και δρασεροί δεν έχουν το άνωπέριβλο ρίγος. Καί δέν εξυπακουείται ή ζωή πέρα από ζτι συγκεκριμένα παρουσιάζεται· δέν υπάρχει τό αντίστοιχο τής περιγραφής του Μάρκελου γιά τίς πολεμικές προπαρασκευές. Έπιπλέον, παρά τό πάθος καί τόν πόνο τού Τρωίλου όταν διαπιστώνεται τήν άπιστία τής Χρυσίδας, ή γενική διάθεση είναι ψυχρότερη καί πιο κριτική. 'Ο "Αμιλετ μπορεί νά μήν καταφέρνει νά βιάσει τόν Χρόνο, όμως ή άποτυχία του αΰτ ή τόν βασανίζει καί έτσι ή συγκεκριμένη θερμοκρασία ανεβαίνει. Στο *Τρωίλος και Χρυσίδα* οί χαρακτηριστές δέν έχουν επίγνωση τής άποτυχίας τους. Τέλος ή ορησκευτική διάθεση στον *Αμιλετ* τόν καθιστά πλουσιότερο από τό άλλο έργο. Στόν λόγο του 'Οδυσσεά περί 'Ιεραρχίας παραλείπεται τό άγγελικό άκρο τής άλυσίδας· καί τούτο χαρακτηρίζει ολόκληρο τό *Τρωίλος και Χρυσίδα*. Έδώ τά ανθρώπινα πλάσματα σχηματίζουν τά ίδια τό πλαισιό τους. Στόν *Αμιλετ* σκηνικό είναι ολόκληρο τό σύμπαν. Παράταυτα, άν καί πιο περιορισμένος από τόν *Αμιλετ*, ο *Τρωίλος και Χρυσίδα* είναι ένα λεπτότατο δράμα παρουσίασης καί αξίζει παραπάνω από τήν τρέχουσα φήμη του.

"Όπως ο *Αμιλετ* άλλωστε, ο *Τρωίλος και Χρυσίδα* άποκαλύπτει μιá ρωμάλεια πνευματική αντίληψη τού τρόπου με τόν όποιο τακτοποιούνται τά συμβάντα καί χειραγωγούνται οί χαρακτηριστές. Ή μόνη άδυναμία του είναι, όπως εξηγήσαμε παραπάνω, ή ένδεχόμενη άσυνέπεια στον χαρακτήρα τού ήρωα. Υπάρχουν όμως στοιχεία πού άνασποκρίνονται στην άριστολογηματική δομή τού *Αμιλετ*, όπου όρισμένα κίνητρα παρουσιάζονται στην πρώτη πράξη καί λειτουργούν με τέλεια ανταπόκριση στην τρίτη. Πρώτο, υπάρχει ή δεξιοτεχνική ένωση των δύο μεγάλων θεμάτων: τής αγάπης τού Τρωίλου καί τού Τρωικού πολέμου. Δεύτερο, υπάρχει ή ανάδειξη τού Τρωίλου καί τού 'Οδυσσεά σέ κυρίαρχους χαρακτήρες καί ή συνάκολλητη ύποταξη των άλλων σέ αΰτους. Ή ανάδειξη αΰτ ή είναι μιá βαθμιαία διεργασία καί δίνει στο έργο μιá κάποια πλοκή, καί κάτι πού αντίσταμάζει τό πιο κρίσιμο θέμα των κινήτρων τά όποια ναυαγοΰν ή αποδειγνύονται περιττά.

Υπάρχουν όμως περισσότερα πράγματα στην επικράτηση καί τήν αντίθεση των δύο αΰτων χαρακτήρων, γιατί αΰτοι είναι κάτι παραπάνω από τόν εαυτό τους, αντιπροσωπεύουν όρισμένες πλευρές τής ζωής. 'Ο Τρωίλος, σέ γενικές γραμμές, υπερασπίζεται τήν Τιμή καί ό 'Οδυσσεάς τήν Πολιτική· καί κάτω από τό πρίσμα αΰτό αντιπροσωπεύουν τους Τρῶες καί τούς Έλληνες. Έπιπλέον, οί Τρῶες είναι παλαιαί, οί Έλληνες μοντέρνοι. Μιά τέτοια έρμηνεία δέν πρέπει καθόλου νά μάς εκπλήσσει. 'Ο Σαίξπηρ, πιστεύω, είχε έντονότερη αΰσθηση τής ιστορίας άπ' ότι συνήθως τού

αναγνωρίζεται. Στο δεύτερο καί τρίτο μέρος τού *Έρρίκου ΣΤ'* είχε ύπαινωχθεί τήν παρακμή τής ίπποσύνης. Στόν *Ριχάρδο Β'*, ο παλαιός κόσμος, τόσο γεμάτος χρώμα άλλα καί τόσο άνίκανος, καταρρέει μπροστά στην ικανότητα τού νέου. Στο *Όλα Καλά Στερόν Καλά*, όπως θά δείξω παρακάτω, ένας παλαιός κόσμος, καλύτερος από τόν νέο, πεθαίνει. Κάτι από τίς αντίθεσεις αΰτες θά βρισκεις στους Τρῶες καί τούς Έλληνες τού Σαίξπηρ. Οί Τρῶες είναι οί παλαιοί ίπποτες άριστοκράτες καί τούς λείπει ή πανουργία. Οί Έλληνες είναι οί νέοι άνθρωποι· καί μολονότι δέν είναι πολύ ίκανοί καί φιλονικούν, καρδοκοΰν, τουλάχιστον ό 'Οδυσσεάς καί ό 'Αχιλλέας, τή μεγάλη ευκαιρία. Δέν δεσμεύονται από ίπποτικούς ένδοιασμούς· καί ο Χρόνος, με τόν όποιο είναι καλύτερα συντονισμένοι, είναι στο πλευρό τους. Τελικά — καί αΰτ ή είναι καθαρή εικόασία πού δέν πρέπει νά ληφθεί πολύ σοβαρά — κάτι δέν σημαίνουν οί έμμενος άναφορές σέ έμπορεύματα; Μήπως ο Σαίξπηρ σχετίζει τόν χαμηλότερο τόνο τού έργου με τήν εξέλιξη τού νέου έμπορικού πνεύματος, βλέποντας στους Έλληνες τίς νέες έμπορικές τάξεις, όχι τόσο πολύ ίκανές πάντως όμως ίκανότερες από τή φθίνουσα άριστοκρατία; Δέν μου άρέσουν αΰτό τού είδους οί εικασίες· καί άκριβώς ή άπαρέσχεια αΰτ ή ίσως επικυρώνει κάπως μιá σκέψη πού έμμενος έπανερχόταν όσο μελετούσα τό έργο.

Τέλος, πρέπει νά τονιστεί ιδιαίτερα ότι ο Σαίξπηρ γράφοντας τό *Τρωίλος και Χρυσίδα* δέν μετέβαλε τίς ήθικές αξίες του. Ή παλιά έρμηνεία τού έργου, πού τό ήθελε μιá έκρηξη άχαλίνωτης πικρίας έναντι τής ζωής καί πού άργότερα ξεπεράστηκε, είναι άσύλληπτα σφαλερή. 'Ο Έκτωρ είναι τίμιος καί γενναίος καί δέν καταφέρει νά έφαρμόσει τίς άρετές του στην πραγματική ζωή· τούτο όμως δέν σημαίνει ότι ο Σαίξπηρ περιφρόνησε προσωρινά τήν τιμή καί τή γενναίοφροσύνη. Ή Χρυσίδα είναι ριχητή, σκληρή καί άκόλαστη. Ήν ο Σαίξπηρ ήταν σβ' αλήθεια πικρός ευχάριστος θά τήν έβλεπε νά κάνει τόν Τρωίλο νά ύποφέρει. Δέν ευχαριστιέται όμως καθόλου. Έπικρατούν οί ίδιες ήθικές αξίες όπως καί στον ύπόλοιπο Σαίξπηρ· καί ο Θεοσίτης κάθε άλλο παρά μάς επιβάλλει τίς γνώμες του, αντίθετα ή ρυπαρότητα με τήν όποια βλέπει τούς άλλους στρέφεται έναντίον του. Έξάλλου, ο Σαίξπηρ προτίμησε στο έργο αΰτό νά παρουσιάσει μάλλον πράγματα πού συμβαίνουν παρά άνθρώπους πού κάνουν νά συμβαίνουν πράγματα ύπαινωσόμενος έτσι μιá σαφή καί ακλόνητη ήθική τάξη. Άλλα μπορεί νά συμβαίνουν πράγματα κατά τόν τρόπο πού τό παρουσίασε· έδώ έχουμε μιá άδιαφιλονίκητη (άν καί όχι μοναδική) πλευρά τής έμπεριείας. Τό νά παρουσιάζει αΰτ ή τήν πλευρά μάλλον παρά νά θέτει τάξη στην έμπερία δέν σημαίνει ότι άρνείται παντάπασι τήν τάξη. "Όταν ο Σαίξπηρ έγραψε τό *Τρωίλος και Χρυσίδα* ήταν δημοφιλής δραματουργός καί είχε κίελλας στο ένεργητικό του έργα πασίγνωστα. Ήν άπομονώσας τό έργο αΰτό από τό όλο ήθικό πλαίσιο πού είχε ο Σαίξπηρ ως εκείνη τήν εποχή σημαίνει ότι

παραβιάζει τίς συνθήκες κάτω από τίς όποιες τό έγραψε.

'Η σαιξπηρική παρουσίαση μιās όρισμένης πλευράς τής έμπερίας έχει τή γοητεια τής. Έκμεταλλευόμενος ό ποιητής μιá κλίμακα από αισθήματα πύο κρίσιμα καί πύο έκλεπτυσμένα από τά στοιχειώδη καί άληθινά παθιασμένα αισθήματα, κατορθώνει νά παίξει με τή γλώσσα, νά μάς αΰφινιάσει, νά αναμίξει τό πάθος καί τή σάτιρα, νά παίξει με τή φωτιά τής τραγωδίας χωρίς νά καεί καί νά τελειώσει αφήνοντάς μας νά εικάζουμε. Ήν δεχτούμε ότι ό σκοπός του ήταν νά μάς αφήσει νά εικάζουμε, καί άν άναγνωρίσουμε ότι τό ύλικό καί ή παράδοση πού κληρονόμησε τόν ύποχρέωσαν νά αναδειχθεί ένα βάρος κάπως μεγαλύτερο από εκείνο πού μπορούσε νά σηκώσει, τότε μπορούμε νά κάνουμε όλα τά άπαραίτητα σκόντα καί στο τέλος ένδεχεται νά βρούμε στο *Τρωίλος και Χρυσίδα* έντονη έστια καί συφή άπόλυση.

E.M.W. TILLARD

'Απόσπασμα από τό κεφάλαιο «Τρωίλος και Χρυσίδα» τής μελέτης *Shakespeare's Problem Plays*, (1950), Penguin Books, σσ. 84-88.

JAN KOTT

ΤΡΩΙΛΟΣ ΚΑΙ ΧΡΥΣΙΔΑ ΚΑΤΑΨΗΛΗΚΤΙΚΟΙ ΚΑΙ ΜΟΝΤΕΡΝΟΙ

'Ο πόλεμος συνεχίζεται. Τρῶες καί Έλληνες άλληλοσκοτώνονται. Ήν ό πόλεμος είναι άπλώς μιá σφαγή, τότε ό κόσμος όπου ύπόκει πόλεμος είναι παρλόγοσ. 'Όστόσο, ό πόλεμος συνεχίζεται, καί πρέπει νά τού δώσεις ένα σκοπό γιά νά σωθεί τό νόημα τού κόσμου καί ή ήθική τάξη: Ή Έλένη είναι πόρνη, όμως ό Πάρις τήν έκλεψε με τή συγκάτθεση τού Ήραίουου καί των Τρώων άρχηγών. Ή ύπόθεση τής Έλένης έγινε ύπόθεση τής Τροίας. Ή Έλένη έγινε σύμβολο τού έρωτα καί τής όμορφιάς. Ή Έλένη θά γίνει πόρνη μόνον άν οί Τρῶες τήν έπιστρέψουν στον Μενέλαο καί παραδεχτούν πώς είναι πόρνη, καί πώς δέν αξίζει τόν κόπο νά πεθάνεις γι' αΰτ ήν. Ήόσο αξίζει ένα πετράδι; 'Ο έμπορος τό ζυγιάζει στη ζυγαριά. Άλλά τό πετράδι μπορεί νά έχει άλλη μιá τιμή. Τήν τιμή τού πάθους πού ζυπνάει· τήν τιμή πού έχει στα μάτια εκείνου πού τό φοραεί. Τήν τιμή πού τού άποδίσεις.

'Ο Έκτωρ τά έξείει όλα γιά τήν Έλένη, καί σχεδόν όλα γιά τόν πόλεμο. Έξείει πώς σύμφωνα με τό φυσικό νόμο καί σύμφωνα με τούς νόμους τού τόπου ή Έλένη πρέπει νά δοθεί πίσω στους Έλληνες. Πώς ή κοινή λογική τό επιτάσσει νά τήν έπιστρέψουν. Άλλά ό Έκτωρ έξείει άκόμα πώς άν έπιστρέψουν τήν Έλένη θά 'ναι σαν ν' άπαρνοΰνται όλες τίς αξίες πού προσαΰζουνται τήν Τροία. Θά ξευτελιστούν καί θά παραδεχτούν πώς ένα πετράδι ζυγιάζεται μόνον στη ζυγαριά καί δέν έχει καμιά άλλη αξία πέρα από κείνη πού τού δίνει ό έμπορος. Πώς οί έμποροι

και οι νεόπλουτοι εφοπλιστές έχουν δικαιοσύνη όταν ισχυρίζονται πως τα πάντα αγοράζονται: ο έρωτας, η πίστη, ακόμα και η τιμή. Ο πόλεμος συνεχίζεται εφτά τώρα χρόνια. Άνθρωποι σκοτωθήκαν για την Έλένη. Αν δώσουν πίσω την Έλένη θα 'ναι σαν να κλέβουν το νόημα απ' όλους αυτούς τους θανάτους. Ο Έκτωρ εκλέγει ένσυνειδήτα. Δεν είναι εξημενός νεαρός, όπως ο Τρωίλος, ούτε ξελογιασμένος εραστής, όπως ο Πάρις. Τό ξέρει πως οι Έλληνες είναι πιο δυνατοί και πως η Τροία κινδυνεύει να αφανιστεί. Βιάζεται αντίθετα από τα επιχειρήματα της λογικής, και αντίθετα από το προσωπικό συμφέρον του. Γιατί η λογική είναι γι' αυτόν συναλλαγή. Ο Έκτωρ ξέρει πως πρέπει να διαλέξει ανάμεσα στη φυσική και την ηθική καταστροφή της Τροίας. Ο Έκτωρ δεν μπορεί να δώσει πίσω την Έλένη.

[...]
Ο πόλεμος γελοιοποιήθηκε. Θα γελοιοποιηθεί και ο έρωτας. Η Έλένη είναι πόρνη, η Χρυσίδα θα πάει στο ελληνικό στρατόπεδο και θα γίνει πόρνη. Η Χρυσίδα εξαναγκάζεται να πάει στο ελληνικό στρατόπεδο, και τούτο δεν είναι μόνο μια εξέλιξη στην πλοκή του έργου είναι και μια μεγάλη μεταφορά.

Η Χρυσίδα είναι μια από τις πιο καταπληκτικές σαιξπηρικές μορφές, ίσως τόσο καταπληκτική όσο και ο Άμλετ.

Όπως ο Άμλετ, έχει κι αυτή πολλά πρόσωπα και δεν μπορεί να περιληφθεί μέσα σ' ένα τύπο.

Αυτή η κοπέλα θα μπορούσε να ήταν δικτά, δέκα ή δώδεκα χρονών όταν άρχισε ο πόλεμος. Ίσως γι' αυτό ο πόλεμος της φαίνεται τόσο φυσικός και συνηθισμένος, που δεν τον προσέχει καν και ποτέ δεν μιλάει γι' αυτόν. Η Χρυσίδα είναι ακόμα ανέγγιχτη, ωστόσο ξέρει τα πάντα για τον έρωτα και για το κρεβάτι ή τουλάχιστον νομίζει ότι τα ξέρει. Στα τρίαβραθά της είναι ελεύθερη, έχει επίγνωση και είναι τολμηρή. Ανήκει στην Αναγέννηση, είναι στανταλική σαν τη Λαμιέλ, αλλά είναι και κοπέλα των μέσων του 20. αιώνα. Είναι κυνική, ή μάλλον θέλει να είναι. Έχει δει πολλά. Είναι δηκτική και σαρκαστική. Είναι παθιασμένη, φοβάται τα πάθη της, και ντρέπεται να το παραδεχτεί. Περισσότερο ακόμα ντρέπεται για τα αισθήματά της. Δεν έχει εμπιστοσύνη στον εαυτό της. Είναι σύγχρονη μας επειδή ακριβώς δυσπιστεί στον εαυτό της, επειδή είναι επιφυλακτική και έχει την ανάγκη να αυτοαναλύεται. Αμύνεται με τη γλώση.

Στον Σαίξπηρ δεν υπάρχει ποτέ ένα πρόσωπο χωρίς μια κατάσταση. Η Χρυσίδα είναι δεκαεφτά χρονών. Ο ίδιος ο θεός της της μεσιτεύει τον Τρωίλο και τον οδηγεί στο κρεβάτι της. Η κυνική Χρυσίδα θέλει να είναι πιο κυνική από

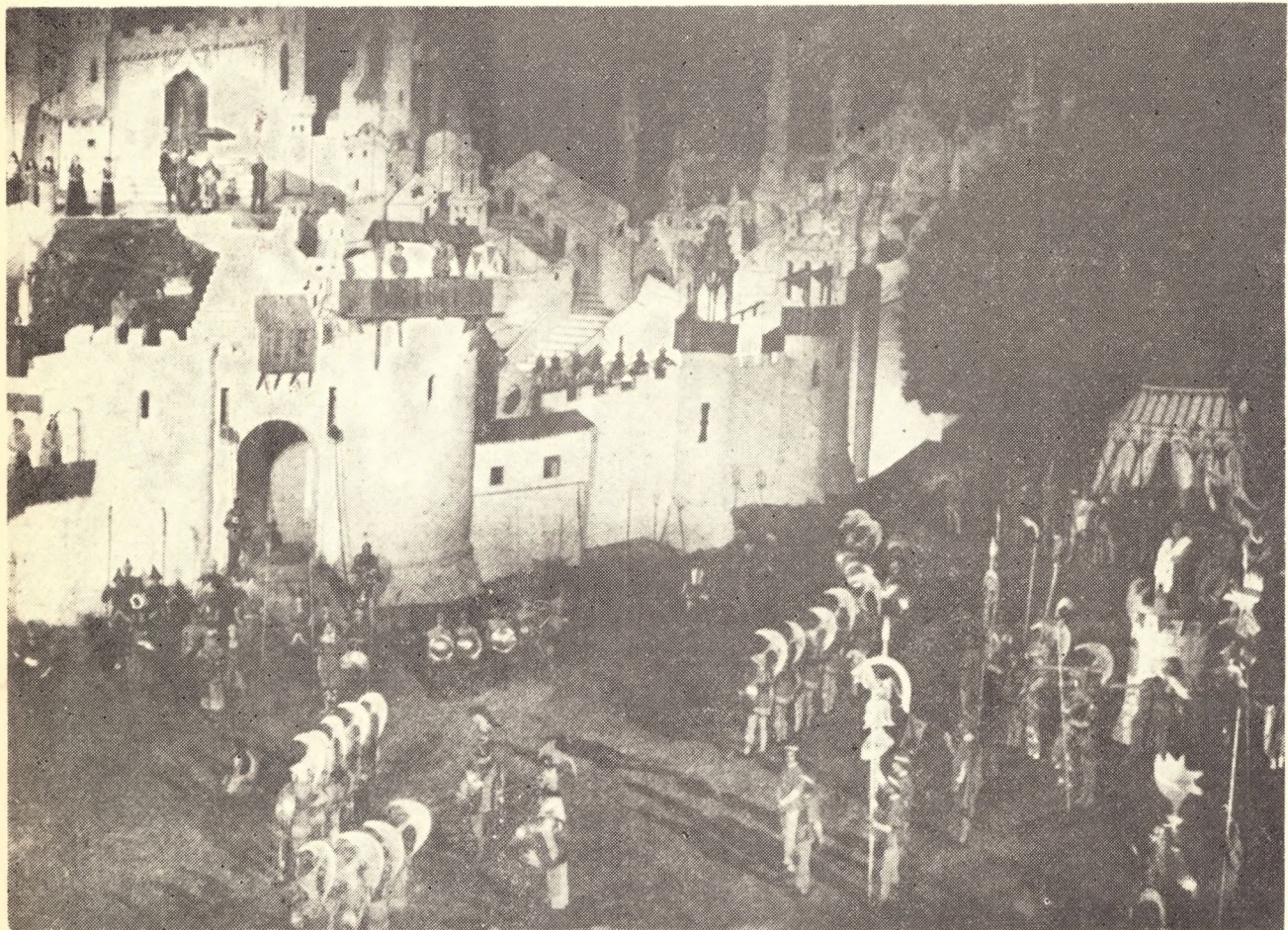
τον θεό της: η δηκτική Χρυσίδα σαρκάζει τα ερωτόλογά του ή παθιασμένη Χρυσίδα προκαλεί πρώτη το φιλή. Και πάνω εκεί χάνει όλη της την αυτοπεποίθηση, γίνεται τρυφερή, ντροπαλή και δειλή: είναι ξανά δεκαεφτά χρονών.

Θάθελα να φήγω/που τάχχω τά μυαλά μου; τί λέω δεν ξέρω. (1", 2).

Αυτή είναι μια από τις πιο βαθιές ερωτικές σκηνές του Σαίξπηρ. Η σκηνή του μπαλκονιού στο Ρομαίο και Ιουλιέτα, γραμμένη σε ένα μόνο τόνο, είναι απλώς το ερωτικό τραγούδι ενός πουλιού. Έδώ, έχουμε τα πάντα. Σ' αυτή τη συνάντηση του Τρωίλου και της Χρυσίδας υπάρχει μια ήβηλημένη ομοιότητα. Ένας προαγωγός τους ένωσε. Το πικρό γέλιο του τους συνοδεύει στην πρώτη ερωτική νύχτα τους.

Σ' αυτόν τον κόσμο δεν έχει θέση ο έρωτας. Ο έρωτας φαρμακώνεται από την αρχή. Σ' αυτούς τους εραστές των πολεμικών καιρών, δόθηκε μονάχα μια νύχτα. Αλλά κι αυτή ακόμα η νύχτα φαρμακώθηκε. Έγασε όλη την ποίησή της. Βεβηλώθηκε. Η Χρυσίδα δεν είχε προσέξει τον πόλεμο. Ο πόλεμος όμως την πρόφτασε τα χαράματα, ύστερα από την πρώτη νύχτα της με τον Τρωίλο.

Μείνε, παρακαλώ / έτσι είσαστε όλοι οι άντρες, ποτέ δε μένετε. / Ω τρολλή Χρυσίδα! / Έπρεπε να σουχα ακόμη

«Τρωίλος και Χρυσίδα». Σκηνοθεσία Luchino Visconti, 1949.

ἀντισταθεί και τότε θάμενες. (Α, 2)

Ο Πάνδαρος μεσίτεψε τὴ Χρυσίδα σάν ἐμπόρευμα. Τώρα, σάν ἐμπόρευμα, θὰ τὴν δώσουν στοὺς Ἕλληνες ἀντάλλαγμα γιὰ ἓνα αἰμάλιωτο Τρώα στρατηγῷ. Πρέπει νὰ φύγει ἀμέσως, τὸ ἴδιο πρῶτ', ὕστερα ἀπὸ κείνη τὴν πρώτη νύχτα. Ἡ Χρυσίδα εἶναι δεκαεφτά χρονῶν. Μιά τέτοια ἐμπειρία ἀρκεῖ. Ἡ Χρυσίδα θὰ πᾶει στοὺς Ἕλληνες. Ἀλλά εἶναι κιάλιας μιά ἄλλη Χρυσίδα. Ὡς τότε ἤξερε τὸν ἔρωτα μόνο μετ' ἡ φαντασία της. Τώρα τὸν ἀνακάλυψε. Μέσα σὲ μιά νύχτα. Τὸ ζῦπνιμα ἦταν κτηνώδες. Κατάλαβε πὼς ὁ κόσμος εἶναι πούλι ποταπὸς και πούλι ἄγριος ὥστε ν' ἀξίζει νὰ ὑπερασπιστεῖς ὅτιδῆποτε. Στὸ δρόμο ἀκόμα γιὰ τὸ ἐλληνικὸ στρατόπεδο ὁ Διομήδης τῆς ῥίγνεται χυδαῖα. Ὑστερα τὴν ἀγκαλιάζουν κατὰ σειρά οἱ στρατηγοί, οἱ γέροντες και οἱ βασιλιάδες. Οἱ μεγάλοι και οἱ ἑκκίοντες: ὁ Νέστορ, ὁ Ἄγαμέμνων, ὁ Ὀδυσσεύς. Κατάλαβε πὼς εἶναι ὠραία και πὼς ζυπνάει τὸν πῆλο. Εἶναι ἀκόμα ἰκανὴ νὰ χλευάζει. Ἀλλά τὸ ξέρεει κιάλιας πὼς θὰ καταντήσει πόρνη. Μόνο πρὶν ἀπ' αὐτὸ, πρέπει νὰ καταστρέψει τὰ πάντα. Ἔτσι πού νὰ μὴ τῆς μείνει ἔστω και μιά ἀνάμνηση. Εἶναι λογικῆ.

Προτοῦ φύγει γιὰ τὸ ἐλληνικὸ στρατόπεδο ἀνταλλάξουν μετ' τὸν Τρωῖλο ἓνα γάντι και ἓνα μανικέτι. Δὲν ἔχουν σημασία αὐτὰ τὰ μεσαιωνικὰ ἀντικείμενα. Θὰ μπορούσαν ὠραϊότατα νὰ εἶχαν ἀνταλλάξει δακτυλίδια. Δὲν εἶναι τὰ ἀντικείμενα πού ἔχουν σημασία. Σημασία ἔχει μόνον ὁ ὄρκος πίστεως. Τὸ ἴδιο κείνο βράδυ ὁ Διομήδης θὰ γυρέψει ἀπὸ τὴ Χρυσίδα τὸ μανικέτι τοῦ Τρωῖλου. Και ἡ Χρυσίδα θὰ τοῦ τὸ δώσει. Δὲν ἦταν ἀναγκασμένη νὰ τὸ κάνει αὐτὸ. Θὰ μπορούσε νὰ γίνει ἐρωμένη τοῦ Διομήδη χωρὶς νὰ τοῦ τὸ δώσει. Ἀλλά αὐτὸ τῆς ἦταν ἀδύνατο. Πρῶτα ἔπρεπε νὰ σκοτώσει τὰ πάντα μέσα της. Ἡ Χρυσίδα πηγαίνει στὸ κρεβάτι τοῦ Διομήδη, ὅπως ἡ λαλὴ Ἄννα πηγαίνει στὸ κρεβάτι τοῦ Ριχάρδου πού εἶχε σκοτώσει τὸν ἄντρα της και τὸν πατέρα της.

Σ' αὐτὴ τὴν κομικοτραγωδία ὑπάρχουν δυὸ μεγάλοι ῥόλοι παλιάτσων ὁ γλυκερὸς παλιάτσος Πάνδαρος στὴν Τροία, και ὁ πικρολόγος παλιάτσος Θεοσίτης στὸ ἐλληνικὸ στρατόπεδο. Ὁ Πάνδαρος εἶναι ἓνας καλὸκαρδὸς βλάκας πού σκοτώνεται νὰ ἐξυπηρετήσῃ τοὺς πάντες και στρώνει τὸ κρεβάτι σὲ ὅλα τὰ ζευγάρια. Ζεῖ σάν νὰ εἶναι ὁ κόσμος μιά μεγάλη φάρσα. Ἀλλά και αὐτὸν θὰ τὸν χτυπήσῃ ἡ Θηριωδία. Ὁ γερο-προαγωγὸς θὰ κλάψει. Τὰ δάκρυά του ὅμως δὲν προκαλοῦν οἶκτο ἢ συμπάθεια.

Μόνον ὁ πικρολόγος παλιάτσος, ὁ Θεοσίτης, εἶναι ἀπαλλαγμένος ἀπὸ ὅλες τίς αὐταπάτες. Αὐτὸς ὁ γεννημένος μισάνθρωπος βλέπει στὸν κόσμο μιά πραγματικότητα ζοφερὴ και γκροτέσκα:

Θάθελα νὰ πετύχαινα αὐτὸν τὸν ἀρρεῖο τὸν Διομήδη! Θάκραζα σάν κόρακας, νὰ τοῦφερα γρουσουζιά: θὰ τοῦ γινόμουνα κακοσημαδιά. Ὁ Πάτροκλος θὰ μοῦ δώσει, ὅτι και ἂν θελήσω, ἂν τοῦ πῶν εἶδηση γι' αὐτὴ τὴν πόρνη: ὁ παπαγάλος δὲ θὰ κάνει πού πολλά γιὰ ἓνα ἀμύδαλο, ἀπ' ὅσα αὐτὸς γιὰ ἓνα βολικὸ πορ-

νίδιο! Λαγρεία, λαγρεία! Ὁλο πόλεμος και λαγρεία! Τιποτ' ἄλλο δὲν κρατιέται στὴ μάδα! Φλογισμένος διάβολος νὰ τοὺς πάρει! (Ε, 2)

Ὡς φαντασοῦμε ἓνα διαφορετικὸ τέλος στὸν Ὀθέλλο. Δὲν σκοτώνει τὴ Δυσδαίμωνα. Ξέρεει πὼς μπορεῖ νὰ τοῦ στάθῃκε ἄπιστη, και ξέρεει ἀκόμα πὼς εἶναι ἰκανὸς νὰ τὴ σκοτώσει. Δικαίωσε τὸν Ἰάγο: ἀφοῦ ἡ Δυσδαίμωνα μπόρεσε νὰ τὸν προδώσει, ἀφοῦ αὐτὸς μπόρεσε νὰ πιστέψει στὴν προδοσία της, και ἀφοῦ εἶναι ἰκανὸς νὰ τὴ σκοτώσει, τότε ὁ κόσμος εἶναι χυδαῖος, και εὐτελής. Ὁ φόνος εἶναι περιττός. Ἀρκεῖ νὰ φύγεις.

Στις τραγωδίες οἱ ἥρωες πεθαίνουν, ἀλλὰ ἡ ἠθικὴ τάξη σώζεται. Ὁ θάνατός τους ἐπιβεβαιώνει τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀπόλυτου. Σ' αὐτὸ τὸ καταπληκτικὸ ἔργο ὁ Τρωῖλος δὲν πεθαίνει, οὔτε σκοτώνει τὴν ἄπιστη Χρυσίδα. Δὲν ὑπάρχει κἄθαρη, Ἄκόμα και ὁ θάνατος τοῦ Ἐκτορα δὲν εἶναι ὀλότελα τραγικόν. Ὁ ἥρωας αὐτὸς πληρώνει γιὰ μιά εὐγενικὴ χειρονομία: πεθαίνει περικυκλωμένος ἀπὸ τοὺς Μυρμιδόνες, μαχηρομέννος ἀπὸ νὰ κυρησιάρη δειλὸ. Κι αὐτὸς ἀκόμα ὁ θάνατος εἶναι μιά γλευή.

Τὸ γκροτέσκο εἶναι πού ἄγριο και ἀπὸ τὸ τραγικόν. Ὁ Θεοσίτης ἔχει δίκιο. Καί λοιπόν; Ὁ Θεοσίτης εἶναι και αὐτὸς ἀγρεῖος.

JAN KOTT

Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Γιάν Κόττ *Σαίξπηρ, ὁ σύγχρονός μας, μεταφραστὴ Ἀλέξανδρος Κοτζιά, Ἠριδανός, Ἀθήνα 1970.*

*

ΒΑΣΙΛΗΣ ΡΩΤΑΣ ΚΑΘΡΕΦΤΗΣ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΜΑΣ

Πρέπει νὰ θυμηθοῦμε ἀπ' τὴν ἱστορία πὼς οἱ ἄνθρωποι τὸν ὅπλον εἶχαν μεγάλῃ πέρσση και τότε, ὅπως ἔχουν και τώρα, και πὼς ὁ βασιλιάς Ἰάκωβος, ὁ διάδοχος τῆς Ἐλισάβετ, εἶχε ἀντιπάθεια στοὺς στρατιωτικὸς και στοὺς πολέμους, γιὰ νὰ ἐξηγήσουμε πὼς μπόρεσε νὰ γίνει αὐτὸ τὸ ἔργο, και πὼς δὲ μπόρεσε νὰ παρασταθεῖ ἀρεκτά, οὔτε νὰ δηροσίουτεῖ εὐκόλα. Σ' αὐτὸ πρέπει ν' ἀποδώσουμε και τὴν κάποιαν ἀχτενισιά του πεζοῦ διαλόγου, γιατί, ὅταν ἓνα ἔργο θεατρικὸ κακοτυχῆσει στὸν σημερινὸ βίον, τοῦ μένου ἑλαττώματα. Ὡστόσο κατὰ τ' ἄλλα και ἡ τεχνικὴ του δικαιώνεται ἀπὸ τὸν πόλεμο πού παρασταίνει και πρέπει ἐκεῖνο πού λέει στὸν τελευταῖο στίχο τοῦ προλόγου του ὁ Σαίξπηρ νὰ τὸ πάρουμε σοβαρὰ. Εἶναι τὸ θέμα τὸ ἴδιο, πού ἀνάγκασε τὸ ἔργο αὐτὸ νὰ πάρει τὴ μορφὴ πού πήρε.

Ὁ Σαίξπηρ ζωγραφίζει πάθη, πράξεις, καταστάσεις, ζωὴ, και ὅταν ἀνλαβάνει νὰ μᾶς δείξει τὸν τραμπουκισμό και τὸ ἀγαπητικὸν μετ' ἐπακλόουθός τους, τὸν πόλεμο, τὴν καταστοφῆ, τὸν ξεπεσμό, κοιτάζει πὼς νὰ ολοκληρώσει τὸ θέμα του και ἀδιαφορεῖ γιὰ τὴν τέτοια

εἶτε ἀλλιώτικη πλοκή, γιὰ τὴν ἀρχὴ και τὸ τέλος, γιὰ τὴν ἴσια ἢ στραβὴ πορεία τῆς περιπέτειας τοῦ ἔργου του γι' αὐτὸ και θὰ μπορούσαμε νὰ πούμε πὼς κάθε του ἔργο ἔχει και ξέχωρη μορφὴ, ὅσο και ἂν στις γενικὲς γραμμές τους ὅλα του μοιάζουν, και αὐτὴ ἡ ξέχωρη μορφὴ συμβάλλει στὸ νὰ κάμει τὸ καθεὶν ἀπ' αὐτὰ τὰ ἔργα μοναδικόν: τὸ θέμα διαμορφώνει και τὸ σχῆμα και τὴν πορεία του. Ἔτσι και στὸ *Τρωῖλος και Χρυσίδα* εἶναι ὁ πόλεμος πού κάνει τὸ ἔργο και φαίνεται τόσο ἀκατάστατο.

Τὸ θέμα τοῦ πολέμου ἢ τέχνην τὸ 'χει συχνὰπραγματευτεῖ, ἀπὸ παλαιὰ ὡς τὰ σῆμερα. Ὅπως τὸν ἀτομικὸν πόλεμο ἄργησε πούλο ὁ πολιτισμὸς νὰ τὸν χωματίσει μαῦρο κακοῦργημα, ἀφοῦ και σῆμερα ἀκόμη οἱ πού καθυστερημένοι λαοὶ τοῦ βρίσκουν ἐλαφρυντικά, ἔτσι και τὸν πόλεμο παλαιότερα τὸν ἐβλεπαν πράξη εὐλογημένη, πού ἔκανε νὰ λάμπει ἡ ἀντρεία, ἡ μεγαλοσύνη και πλῆθος ἀρετῆς: πούλο ἄργα μπόρεσαν νὰ παραδεχτοῦν και τὰ κακά τοῦ πολέμου. Ὁ ἴδιος ὁ Σαίξπηρ ἔχει και ἄλλο ἓνα ἔργο μετ' ἡ πόλεμο (*Ερρίκος Ε΄*), ὅπου τὸν παρουσιάζει κακὸ ἄναρχο, πού τὸ ἀντιζυγιάζει μετ' ἡ πολλὴ λάμψη και δόξα. Ἐδῶ μᾶς δείχνει τὸν πόλεμο χωρὶς ἐλαφρυντικά, τὴν ἀσέλγεια, τὰ κλάπα τῆς φιλοδοξίας, τὰ τεχνάσματα τῆς φιλαρέσκειας, τὴν πορνεία σὲ πρόσωπο παρθένου, τὴν ἀπιστιά σὲ πρόσωπο ἀντρωμένου, τὸ χαμακώλισμα τῶν ἀξίων, τὸν ἐξευτελισμὸ τοῦ μεγαλείου. Βλέπουμε τὴ γνώση και τὴν ἀρετὴ νὰ μὴ μπορούν ν' ἀντισταθοῦν στὰ πάθη αὐτὰ, νὰ κρατηθοῦν στὸν κατήφορο. Ἔτσι ὁ Ἐκτορας, πού τὸν ἔχει πλάσει ὁ ποιητὴς ἀληθινὰ γενναῖον, τίμιον, σεμνὸν και συνετὸν ἄντρα, γίνεται ἄδοξα. Ὁ Ὀδυσσεύς, πρόσωπο ἐξυπνο, κατατρίβεται σὲ ραδιοεργίες. Ὁ δυστυχημένος ὁ Τρωῖλος, νέος εὐγενικός, θερμὸς, πού πετάει μετ' ἡδεαλιστικὰ κτερὰ, πέφτει στὴ λασπὴ βαρὺς ἀπὸ ἀπογοήτευση, και ἔξκαλλος, τυφλὸς ἀπὸ τὸ πάθος τοῦ γδικιωμοῦ, δὲ βλέπει πιά τίποτ' ἄλλο ἐμπρὸς του, παρὰ μόνον τὸ φόνον.

Ἀποβλέποντας στὴν ἀπαισιόδοξη αὐτὴν εἰκόνα, πού τόσο μοιάζει μετ' ἡν εἰκόνα τῆς ἐποχῆς μας, καταλαβαίνουμε και ἐχτιμᾶμε ἀλλιῶς τὸ ἔργο τοῦτο, βρίσκοντας πὼς και ὁ κινισμὸς του ἔχει τὴ θέση του ἂν τὰ χρώματα πού κυριαρλοῦν ἐδῶ εἶναι τὸ κόκκινο και τὸ μαῦρο, σ' αὐτὸ ὁ μόνος πού δὲ φταίει εἶναι ὁ ποιητὴς: αὐτὸς τὸ χρέος του τὸ κάμει και μετ' ὁ παραπάνω, δείχνοντας μας σάν σὲ καθρέφτη μιά ζωγραφία φόνου και ἀσέλγειας μοναδικῆ σὲ ζωντανία, μέγεθος, πληρότητα. Στὸν καθρέφτη αὐτὸν βλέπουμε τὸ πρόσωπό μας πιτσιλισμένο μ' αἷμα και βόρβορο, πούλο ἀπὸ τὰ εἰδωλά μας, πού τὰ λατρεύουμε ἀκόμη σῆμερα, ἐδῶ τὰ βλέπουμε γκριμισμένα ἂν αὐτὸ μᾶς κακοφαίνεται, θὰ πεῖ πὼς ἡ ἐποχὴ μας σὲ πούλο μοιάζει μετ' ἡ τοὺς προγόνους τῆς, πού δὲν ἀγάπησαν τοῦτο τὸ ἔργο ὅσο τοῦ ἄξιζε.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΡΩΤΑΣ

Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ μεταφραστῆ στο *Τρωῖλος και Χρυσίδα* τοῦ Σαίξπηρ, Ἰακωβός, Ἀθήνα 1972.

ROGER PLANCHON

«Αν το έργο ξαφνιάζει σήμερα τους θεατές είναι για το μοντερνισμό του. Το θέμα είναι επίκαιρο αφού το βασικό θέμα που τίθεται στα μεγάλα έθνη είναι ο αποπολιτισμός. Βρίσκω εκπληκτικό τον τρόπο που χειρίζεται το πρόβλημα ο Σαίξπηρ, δημιουργώντας μια κάποια διαλεκτική ισορροπία ανάμεσα στον πόλεμο και τον έρωτα, αλλά κι ανάμεσα στην ομορφιά και την άσχημια του πολέμου ή του έρωτα, ανακατώνοντας τις προσωπικές μοίρες και την ιστορία δίχως ποτέ να καταλήγει στο προπαγανδιστικό έργο. Μας δείχνει, σαν μεγάλος ποιητής, πώς μπορούμε να κάνουμε καλά ή άσχημα πόλεμο, καλά ή άσχημα έρωτα, πώς όλα είναι ζήτημα καταστάσεων ή ανθρώπων, πώς οι αξίες έχουν πάντα δύο όψεις, το φως και τη σκιά.

[...]

Αυτή τη σκέψη ενός μεγάλου ποιητή πάνω στον πόλεμο, πάνω στον έρωτα θελήσαμε να την δώσουμε αυτούσια στο κοινό, δίχως να αλλάξουμε, δίχως να επηρεάσουμε την κρίση του. Το σκηνοτικό δέν «σχολιάζει» όπως άλλοτε, είναι απλούστατα ένα σκηνοτικό-μηχανή για να παιχτεί το έργο· τα κοστούμια βρίσκονται κάπου ανάμεσα στη γλαμούδα και το σύγχρονο κοστούμι· η σκηνοθεσία είναι πολύ γραμμική, ελεύθερη. Χαλαρή δίχως, ελπίζω, να είναι άκατάστατη.

Συνέντευξη του Roger Planchon στο περιοδικό *Arts*, 1964.

*

Στο δρόμο της υλοποίησης της σκηνοθεσίας στέκουν δυο θεριά, έτοιμα να κατασπαράξουν τον τολμηρό ταξιδιώτη.

Πρώτο θεριό: το κείμενο. Την ασύλληπτη ελευθερία που παραχώρησε στον έαυτό του ο Σαίξπηρ σε ό,τι αφορά την κατασκευή του έργου την ξαναβρίσκουμε στο επίπεδο της γλώσσας. Είναι μια γλώσσα «έν τή γενέσει», μια γλώσσα σε κίνηση όπου οι εικόνες εμφανίζονται, εκρήγνυνται και διαλύονται με μια ταχύτητα που άφησ'α τις δυνατότητες πρόσληψης — κι όχι μόνο αυτό, γιατί συνδυάζονται, υπερεκαλύπτονται, μπλέκονται, παρασέρνονται στο λόγο επίπεδα της πραγματικότητας που η σκέψη σπάνια συνηθίζει να συσχετίζει. Στον ίδιο χείμαρρο που θα ξεπηδήσει από το στόμα ενός προσώπου όταν μιλάει για ένα όμοιοδότη θέμα, ανακατώνονται πέτρες, δέντρα, μέταλλα, νερό, ο ούρανός, αίμα και κόκαλα, ο άερας και η φωτιά. Κανονικά θά πρεπε να «διασκευάσει», δηλαδή να προσαρμόσει, κανείς το κείμενο στις ικανότητες απορρόφησης του σημερινού κοινού. Αντίθετα ο Planchon όχι μόνο αποφασίζει να παίξει το έργο όπως είναι γραμμένο αλλά απαρνιέται τις υπάρχουσες μεταφράσεις που τούς λείπει ή γραμματική ακρίβεια, και κάνει κάθε δυνατή προσπάθεια να εξασφαλίσει ένα κείμενο με «επεξεργασμένο» όσο γίνεται λιγότερο τον γαστρικό πλούτο του πρωτότυπου. [...] Αυτό που ο Planchon θεωρεί πιο χαρακτηριστικό και

θέλει να διατηρήσει στο κείμενο είναι το άνοιγμα προς όλες τις δυνατότητες.

Δεύτερο θεριό: τα πρόσωπα. Τους λείπει αυτό που συνήθως ονομάζουμε «όγκο». Δεν μπορούμε να πούμε πώς «εξελίσσονται». Αυτό που κυρίως τούς λείπει είναι η «συνολή». Άπ' τή μια σκηνή στην άλλη, συχνά από μιαν ανταπάντηση στην άλλη, το νήμα κόβεται.

Αυτός θα είναι κι ένας απ' τούς λόγους για τούς οποίους, όταν τολμούν να ανεβάσουν το έργο, το παρουσιάζουν συνήθως με τον τρόπο του μουρλέσκου. Μόνο ο μουρφόνικος τόνος — ως την άπώπεια του Planchon — έδινε την εντύπωση πώς μπορούσε να «κερδίσει» το έργο, να «στηρίξει» τα πρόσωπα τα οποία, στο σοβαρό επίπεδο, δεν μπορούν ν' αποκτήσουν υπόσταση. Η κλίση έλλωστε προς το μουρλέσκο στηριζόταν και στο γεγονός ότι οι δημοικοί ήρωες — Άχιλλέας, Πάτροκλος, Άγαμέμνων, Μενέλαος, Όδυσσέας, Νέστωρ, Αίας καθώς και οι ήρωες στο άλλο στρατόπεδο — παρουσιάζονται στο έργο του Σαίξπηρ με άριετα «κουσούρια», μικρά και μεγάλα, που μπορούν να τροφοδοτήσουν τη συνηθισμένη κωμική φλέβα: τσακίζονται και βρίσκονται όπως στους στρατώνες μας, επιδεικνύουν την προπέτειά τους, τη μικρότητά τους, τη βαθιά βλακεία τους... Τότε λοιπόν πώς να μη δει κανείς τον *Τρωίλο* ως μια παρωδία του έπους; Γιατί είναι αλήθεια πώς οι πνευματικές μας συνήθειες περιορίζουν την έκλογή μας ανάμεσα σε δυο

τρόπους σύλληψης: τον ηρωικό, όπου τα πρόσωπα είναι φουσκωμένα με έξαρση, και προσφέρονται στο θαυμασμό μας· τον κωμικό, όπου είναι μειωμένα, ισοπεδωμένα και προσφέρονται στο συμπαθητικό γέλιο μας.

Βέβαια για να σερβίρει κανείς το *Τρωίλο και Χρυσίδα* με τη μουρφόνικη σάλτσα, πρέπει να μειώσει καθετί που στο κείμενο του Σαίξπηρ δίνει στα ίδια αυτά πρόσωπα μια διάσταση έξω από τα συνηθισμένα. Ο τόνος του λόγου του Όδυσσέα για την αναρχία είναι ύψηλός. Η χειρονομία του Έκτορα προς τον Άχιλλέα είναι ύψηλη. Τα λόγια άγάπης του Τρωίλου για τη Χρυσίδα έχουν ύψηλό τόνο. Η συζήτηση των αρχόντων της Τροίας για τον πόλεμο και την ειρήνη είναι μια από τις τελειότερες και τις πιο όξεις που γράφηκαν ποτέ.

Προσπαθώντας να δώσει το έργο όπως είναι, ο Planchon αρνιέται τούς δυο «δυνατούς» τρόπους, έξω απ' τούς οποίους κινδυνεύει να πέσει στο άκατανόητο. Η κατά γράμμα ανάγνωση του έργου τον οδηγεί σ' ένα τρόπο καινούριο που θα τον ονομάζαμε [...] επικό ρεαλισμό, τρόπο που στηρίζεται στην κυριαρχία της στιγμής σε σχέση με τη διάρκειά.

Άποσπασμα από το άρθρο του Michel Vinaver «Itinéraire de Roger Planchon» στο περιοδικό *Théâtre Populaire*, 1964 άρ. 54.

LUIGI SQUARZINA

Ἡ παράσταση τοῦ *Τρωίλου* στὴ Τζένοβα εἶναι ἄμεσα ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὶς ἀπόψεις τοῦ καθηγητῆ Κόττ· ἀκόμα καὶ τὸ δοκίμιο τοῦ πολωνοῦ καθηγητῆ ἔχει τυπωθεῖ στὸ πρόγραμμα. [...] Ἡ ἰδέα νὰ παιχθεῖ τὸ ἔργο μὲ σύγχρονα κοστῦμα δὲν εἶναι νεωτερισμός, γιὰ τὴν Ἰταλία ὅμως εἶναι μιὰ χτυπητὴ ἀντίθεση πρὸς τὸν ἀξιωματικὸν *Τρωίλο* ποὺ σκηνοθέτησε ὁ Βισκόντι τὸ 1949 μὲ τὸ περίφημο σκηνοδότη Ζεφίρελλι καὶ σχεδὸν κάθε φημισμένο ἠθοποιὸ τῆς ἰταλικῆς σκηνῆς. Ὁ κ. Squarzina ἔχει ἐντελῶς διαφορετικὲς ἀπόψεις καὶ ἔφτιαξε ὁ ἴδιος μιὰ μετάφραση ἐκρηκτικὴ πού ταιριάζει μὲ τὰ σκηνοδότη, τὰ κοστῦμα καὶ τὶς προβολὲς «πὸ πᾶσι» τοῦ κ. Gianpi Polidori. Καὶ ὁ Σαίξπηρ σκεφτόταν τοὺς συγχρόνους του ὅταν ἔγραψε τὸν *Τρωίλο* μὲ σατιρικὴ διάθεση. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ καθαρολόγοι δὲν πρέπει νὰ ἐνοχλοῦνται ἂν ὁ Θεοσίτης ἔγινε δημοσιογράφος φορτωμένος φωτογραφικὲς μηχανές, ξεστομίζοντας βάρβαρα ἐκφράσεις τῆς πιάντας ἀντάξιες φελλινικῆς ταινίας. Στὸ κάτω κάτω ὁ Σαίξπηρ ἔβαλε τοὺς Ἕλληνες καὶ τοὺς Τρῶες νὰ μιλοῦν μὲ ἐλισαβετιανούς ἰδιωματισμούς.

Ἡ Χρυσίδα ἐμφανίζεται μὲ μπικίνι καὶ φοράει γυαλιὰ τοῦ ἡλίου καθὼς ἡ ὑπηρετριά της τὴν ἀλείφει μὲ λάδι.

«Τσάου» λέει ὁ θεῖος Πάνδαρος στὸν Ἀλέξανδρο. Καὶ ὁ Πάνδαρος, ὅπως τὸν παίζει ὁ κ. Camillo Milli, εἶναι ἓνας παραφουσκωμένος λεβαντίνος νταβατζής, θαρρεῖς πὸς βγῆκε ἀπὸ ταινία τοῦ Jules Dassin. Ἡ Χρυσίδα, μὲ τὶς καμπύλες καὶ τὸ ταμπεραμέντο της ὅπως τὴν ἐρμηνεύει ἡ δ. Paola Manoni, θυμίζει περισσότερο πρόσωπο ταινίας τοῦ Billy Wilder. Ἡ Χρυσίδα εἶναι ἀσφαλῶς μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ πετυχημένες γυναῖκες τοῦ Σαίξπηρ. Γι' αὐτὸ καὶ στέκει τόσο καλὰ ὅταν τὴν ἐκσυγχρονίσεις. «Ὅλα τὰ ἐντυπωσιακὰ κόλπα τοῦ πρώτου μέρους, ἀκόμα καὶ ἂν μερικὰ εἶναι παρατραβηγμένα, δημιουργοῦν τὴν ἀτμόσφαιρα γιὰ τὶς θαυμάσια σκηνοθετημένες σκηνὲς τῆς μάχης καὶ γιὰ τὴ βαθύτερη ἀνάλυση αἰσθημάτων γιὰ τὸν πόλεμο καὶ τὴ ἀγάπη πού ἀποδίδει ὁ κ. Squarzina.

Ἀπόσπασμα ἀπὸ κριτικὴ τῶν *Times* τοῦ Λονδίνου, 1 Ἰανουαρίου 1965.

*

JOHN BARTON

Ὁ Barton παρατηρεῖ στὸ πρόγραμμα [...] πὸς ὁ Σαίξπηρ δὲν ἐπιβάλλει ἓναν ἐνιαῖο τόνο στὸ ἔργο καὶ ἔτσι καὶ ἐκεῖνος δὲν θὰ διαλέξει τὸν εὐκόλο τρόπο μὲ ἓνα ὀρισμένο ὕφος — κυνικό, ρομαντικό, ποιητικό, ἄσεμνο, διανοητικό, παράλογο ἢ ὅ,τι ἄλλο. [...] Χρησιμοποιεῖ σκη-

νικά καὶ κοστῦμα ἐποχῆς· τὸ ὕφος ὅμως τῆς παρουσίας χρωστάει καθὼς φαίνεται κάτι στὴν ἀφομοίωση τῆς αὐστηρῆς τυποποίησης πού μᾶς ἔδειξαν θίασοι ἀπὸ τὴν Ἀνατολή στὶς διεθνῆς θεατρικὲς συναντήσεις. Καὶ δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀμφιβολία πὸς ἡ αὐξανόμενη ἀνοχὴ ἀνδρικής γύμνιας στὴ σκηνή (πού προέρχεται ἀπὸ τὸ off-off Broadway) ἐπέτρεψε στὸν σκηνοθέτη νὰ ὑπογραμμίσει τόσο τὰ ὁμοφυλόφιλα ὅσο καὶ τὰ ἑτεροφυλόφιλα στοιχεῖα στὸν Σαίξπηρ. Ὁ ξεκάθαρος τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο τὸ κάνει αὐτὸ ἐξηγεῖ γιὰτί οἱ βικτωριανοὶ δὲν ἀνέβασαν ποτὲ τὸ ἔργο — ἀκόμα καὶ στὴν περισπούδαστη διασκευὴ τοῦ Dryden. Θὰ ἔβρισκαν πάντως τὸ ἔργο ἀκατάστατο, δίχως τὸ παστρικό δέσιμο τῆς πλοκῆς πού ὑπάρχει στὸ *Ρωμαῖος καὶ Ἰουλιέτα*. Πιστεύω ὡστόσο πὸς αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ ἀνοιχτὸ καὶ ἀκατάληκτο στοιχεῖο τοῦ ἔργου καὶ ἡ ἄρνηση τοῦ συγγραφέα νὰ διαχωρίσει τοὺς κύριους ἀπὸ τοὺς δευτερεύοντες ρόλους, καὶ ἀκόμα ἡ ἄρνησή του νὰ ἐπεξεργαστεῖ τὰ θέματα τοῦ ἔργου σὲ μιὰ καθαρὴ μορφή σονάτας — ὅλ' αὐτὰ κάνουν τὸ ἔργο ἰδιαίτερα προσιτὸ σὲ μᾶς σήμερα.

Ἀπόσπασμα ἀπὸ κριτικὴ τοῦ Peter Roberts γιὰ τὴν παράσταση τοῦ John Barton στὸ περιοδικὸ *Plays and Players*. Ὀκτώβριος 1968

232 *«Τρωίλος καὶ Χρυσίδα»*. Σκηνοθεσία Roger Planchon, 1964.

‘Ο Τρωίλος και Χρυσίδα ανήκει στη σειρά των Μαύρων Κωμωδιών του Σαίξπηρ. Στρεφίζεται στην απομυθοποίηση των ηρώων, του πολέμου και του έρωτα. Κανένα από τα πρόσωπα του έργου δεν είναι τραγικό ή ηθικά άτρωτο. Για να επιτύχει τους στόχους του ο ποιητής σατιρίζει και γελοιογραφεί τα πάντα.

Κυρίαρχοι ο πόλεμος και η λαχνεία. Μόνον πτώματα, Θύματα ενός άθλιου παρασκηνίου των Κρατούντων, βρίσκονται στο τέλος σωριασμένα στη σκηνή. Ένα φρέσκο από καρικατούρες — άλλες πιο άδρα και άλλες πιο διακριτικά προβεβλημένες — με σχολιαστές τον Πάνδαρο και τον Θεοσίτη αυτόν που επωφελείται από τα γεγονότα κι αυτόν που τα σχολιάζει σαρκάζοντας. Έργο εκδηλα αντιρομαντικό. Οι σκηνές ακολουθούν ή μια τήν άλλη, συχνά πολύ λίγο συνδεδεμένες μεταξύ τους, πιστές μόνο στους στόχους του Σαίξπηρ, στοιχείο που προβληματίζει τον σκηνοθέτη, αλλά και που συγχρόνως δημιουργεί μια ξεχωρη γοητεία. Τη γοητεία της επεξεργασίας μιας σύνθεσης όπου ο ποιητής μεταπηδά με αφάνταστη ταχύτητα από

εικόνα σε εικόνα, από στρατόπεδο σε παλάτι, από πρόσωπο σε πρόσωπο, από θέση σε θέση.

Η πίστη του Τρωίλου και η άπιστία της Χρυσίδας σατιρίζονται όμοια. Όμοια σατιρίζεται και η φιλοπατρία των Τρώων, καθώς και οι δολοπλοκίες και η κατακτητική όρμη των Ελλήνων. Καμία από τις παραδεδεγμένες αξίες δεν στέκεται όρθια. Αυτό κάνει το έργο να ταυτίζεται τόσο απόλυτα με τη σύγχρονη εποχή και σκέψη.

Για να προβληθούν καλύτερα οι στόχοι του έργου θα πρέπει, όπως σε κάθε έργο του Σαίξπηρ, να ανατρέξει κανείς στις συνθήκες που διαμόρφωσαν τη σύλληψή του, δηλαδή στο χρόνο, στον τόπο, και ειδικότερα στο θεατρικό χώρο, στη γύμνια της ελισαβετιανής σκηνής—ένα χώρο που επέτρεπε μια γρήγορη εναλλαγή σκηνών, χωρίς τήν ψευδαίσθηση και φλυαρία σκηνογραφιών, όπου οι ήθοιοιόι άγγιζαν τους θεατές, ψιθύριζαν και ξεφώνιζαν μέσα στ’ αυτιά τους, ένα χώρο παραδομένο στη μαγεία μιας σχεδόν παιδικής αφέλειας, όπου ο λόγος μιλούτανε, οι στόχοι προβάλλονταν άμεσα, χωρίς ρητορεία, και οι ήθοιοιόι κινούνταν ελεύθερα χωρίς να στήνονται. Μια θεατρική έμπειρία γεμάτη από στοιχειά

‘Η επανάσταση του 1821 και η Εδρόπη. Άνέκδοτο κείμενο του ‘Ι. Ρίζου Νερουλού. Παρουσίαση Θανάση Παπαδόπουλου.

ρεαλισμού και αφαίρεσης, συγκίνησης και αποστασιοποίησης—όλα συνυφασμένα.

Έτσι πιστεύω πως, στην αντιμετώπιση του έργου αυτού, δεν θα έπρεπε κανείς να αποφύγει να συνδυάσει καμιά μορφή γνήσιας αισθητικής έκφρασης, σύμφωνα με τις έκαστοτε ανάγκες του έργου, ούτε να αποφύγει να συνδυάσει οτιδήποτε μπορεί να συνδυαστεί, όπτικά και ήχητικά, για να προβληθεί καλύτερα ή σύλληψη του ποιητή—αυτό το παράξενο κράμα από στοιχεία ετερόκλητα που συνθέτουν ένα πικρόγολο πανόραμα ανθρώπων-άνδρεικέλων, μονόφθαλμων αλλά με πολλά άντερα και συκώτια.

Κείμενο που έγραψε ο Κάρολος Κούν ειδικά για τη Συνέχεια.

‘Τρωίλος και Χρυσίδα). Σκηνοθεσία Καρόλου Κούν, 1973.

Μενέλαος: Γ. Δεραγής. Αίλας: Γ. Ενδαίμων. Διομήδης: Π. Ζαργάνης. Άγαμέμνων: Δ. Χατζημάρκος.

Ἡ ἱστορία τοῦ Τρωίλου καὶ τῆς Χρυσίδας πρωτοεμφανίστηκε στὴ Δύση στὸ *Roman de Troie* (περ. 1160) τοῦ Benoît de Sainte-More. Ὁ Βουκκάκιος τὴ χρησιμοποίησε στὸ ἀφηγηματικὸ ποίημα *Filostrato* (περ. 1335). Σ' αὐτὸ βασίστηκε τὸ ποίημα τοῦ Τσῶσερ *Troilus and Criseyde* (περ. 1385), πού τὴν ἐποχὴ τοῦ Σαίξπηρ διατηροῦσε ἀκόμη τὴν τεράστια δημοτικότητά του· εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι ὁ Σαίξπηρ τὸ εἶχε ὑπ' ὄψη του ὅταν ἔγραφε τὴ δική του παραλλαγή τῆς περιλάλητης αὐτῆς ἱστορίας.

Ὁ Τσῶσερ ἐξάγει τὸν ἔρωτα τῶν δύο νέων πού σμίγουν μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ καλόκαρδου ἀλλὰ χωρὶς ἠθικῆς ἀναστολῆς Πάνδαρου· ὁ ρόλος τοῦ Διομήδη μειώνεται στὸ ἐλάχιστο καὶ ἡ ἄπιστη Χρυσίδα ἀντιμετωπίζεται γενικὰ μὲ συμπάθεια.

Ἀντίθετα, ὁ ἠθικολόγος R. Henryson (τέλη 15. αἰῶνα) στὸ *Testament of Cresseid* παρουσιάζει τὸν Διομήδη νὰ ἐγκαταλείπει τὴ Χρυσίδα πού παθαίνει —θεῖα τιμωρία— λέπρα. Ζητιάνια πιά τὴ συναντᾷ ὁ Τρωίλος πού δὲν τὴν ἀναγνωρίζει.

Ὁ John Dryden (1631-1700) διασκεύασε τὸ σαίξπηρικό ἔργο σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τῆς Παλινορθώσεως καὶ ἡ διασκευὴ αὐτῆ, πού πρωτοπαίχτηκε στὰ 1679, ἦταν ὡς τὸν περασμένον αἰῶνα ἡ μόνη «ἀνεκτὴ» παρουσίαση τοῦ Τρωίλου καὶ Χρυσίδα ἀπὸ σκηνῆς. Σ' αὐτὴν, ἡ Χρυσίδα ἐρωτοτροπεῖ μὲ τὸν Διομήδη γιὰ νὰ σώσει τὸν πατέρα της, αὐτοκτονεῖ γιὰ νὰ ἀποδείξει τὴν ἀθωότητά της στὸν Τρωίλο, ὁ ὁποῖος σκοτώνει τὸν Διομήδη, καὶ σκοτώνεται στὴν ἄλωση τῆς Τροίας. Στὸ τέλος τοῦ ἔργου ἡ σκηνὴ γεμίζει πτώματα.

«Τρωίλος καὶ Χρυσίδα». Σκηνοθεσία John Barton, 1968.
Πάνδαρος: David Walter. Χρυσίδα: Helen Mirren.

Βιβλιοκριτικὴ

Τ.Κ. ΠΑΠΑΤΣΩΝΗΣ

Ὅπου ἦν κῆπος

Δοκίμια, Οἱ ἐκδόσεις τῶν φίλων,
Ἄθηνα 1972

Τὰ κείμενα πού συγκέντρωσε πρόσφατα ὁ Τ.Κ. Παπατσώνης στὸν τόμο *Ὅπου ἦν κῆπος* (20 δοκίμια, σ. 174), ἔρχονται νὰ προστεθοῦν σ' ἓναν ἄλλο ὀγκώδη τόμο τοῦ 1966, πού εἶχε τὸν τίτλο *Ὁ Τετραπέρατος Κόσμος, Α'* (57 δοκίμια, σ. 628). Λογαριάζοντας ἀκόμη, καὶ τὰ δοκιμιακὰ χαρακτῆρα βιβλία του *Ἀσκησιὸν στὸν Ἄθω* (1963), *Μολδοβαλακικὰ τοῦ Μύθου* (1965), μιά διάλεξή του γιὰ τὸν Χαίλντερλιν (περιέχεται στὴν ἐκδοσι: *Fr. Holderlin 1770-1843*, 1970)

καὶ ἓναν πανηγυρικὸ στὴν Ἀκαδημία (*Ἐθνεγερασία: Σολωμός, Κάλβος*, 1970), μποροῦμε νὰ σχηματίσουμε μιὰ εἰκόνα γιὰ τὸν ὄγκο τῆς πνευματικῆς δραστηριότητος τοῦ στοχαστῆ Παπατσώνη, πού ἀπλώνεται ἤδη σὲ 58 χρόνια, ἀφοῦ τὸ πρῶτο του δοκίμιο δημοσιεύτηκε τὸ 1915, ὅταν ἦταν μόλις 20 χρόνων. Ἡ ἄθροιση τῶν σελίδων στὰ παραπάνω βιβλία ἀποδίδει τὸν ἐπιβλητικὸ ἀριθμὸ τῶν 1200 καὶ αὐτὸ πρέπει νὰ εἶναι, μ' ἓναν πρόχειρο ὑπολογισμό, κάτι λιγότερο ἀπὸ τὸ μισὸ σκορπισμένον του ἔργου στὰ διάφορα ἑλληνικὰ ἐντυπα. Τὸ διοικηματικὸ ἔργο τοῦ Τ.Κ.Π. εἶναι ἐξίσου σημαντικό μὲ τὸ ποιητικὸ του πού καὶ αὐτὸ ἔχει συγκεντρωθεῖ ὡς τώρα σὲ δύο τόμους 335 σελίδων (*Ἐκλογὴ Α'*, 1934, 1962, *Ἐκλογὴ Β'*, 1962), χωρὶς νὰ περιλαμβάνει δολόγηρο τὸ δημοσιευ-

μένο. Μόνον πού ἐδῶ συμπληρώνει 60 χρόνια προσφορᾶς, ἀφοῦ τὸ πρῶτο ποίημά του ἐμφανίστηκε στὴν ἐφημερίδα *Ἐμπρός* τὸ 1913. Τὸ ποίημα ἐκεῖνο (γιὰ τὴν «Εἰρήνη») ἄς σημειωθεῖ πὼς γράφτηκε ἐποχὴ Βαλκανικῶν πολέμων) εἶχε προκαλέσει ἓνα εἰρωνικὸ σχόλιο σὲ μιὰ ἐφημερίδα «προμαχίονα τοῦ συντηρητισμοῦ», καὶ ἓνα ἀντισχόλιο τοῦ Γαβριηλίδου στὴν *Ἀκρόπολη*, ἀρετὰ τιμητικὸ. Σημειῶνω τὴ λεπτομέρεια αὐτῆ, ἐπειδὴ φανεραίνει τὸ ριζοτομικὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου.

Τὰ θεωρητικὰ κείμενα ἐνὸς ποιητῆ, πού τὸ ὅλο ἔργο του ὑπακούει σὲ μιὰ ἐνότητα, εἶναι φανερὸ πὼς παίρνουν διπλὴ σημασία. Καὶ ὡς ἀνεξάρτητα δημιουργήματα, ἀλλὰ καὶ ὡς πρόσθετο ὄγκο πού μᾶς βοηθεῖ νὰ ἐξοικειωθοῦμε μὲ τὸ ποιητικὸ του σύμπαν. Εἶναι μισὴ ἀλήθεια, ὅταν δὲν προέρχεται ἀπὸ μικρολογία, ὅτι μὲ τίς θεωρητικὰς του ἀπόψεις ἓνας ποιητῆς δὲν ὑπερασπίζεται παρὰ τὸ ἔργο του. Διότι ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ ταυτότητα στόχων πιστοποιεῖ καὶ τὸ βαθμὸ πού ὁ ποιητῆς εἶναι μιὰ

υπέυθνη συνείδηση. Και δὲν εἶναι τυχαῖο πὼς οἱ ποιητὲς κάποιου ἀναστήματος, στὴ φάση τῆς νέας ποιητικῆς γραφῆς ποῦ ἀρχίζει νὰ διαμορφώνεται, σὲ παγκόσμιο ἐπίπεδο, μετὰ τὸ 1910, εἶναι ταυτόχρονα καὶ σημαντικοὶ δοκιμογράφοι, καὶ τὸ τρίτο αὐτὸ τοῦ ἔργου τους ἐπαίξει ρόλο τόσο στὴν ἀποσαφήνιση τῶν νέων κατευθύνσεων, ὅσο καὶ στὴν ὀρθὴ ἀξιολόγηση τῆς παραδοσιακῆς ποιήσεως. Φυσικὰ, παράλληλα μὲ τοὺς καθαρὸς θεωρητικοὺς οἱ ὁποῖοι μελέτησαν μὲ πιὸ αὐστηρὴ μεθοδολογία τὸ φαινόμενο. Ἴσως ἔχει ἐνδιαφέρον ἡ παρατήρηση ὅτι γενικὰ ἡ σχέση ποιητῆ-δοκιμογράφου εἶναι πιὸ στενὴ ἀπ' ὅ,τι ἡ σχέση ποιητῆ - πεζογράφου, πράγμα πού μᾶς ὁδηγεῖ στὴν ἐνδείξη ὅτι ἡ γλῶσσα λειτουργεῖ ἀλλιῶς στὴν ποίηση καὶ ἀλλιῶς στὴν πεζογραφία, ἐνῶ περιέργως δὲν φαίνεται νὰ ἰσχύει ἡ διαφορά ἀνάμεσα στὴ γλῶσσα τῆς ποίησης καὶ στὴ γλῶσσα τοῦ δοκιμίου τῶν ποιητῶν αὐτῆς τῆς κατηγορίας. Ὁ θεωρητικὸς τους λόγος, μέσα ἀπὸ τὴ σαφήνειά του, ἀνοίγει πόρους ἀπ' ὅπου διεισδύει ὅ,τι δὲν μπορεῖ νὰ δηλωθεῖ κατηγορηματικὰ, ἐπειδὴ ἀκριβῶς δὲν ὀρίζεται μονοσημαντικά. Μοιάζει δηλαδή σὰν ἓνα τιμὴ παιχίδι, μὲ ἄλλα μέσα, ὄχι λιγότερο ἐπισηφαλῆ, γιὰ διὰρρήξή τῶν φραγμῶν τῆς πλαστογραφημένης γλώσσας (πὺ κωδικοποιήθηκε, ἔτσι πὺ νὰ χάσει τὴν ἀυθεντικότητά της), ὥστε νὰ ἐπαναδράσει σὲ πιὸ καθαρὰ κανάλια.

*

Ὁ τρόπος ποῦ εἶναι γραμμένα τὰ δοκίμια τοῦ Τ.Κ.Π. φανερώει ὅτι ἔχουν ποιητικὴ προέλευση καὶ τὴ δηλώνουν χωρὶς νὰ ἐκπίπτουν ποτὲ σὲ ἀνιαρὴ ὡραιολογία. Ἀκριβῶς γιὰ τὸ φορτίο τους εἶναι βαρὺ ἀπὸ πνευματικὰ γεγονότα, γεννήματα μιᾶς παιδείας συγκροτημένης μὲ ἐκλεκτὲς καὶ ἐκλεκτικὲς συνεισφορὲς. Καὶ γιὰ νὰ μὴν παρεξηγηθῶ: ὁ ἐκλεκτισμὸς τοῦ στριγγίζεται στὴν αὐστηρὴ ἐπιλογὴ κάποιων κορυφῶν τοῦ ποιητικοῦ σώματος, γιὰ τις ὁποῖες δὲν θὰ εἶχε ἀντίρρηση καὶ ἡ πιὸ προσημμένη σύγχρονη ἀξιολόγηση. Μὲ τέτοιες συναναστροφῆς διαπλασμένη ἢ προσωπικότητά τοῦ Παπατσῶνη, εἶναι φυσικὸ νὰ σιωπεύει σὲ ὑψηλοὺς στόχους καὶ νὰ ἐπιτελεῖ τὸν προορισμὸ τῆς με φρόνηση καὶ συνέπεια. Ὡστόσο, οἱ ἐκλεκτικὲς αὐτὲς συγγένειες δηλώνουν ἐπίσης καὶ τὴ μεροληψία του — ἀν στὴ λέξη δὲν ἀποδώσαμε μειωτικὴ σημασία. Δηλαδή καθορίζουν τὸ χῶρο μέσα στὸν ὁποῖο τὸ πνεῦμα του παρηγορεῖται. Ἀπὸ ἐδῶ προέρχεται καὶ ἡ τάση του νὰ θεωρεῖ ὡς κλίρια καὶ ἀναγνωριστικὰ στοιχεία, στὸ ἔργο τῶν ποιητῶν ποῦ ἐξετάζει, ὅσα ἀναλογοῦν καὶ στὶς δικές του πεποιθήσεις. Κι ἐπειδὴ δὲν εἶναι ὁ πιστός ποῦ ἡ πίστη του ὑπονοεῖται ἀλλὰ ἀντίθετα κυριαρχεῖ (ἀποτελεῖ τὴ «ἄωρεά» του), γιὰ τὴν ὁποία αἰσθάνεται ὑπερήφανος, οἱ θέσεις του αὐτὲς δίνουν μιὰ τροποποιημένη κάποτε εἰκόνα τῶν συγγραφέων, ποῦ ὅμως ἔχει τὴ δική της ἐπάρκεια. Λογικὸ ἔρχεται, καὶ εἶναι ἐνδεικτικὸ, ὅτι τὰ κύρια μελετήματα τοῦ Τ.Κ.Π. ἔχουν τὸν χαρακτῆρα ἐγκωμίων, χωρὶς νὰ γίνονται ἄκριτα. Ἀλλὰ καὶ τί ποσοστὸ ἀμφιβολίας ἐμφυλοχορεῖ σὲ ὁποιαδήποτε «ἀκλόνητη πίστη», ὅταν

τὸ πνεῦμα γρηγορεῖ, μπορεῖ νὰ τὸ δεῖ κανεὶς ὄχι μόνο σὲ θέσεις ποῦ μετακινούνται γιὰ καλλιτεχνικὰ ἔργα καὶ πρόσωπα, ἀλλὰ καὶ σὲ κείμενα καθαρὰ θεολογικοῦ περιεχομένου. Γιὰ τὸ θέμα αὐτό, θὰ εἶχα νὰ προτείνω ὅσο ὑπομνημολογικὸ τὸ ποιητικὸ ἔργο τοῦ Παπατσῶνη, τὸ ἰδιαίτερα ἀποκαλυπτικὸ κείμενό του «De Libero Arbitrio et de Gratia Divina» (σ. 85-90), ποῦ, θίγοντας τὸ πρόβλημα τῶν ψυχικῶν κυμάνσεων ἐνὸς πιστοῦ ἀπέναντι στὸ αἰώνια ζωντανὸ ἀντίρροπο ζεῦχος: ὀρθὴ διδασκαλία - αἵρεση, μᾶς παρέχει ἐρμηνευτικὰ κλειδιά γιὰ τὴν ψυχικὴ σύσταση τοῦ ποιητῆ, ἐπειδὴ ἡ ἀμφίβολη ἐκβάση τῆς ἀδιάκοπης μάχης ἐκφράζει τὸν χαρακτῆρα τοῦ πνεύματός του. Ἀνάλογο κείμενο, μέσα στὸ ὁποῖο ἀνακύπτει ὁ δεσμός τῆς πίστεως μὲ τις τελετουργικὲς τῆς ἐκφράσεις, ἐνῶ συγχρόνως φανερώνονται οἱ σχέσεις τοῦ ποιητῆ μὲ τὸν κόσμον του εἶναι καὶ τὸ πρῶτο δοκίμιό τοῦ τόμου.

Γιὰ τὴν ὀλιγότερο ὀδυνερὴ μετακίνηση πᾶσι σὲ θέματα ἀξιολογήσεων καὶ φροτισμοῦ τοῦ ἔργου ἐνὸς ποιητῆ, μπορεῖ κανεὶς νὰ δεῖ δυὸ κείμενά του γιὰ τὸν Βαλερύ. Τὸ ἓνα γραμμένο τὸ 1945 («Ἰαυλὸς Βαλερύ ἢ Ἡ ἀφαίρεση τοῦ χαρίζε τὴν Ἀφορασίαν») καὶ τὸ ἄλλο πρόσφατα (περιέχεται στὸν τόμο *Ὅποι ἦν κίππος*, σ. 146-146). Τὰ κέντρα τοῦ ἔργου τοῦ ἐπισημαίνονται εἶναι τὰ ἴδια καὶ στὰ δυὸ κείμενα, ἀλλὰ στὸ δεύτερο μελέτημα ἡ διάκριση τοῦ στοχαστῆ καὶ ποιητῆ Βαλερύ ὀδηγεῖ τολμηρὰ στὴν ἄρνηση τοῦ καρτεσιανοῦ πνεύματος τοῦ Βαλερύ, πρὸς τὸ ὁποῖο ὁ Τ.Κ.Π. αἰσθάνεται ἀντίθετος, ἐπειδὴ τὸ ἀποδεικνύει τυφλῶ. Τὸ ἔχει δηλώσει ἐξ ἄλλου ρητὰ στὸ τέλος τοῦ τόμου *Ὁ Τετραπέτατος Κόσμος* (τὸ νόημα τοῦ τίτλου: κόσμος μὲ τέσσερις περατὲς ἄκρες):

«Ὁ γάλλος ἀποφθεγματογράφος R. Jurdin σημειώνει [...] τὴν ἀκόλουθη φράση: "Descartes était sage pour ne pas partager ses imperfections". Τὰ κεφάλαια τοῦ *Τετραπέτατος Κόσμος* ποῦ προηγουῖντα ἀποτελοῦν τὴν ἀναμφισβήτητη ἀπόδειξη πὼς ὁ ταπεινὸς συνθέτης τους οὔτε σοφὸς οὔτε Καρτεσιανὸς εἶναι».

*

Ἄς πάρουμε ὅμως τὰ πράγματα μὲ κάποια τάξη, ὅση ἐπιτρέπει ἓνα τόσο πλούσιο ὕλικό.

Ὁ Τάκης Κ. Παπατσῶνης γράφει νεότερα στὰ 1915 καὶ 1917 δυὸ σχόλια γιὰ τὸ ΚΔ' καὶ ΚΕ' ἄσκα τοῦ «Παραδείσου» τοῦ Δάντη. Μιὰ ὀριμότερη προσέγγιση στὸ ἀγαπημένο του θέμα παρυσιάζει τὸ 1935 στὸ 3ο *Μάτι* μὲ τίτλο «Ἐνα ψιχίον ἀπὸ μεγάλο Δεῖπνο (Dante)» (τεῦχος 4-5-6). Πολὺ ἀργότερα (1963), ξανασολιάζει τὰ τρία ἄσκατα ΚΔ', ΚΕ', ΚΣΤ' τοῦ «Παραδείσου» καὶ τὸ 1965 δημοσιεύει τὸ μελέτημα «Δάντης Ἄλκιερῆς (1265-1965)».

Τὸ 1963 δημοσιεύει μιὰ σειρά ἀπὸ ἐννέα κείμενα ποῦ ἀφοροῦσαν σὲ πρόσωπα καὶ ἔργα τῆς γαλλικῆς λογοτεχνίας. Τὸ 1947 δημοσιεύει ἄλλα 11 κείμενα γιὰ τὴν «Σύγχρονη Γαλλικὴ ποίηση» (*Ν. Ἐστία*, Τόμ. 42.). Ὁ πρῶτος σχολιασμὸς του στὸ ἔργο τοῦ Κλωντέλ δημοσιεύεται τὸ 1935. Μεταφράζοντας ἀργότερα (1944) τὸν *Κλήρο τοῦ Μεσημεριοῦ*, τὸν

συνοδεύει μὲ ὀξυδερκὴ προλεγόμενα. Δυὸ ἐκτενὴ κείμενά του (στὸ *Ὅποι ἦν κίππος*, σ. 103-141) συμπληρώνουν τις ἀπόψεις του γιὰ τὸν Κλωντέλ. Ὁμως ὁ τρόπος ποῦ τὸν ἐρμηνεύει δηλώνει πόσο κατέχει τὸ ἔργο του, καὶ πόσα θὰ μπορούσε ἀκόμη νὰ γράψει.

Τὶς μεταφράσεις ποιημάτων τοῦ Χαίλντερλιν τις ἔχει ἐπίσης συνοδεύσει μὲ διεισδυτικὰ σχόλια (1941 καὶ 1942). Σημειώνουμε ἀκόμη τὰ δοκίμια γιὰ τὸν Ἰωάννη τοῦ Σταυροῦ (1946), τὸν Λόρκα (1958), τὸν Χ.Ρ. Χιμένεθ (1956) καὶ γιὰ τὸν Ἐλιοτ (σ. 142-145). Ἐδῶ πρέπει νὰ θυμίσουμε ὅτι ὁ Τ.Κ.Π. μετάφρασε πρῶτος τὴν *Ἐρημὴ Χώρα* (Ἐρημότητα ἀπέδιδε τὸν τίτλο) καὶ τὸ «Γερνόντιον» (περιοδ. *Κόσμος*, Τόμ. Γ', Ἰούλ. 1933).

Τὴν περίοδο 1930-1940 γράφει στὴν *Καθημερινή* βιβλιοκρισίες γιὰ ἐλληνικὲς ἐκδόσεις. Σταυρολογῶ ἀπ' ὅσα ἔχω ὑπόψη μου: Τὸ κείμενο «Νεαροὶ ὑπερόπται», μὲ καταδικαστικὲς κρίσεις γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ Α. Καραντώνη *Ὁ ποιητῆς Γ. Σεφέρης* (ἀναδημοσιεύτηκε στὸ ἀφιέρωμα στὸν Γ.Σ. τῆς Νέας Ἐστίας, καὶ σὲ ἐπόμενο τεῦχος διαμαρτυρήθηκε ὁ Τ.Κ.Π. γιὰ τὸν ζήτηθηκε ἡ ἄδεια). Μιὰ ἐπίκριση γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ Γ. Θεοδοῦ *Ἐμπρός στοῦ κοινωνικοῦ πρόβλημα*. Καὶ ἀκόμη μιὰ ἄλλη ἐπίκριση γιὰ τις *Ἰνυριμίδες* τοῦ Γιάννη Ρίτσου (περ. *Ἑλληνικὰ Φύλλα*, Πρωτοχρ. '36). Ἐκτενεῖς μελέτες γιὰ νεοελληνικὲς συγγραφεῖς ἔχει δημοσιεύσει: «Ὁ Λαπαθιώτης, Μετέωρος καὶ Σιάμα» (*Ν. Ἐστία*, 1944), γιὰ τὸν «Ἀλαφροσκίωτο τοῦ Σικελιανοῦ» (*Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση*, 1947) καὶ γιὰ τὸν Ἄλ. Παπαδιαμάντη (*Ὅποι ἦν...*, σ. 98-102).

Ἄς προσθέσουμε ἀκόμη στὶς μεταφράσεις τοῦ Σαίν-Τζὼν Πέρς τὴν *Ἀνάβαση*, τοῦ Ε. Α. Πόσε τὸν «Γαμερλάνο», τρία ποιήματα τοῦ Ἀραγκόν, καὶ μιὰ ποῦ τὸ λησμόνησα στὴν ἀνάλογη θέση, ἐπειδὴ πάλι πρῶτος μετάφρασε Τζέιμς Τζῶνς, τὴν ἀρχὴ τοῦ μονόλογου τῆς κυρίας Μπλουμ ἀπὸ τὸν Ὅδυσσέα (3ο *Μάτι*, τεῦχος 4-5-6, Γεν.-Μάρτης '36).

Ἢ ξερὴ αὐτὴ ἀπαρίθμηση, καὶ νομίζω ὄχι τόσο περιττή, ποῦ περιορίστηκε στὶς ἀνασκολήσεις του μὲ πρόσωπα, δείχνει φαντάζομαι τὸ πνεῦμα ποῦ ἀναπνεεῖ ὁ ποιητὴς καὶ ταυτόχρονα ποιεῖ μορφῆς τοῦ ζυπνοῦν τὴ διάθεση νὰ τις σπουδάσει.

*

Εἶναι γεγονός πὼς τὸ κέντρο βάρους τῶν προτιμῆσεών του εἶναι σαφῶς μετατασπισμένο πρὸς τοὺς συγγραφεῖς τοῦ δυτικοῦ κόσμου, ἀν στὸν ὄρο δώσαμε γεωγραφικὸ νόημα. Ὅσο μάλιστα μετακινήσαμε πρὸς τὰ πίσω τὸ χρονικὸ ὄριο παρατήρησης, τόσο περισσότερο ἢ εἰκόνα παρουσιάζεται ἐντονότερη. (Ἄς διευκρινίσω ὅτι ἀναφερόμαι μόνον στὸν δοκιμογράφο Τ.Κ.Π.). Τί μπορεῖ νὰ σημαίνει τὸ φαινόμενο; Ὅτι γιὰ τὸν συγγραφέα δὲν εἶναι ὁ νεοελληνικὸς πνευματικὸς χῶρος οἰκίω περιβάλλον; Ὅτι οἱ σύγχρονες του, ἀλλὰ καὶ οἱ προγενέστερες τάσεις ποῦ ἀναπτύχθηκαν καὶ σταδιοδρόμησαν στὸν τόπο μας, τὸν ἀφήνουν ἀδιάφορο ἢ τὸν κρατοῦν ἐπιφυλακτικὸ;

Περιεργο ίσως αλλά χαρακτηριστικό: Πριν από τὸν Παπατσώνη δὲν ἔχομεν ἀντικαμβανόντων ἐνας λόγιος λογοτεχνία ἄλλον συγγραφέα ποτισμένο σ' ὅλα του τὰ κύτταρα μὲ τὸ χριστιανικὸ πνεῦμα, παρὰ τὸν Παπαδιαμάντη. Ὅμως ὁ χριστιανισμὸς τοῦ Παπαδιαμάντη εἶναι λαϊκός. Στὸ ἔργο του δὲν ὑπάρχει ἡ θεολογικὴ διάσταση ὅπως θὰ τὴν ἀντικαμβανόντων ἐνας λόγιος χριστιανός. Καὶ ἐδῶ, ὡς τὸ πῶ παρενθετικά, ἀναρωτιέμαι μήπως εἶναι αὐτὸς κυρίως ὁ λόγος ποῦ ὁ Κ.Θ. Δημαρὰς στέκεται τόσο ἐπιφυλακτικὸς γιὰ τὴ σημασία τοῦ ἔργου τοῦ Παπαδιαμάντη. Κι ἐπειδὴ τὸ 'φερε ὁ λόγος, ὡς ὑπενομήσαμε ὅτι ἡ πρώτη συγκέντρωση ποιημάτων τοῦ Τ.Κ.Π. προκάλεσε τὰ Ἐπτὰ Κεφάλαια γιὰ τὴν Ποίηση τοῦ Κ.Θ. Δημαρὰ (Νέα Γράμματα, '35).

Ἐτσι ἴσως ἐξηγεῖται γιατί ἡ συναναστροφή τοῦ Τ.Κ.Π. μὲ τὰ ἔργα τῶν δυτικῶν συγγραφέων δὲν ὀφειλόταν μόνον στὴν ἐπαφὴ του μὲ τὴ «γλώσσα» τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ προερχόταν ἀπὸ τὴν ἀνάγκη του νὰ ἀντιστοιχίσει τὴν πίστη του μὲ τὴ θεολογικὴ τῆς θεμελίωση, τὴν ὁποία μὴν ἐνεῖ εὑρίσκει. Ἀπὸ ἕναν ἄλλο δρόμο ἐνίσχυση τῆς εἰκασίας αὐτῆς εἶναι καὶ τὸ ὅτι ἡ σύγχρονη θεολογία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἀρκεῖ νὰ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸ νεκρὸ σημεῖο ποῦ εἶχε περιέλθει, ἀντλώντας τὴ μεθόδολογία τῆς ἀπὸ ξένα πανεπιστήμια, ἐπειδὴ ἔλειπε μιὰ ἀνάλογο ἐπιπέδου ἑλληνικὴ παράδοση, πλὴν τῶν σχολαστικῶν σχολιαστῶν. Μήπως τὰ 400 χρόνια τῆς σιλαβιάς μπορούσαν νὰ θεωρηθῶν ἐπαρκῆς λόγος γιὰ τὸ φαινόμενο, ἡ παράδοση τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας νὰ συντηρεῖται μόνον μὲ τὸ λαϊκὸ σκῆλος τῆς, ποῦ τὸ ἐξέφραζαν οἱ κατώτεροι φορεῖς τοῦ κλήρου; Κι ὕστερα, ἐπειδὴ ὅ,τι μεσολάβησε δὲν ὑπῆρξε ἐνθαρρυντικό, ἐργάστηκε ἡ ἀδράνεια γιὰ μιὰ συνέχεια ποῦ ἐκφύλιζε ἐκεῖνο ποῦ, ἀναγκαστικὰ καὶ νόμιμα, πρὶν συνέβαινε. Πάντως παρὰ μὲν νομίζω γεγονόσιν ὅτι ἡ θεολογία ὑψηλοῦ ἐπιπέδου ἦταν ἐξαιρετικὰ περιουσιασμένη, κι ὅσο ἀν κάθε θεολογία βλαδίζει μὲ σύνεση γιὰ νὰ μὴν ἐκτρέπεται σὲ «ἀναθεωρήσεις» σὲ σχέση μὲ τὰ πάγια καὶ ἱερὰ ἀπολογητικὰ τῆς κείμενα, ὁ «ἐκσυγχρονισμὸς» τῆς, στὸ βαθμὸ τοῦ δὲν εἶναι ἀλλοίωση τοῦ πνεύματος τῆς, ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση πρὸς τὴν ἴδια τὴ ζωὴ ὥστε νὰ παρακολουθεῖ τις ἀντίστοιχες δικαινήσεις τῶν φιλοσοφικῶν ρευμάτων, μὲ τὰ ὁποῖα συνδιαλέγεται εἴτε γιὰ νὰ ἀντιτεθεῖ εἴτε γιὰ νὰ συμπαρευθεῖ. Τὸ νεκρὸ τῆς ἡλικίας μιάς σύγχρονης ἑλληνικῆς θεολογικῆς σκέψης ἐξηγεῖ ἴσως γιατί οἱ χριστιανοὶ μας συγγραφεῖς δὲν ἔχουν συμπῆξει ἀπύλιτα ὁμοιογενεῖς ὁμάδες, ποῦ οἱ κατευθύνσεις τους νὰ μὴν συγκρούονται σὲ βασικά σημεῖα. Μιὰ τέτοια πρῶτη καὶ σοβαρὴ προσπάθεια φαίνεται πὼς εἶχε ἀρτίσει νὰ διαμορφώνεται μὲ τὸ περιοδικὸ Σήσορο.

Συνοδοιπώρος τοῦ Παπατσώνη στὴν ἐποχὴ του, ποιητὴς καὶ χριστιανός, δὲν ὑπῆρξε ἄλλος. Ὁ Γ. Δούρας, τὸν ὁποῖο κάποτε ἀνάφεραν παράλληλὰ του (ἀπὸ τις κρίσεις-κοτσάνες τῆς ἑλληνικῆς κριτικῆς), ἐκτός ἀπὸ τὴν ἀφελὴ αἰρετικότητὰ του, ἦταν ἄμοιρος καὶ τοῦ μικρότερου ποιητικοῦ γούστου. Μετὰ τὸν

Τ.Κ.Π., ὡς ποιητὴς ἢ διανοητὴς ἀνάλογου χώρου, μπορούμε νὰ ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ τὸν Ν. Γ. Πεντζίκη, τὸν Ζήσο Λορεντζάτο, τὸν Νίκο Καρούσο, τὸν Π. Β. Πάσκο τὸν Β. Ν. Μπόνο, κι ἴσως δυὸ τρεῖς ἄλλους ποῦ τὸ ἔργο τους βρῆσαι σὲ διαμόρφωση.

Τὸ γεγονός ἦταν ὅτι ὁ διανοητὴς Παπατσώνης — μήπως καὶ ὁ ποιητὴς; — βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τις πνευματικὲς ζυμώσεις τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, ἐκεῖνες ἀκριβῶς ποῦ — καλὰ ἢ κακὰ — εἶχαν ἀπογοητεῖ ἀναγνώστες. Τὸ ζήτημα δὲν εἶναι αὐτὴ τὴ στιγμή νὰ σταθμίσουμε ποῦ βρίσκεται τὸ δικίον, ἀλλὰ ἡ ἰδιομορφία εἶναι μοιραῖο νὰ πληρώνεται ἀκριβὰ. (Ἄς σκεφθοῦμε τὴν καθυστερημένη ἀπορρόφηση τοῦ καβαφικοῦ ἔργου). Ὁ ποιητικὸς ὑπερρεαλισμὸς τοῦ Τ.Κ.Π., πρὶν ἀπὸ τὸν ὑπερρεαλισμὸ, εἶχε καταβολὰς ἀπὸ γραφῆς κρυπτικές ὁμῶλου χαρακτήρα, προϋπέθετε ὅμως καὶ κάποια συμπραχόμενα γιὰ νὰ ἀκραιωθεῖ τὸ νόημα τῶν. Κι αὐτὰ δὲν ὑπῆρχαν γιὰ τοὺς ἀναγνώστες εἴτε ἀπὸ ἀγνοία εἴτε ἀπὸ ἀδράνεια. Ἦσαν γιὰ πολλοὺς ἐνας κόσμος ἐρημικὰ κλειστός. Ἐκλέγοντας τὰ ἀμετόχια ὁ Παπατσώνης γιὰ τὸν ἑαυτὸ του, ἔμεινε προσιτός σ' ἐκεῖνο ποῦ μπορούσαν νὰ ἀκούσουν τις ἀπόμακρες ἐκκλησιαστικὲς ὕμνωδες. Μολονότι τὸ πνεῦμα του δὲν διακινεῖται ἀκαμπτα σὲ χώρους κλειστούς — ἀκριβῶς μάλιστα τὸ ἀντίθετο — ἡ ἀποδοχὴ τῆς θρησκευτικῆς του σκέψης σὲ καιροὺς ἀπιστοῦς ἢ μὲ ὀργητικὴν πίστη, πραγματοποιεῖται δύσκολα, ἢ διαρρέει ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τις ὁπῆς μιὰς διάρτησης ψυχῆς. Δὲν εἶναι μιὰ γλώσσα ἀκατανόητη (μάλιστα ἡ ποιητικὴ τῆς ὀψῆ τῆς παρέχει πρόσθετα στοιχεία πειστικότητος), ἀλλὰ εἶναι μιὰ γλώσσα ποῦ ἀπαυτεῖ τὸ «κοινόβιον» τῆς.

Ἐτσι νομίζω αἰτιολογεῖται — χωρὶς νὰ δικαιολογεῖται — γιατί ὁ στοχαστὴς Τ.Κ.Π. — ὁ ποιητὴς εἶναι μιὰ ἄλλη ἱστορία, τὸ ἴδιο ἐνδιαφέρονσα — δὲν ἀπέκτησε τὴ δημοτικότητα ποῦ θὰ ἀναλογούσε στὸ ὕψος καὶ τὸ ἦθος τῆς προσφορᾶς του. Στῶς λόγους αὐτοὺς πρέπει νὰ προσθέσουμε καὶ τοὺς καθαρὰ πρακτικῶς νὰ ἐκεῖνο τὸ τμήμα τοῦ ἔργου του ποῦ συγκέντρωσε σὲ τόμους, καὶ τὸ κατάταξε λίγο ποῦ πρόχειρα καὶ ἀμέθοδα, τὸ συγκέντρωσε μῶς τὸ 1966, ἀρκετὰ καθυστερημένα σὲ σχέση μὲ τὴν περίοδο ποῦ θὰ λειτουργούσε πρὸ σωστά. Διαβλέπω στὴν ὑπόθεση αὐτὴ μιὰ μορφή ἀδιαφορίας του καὶ μιὰ ἐμπρακτικὴ διαμαρτυρία καὶ ἀντίθεση πρὸς τὰ ρεύματα ποῦ ἐπικρατούσαν. Ἐκτός ἀν συνέβαινε κάτι πρὸ ἑσωτερικό: ἀπὸ μιὰ ἔφεση πρὸς τὴν τελειότητα, ἔκρινε τὴν προσφορὰ του ποῦ αὐστηρὰ ἀπ' ὅ,τι πράγματι μετροῦσε.

Δύο σημεῖα — ἀπὸ τὰ πολλά — ποῦ δὲν θίξαμε, εἶναι ὅτι ἡ θρησκευτικότητά του δὲν συμπίπτει μὲ κανένα συντηρητισμὸ καὶ ὅτι συχνότατα δὲν μὲνει ἀπρόσβλητος ἀπὸ κάποια κρίσιμα γεγονότα. Ἀναφορὴς στὴ γεωμετρικὴ κατὰ κτῆνα κτῆνα (σ. 41-42), ἡ μεία τῆς δολοφονίας τοῦ προέδρου Κέννεντυ, καὶ συναφεῖς σκέψεις ποῦ περιλαμβάνουν χωρὶς φόβο καὶ πάθος καὶ τις σκοτεινὲς ὄψεις (᾽Οσβαλντ-Ρούμπι) τοῦ δράμα-

τος (σ. 71-73), εἶναι κάποια, τέτοιας λογῆς, δείγματα.

*

Ὁ καλοδιάθετος ἀναγνώστης αὐτῶν τῶν σημειώσεων θὰ ἀντιλήφθηκε ὅτι δὲν τοῦ δόθηκε παρὰ ἓνα ὕλικὸ πρὸς ἐπεξεργαστῶ μὲ φαινομενικὴ ἐπάρκεια τρεῖς ἢ τέσσερα μόνον κείμενα του. Θὰ κινδύνευσε ἔτσι, ὅσοι ξέρουν τὸ θέμα, νὰ εὑρίσκαν περιττὰ τὰ σχόλια ἐπάνω σὲ κείμενα ποῦ ἡ ὁποία περιλήψη τὰ ἀδικεῖ. Καὶ ὅσοι τὸ ἀγνοοῦν, νὰ νομίσουν πὼς μόνον τόσο εἶναι τὸ πλάτος τοῦ κῶσμου του. Ἦ ὅτι ἓνας θρησκευόμενος διανοητὴς ἔχει μιὰ ἐπίπεδη ἐξέλιξη. Πάντως καὶ γιὰ ὅσους ξέρουν τὴν ὑπόθεση Παπατσώνη καὶ τὴν ἐκτιμοῦν, ὡς σκεφθοῦν ὅτι τὸ ἔργο του παραμένει — ἄδικα — ἀσχολιαστο. Ἀντικαμβάνεται βέβαια κανεὶς πὼς τέτοια παρουσία δὲν προσφέρεται γιὰ εὐκόλες κρίσεις, ἢ τὴν κουβεντολογία ποῦ ἐμφανίζεται ὡς κριτικὴ στὸν τόπο μας.

Ἐλπίζω καὶ εὐχομαι, καθὼς ἐφέτος συμπληρώνει 60 χρόνια πνευματικῆς ζωῆς, οἱ πρὸ προσκειμένοι στῆς πνευματικὲς του καταβολὰς νὰ ἀναλάβουν μιὰ συνολικὴ παρουσίαση, ἐρημνεια καὶ ἀνάδειξη τῆς λογοτεχνικῆς του προσφορᾶς. Καὶ μακάρι νὰ δοθεῖ μιὰ ὑπεύθυνη εικόνα: ἐξήντα χρόνων ἐπιστροφῆς στὴν «ἐθνικὴ ἐστία». (Ἐῆρο πὼς δικαίνοντε μιὰ ἔννοια ποῦ ἔχει, ἀλίμονο, διαφθαρεῖ. Καί, ὁ θεὸς ξέρει, πόσο μὲ ἐνοχλεῖ ἡ «ἐλληνοκεντρικὴ» ἐκδοχὴ τῆς).

ΔΑΒΕ. ΑΡΓΥΡΙΟΥ

*

ΒΕΡΟΝΙΚΗ ΔΑΛΑΚΟΥΡΑ

᾽67-᾽72, Ποίηση

᾽Αθήνα 1972

Εἶναι ἡ πρώτη συλλογὴ, συνολικὰ δώδεκα κείμενα, δυὸ στιχογραφήματα καὶ δέκα πεζά, παραγωγή μετρομένη, ἐλάχιστη γιὰ ἔξι χρόνια. Θὰ 'κανε γενρὸ ξεκαθάριστο στὰ κείμενα τῆς ἢ Δαλακούρα, ἄλλως εἶναι παράξενο νὰ 'χει γράψει δυὸ μονάχα τὸ χρόνο. Ἀς τῆς ἀναγνωρίσουμε αὐστηρῶτα στὸν ἑαυτὸ τῆς, περισκέψη καὶ φρονιμάδα.

Γυρεύοντας τὴν καταγωγὴ τῆς, τὸ μακρὸ πηγαίνει πρὶν ἀπ' ὅλα στὸν δικὸν μας ὀρθόδοξο ὑπερρεαλισμὸ — Ἐμπειρίκο ὡς ποῦμε ἢ Ἐγγονόπουλο. Ταυτόχρονα σκέφτεται κανεὶς πὼς ἡ ποιήτρια ἔχει βαφτιστεῖ γιὰ καλὰ στὴν κολυμπήθρα τοῦ παράλογου, ὅπως κυριάρχησε μετὰ τὸν πόλεμο στὴ Δύση. Κάφα, Καμύ, Σάρτρ, Ἴονεσκο, Μπέκετ, Πίντρο κ.λ.π. κ.λ.π. Δὲν ἔχει σημασία ἂν τοῦτοι οἱ τελευταῖοι γράψανε δοκίμιο, πεζογραφία ἢ θέατρο. Τὸ παράλογο ὑπάργει παντοῦ. Ἄλλωστε ἔτσι ποῦ ἀνακατώθηκαν τὰ πράγματα ἂνε νὰ βρεῖς ἄκρη μὲ τοὺς λογῆς λογῆς πειραματισμούς, τις θεωρίες, τὸ ἐμπόριο καὶ τὴν ὀργανωμένην γυδαότητα μέσα στὴν ἄνθηση τῶν συστημάτων.

Μιά και μιλάμε για τή Δαλακούρα, δε θά 'ταν άσκοπο να επιστημόνουμε εδῶ, βιαστικά και πρόχειρα, μίαν όχι και τόσο παράξενη αναβίωση τοῦ ὑπερ-ρεαλισμοῦ, ἀναζωπύρωση τοῦ ἔνδιαφέροντος για μερικoὺς παλιούς θεθόδοξους τεχνίτες, ποῦ ἔχει ἀρχίσει ἀπό χρόνια, και μιά ἐπιμονή και σταθερή ἐπίδρασή τους στὰ ἔργα και τις ἡμέρες ἀρχετών ἀπό τούς νεότερους ποιητές. Θά μιλούσαμε για ἕνα ἀνέο κύμα, ἕναν νεο-ὑπερ-ρεαλισμό. Οἱ αἰτίες αὐτῆς τῆς ἀναζω-πύρωσης δὲν εἶναι ἀπλῶς αἰσθητικές τάσεις, ἰδιοτροπίες ἐνός ἀνθρώπου ἢ μῆς ομάδας ἀνθρώπων. Θά πρέπει νά τις γυρέψουμε βαθιά μέσα στήν ἐξέλιξη τῶν ἰδεολογιῶν καὶ μέσα στὰ ἱστορικά φαινόμενα, ἀκόμα νά τις συναρτή-σουμε με ἄλλες προηγούμενες ἢ παρά-λληλες κινήσεις ποῦ κοινὴ τους ἔκφραση και διακήρυξη εἶναι αὐτὴ ἡ κάποτε κραυ-γαλέα διάθεση «ἀποδέσμευσης», «ἀπε-λευθέρωσης», ἀσχιρισμοῦ τελικά τῆς σύγχρονης ἐποχῆς με τὰ πολλαπλά και ἐπικίνδυνα προβλήματα. Εἶναι και αὐτὸ μιά στάση, νιώθεται, αὐτὴ εἶναι ἡ μιά ὄψη. Ἡ ἄλλη ὄψη εἶναι πῶς πολλοὶ νέοι ἀνθρωποὶ βρήκανε τὴ λύτρωση — ἂν τὴ βρήκανε — σὲ μιά εὐκολη και ἀνεύ-θυνη συνήθως γλώσσα, ποῦ ἀποφεύγει τις κακοτοπιές, προτίμησαν τὴ «φυγὴ», στρίψανε δηλαδὴ τὴν πλάτη, περιχαρά-κωθήκανε στὸ «πάσχον ἐγὼ» με τὰ ὕνεира, τὰ ὑποσυνειδήτα, τις φαντασιώ-σεις, κάποτε τούς τεχνητοὺς παραδεί-σους, χαρακτηριστικά φαινόμενα νεο-αστικῆς νοστορίας, ἀδιαφορίας, ἀνευ-θυνότητος και παρωπιδοσυμῆς μπροστὰ σὲ μιά ζοφερὴ πραγματικότητα, ποῦ ὥστόσο δὲ χαρίζεται σὲ κανένα, ξεφου-σκώνει φουσκωμένα ἀσκία, λερναεὶ ψυ-χανεμιζόμενους λογάδες, βάζει ἀργὰ ἢ γρηγόρα φωτιὰ σὲ πολλὰ δῆθεν ἀσφαλῆ καταφύγια — κανένας δὲ γλιτώνει.

Γιά νὰ ξαναγρίσουμε στὴ Δαλακού-ρα, ξεκινάει λοιποὶν ἡ Δαλακούρα ἀπὸ τις ἀφετηρίες ποῦ ἐνοτυπίαμε, ὑπερ-ρεαλισμὸ και παράλογο. Ὡστόσο εἶναι μακριὰ ἀπὸ τὴν αὐτόματη ἢ τὴ μισοαυ-τόματη γραφὴ χωρὶς στὸ μεταξύ νὰ περι-φρονεῖ διάφορα και γνωστὰ ἀπὸ πολ-λά χρόνια τερέπια ἢ π.χ. ἐκείνες τις εἰκόνες ποῦ προκύπτουν ἀπὸ τὴν προ-σέγγιση δυὸ περισσότερο ἢ λιγότερο μα-κρινῶν πραγματικῶν, ὅπως πρῶ-τεινε κάποτε ὁ μακαρίτης ὁ Reverdy, ὁ πρὸ ἢ παρὰ - ὑπερρεαλιστῆς.

Ἡ Δαλακούρα, ἐσειμμένα και με λογικῶτατη βούληση, καταργεὶ τὴν συν-τακτικὰ ὁργανωμένη γραφὴ, ἐξοστρακί-ζει τὴ στιξίη, ταλαιπωρεῖ τὴν ὀρθογρα-φία, ὑπονομεύει τὴ νοηματικὴ συνάρτη-ση τῶν θεμάτων, ἀραδιάζει ἀντιθετικές ἢ ἀσχετες προτάσεις, ἀκροβατεῖ ἀνάμε-σα σὲ ἀσύνθετες εἰκόνες, ἢ συνειρμική διάσπαση τῆς συνήθως πάει περίπατο, ἢ ἀσυνέπεια και ἢ ἀσυνέγεια θριαμβεῖουν. Δημιουργοῦνται ἔτσι συνήξεις για τὴν γέννηση τῆς ἐκπληξῆς και τοῦ ἀπροσ-δόκητου. (Τὸ ἀποτέλεσμα ἐδῶ εἶναι τὸ ἴδιο ἢ περίπου τὸ ἴδιο με ἐκεῖνο ποῦ ἐπι-δίωξε ὁ ὑπερρεαλισμός). Ἡ νοηματικὴ ἐξέλιξη καταστρέφεται, πῶ κάτω ἀνα-κατασκευάζεται για νὰ ξανακαταστρα-φεῖ, τελικά βρισκόμαστε μπροστὰ σ' ἕνα κείμενο ποῦ ἐξαντλεῖται μέσα στὸν ἴδιο τὸν παραλογοισμό του, χωρὶς σκο-πὸ, ἄσκοπο, ποῦ προσφέρεται στὸν ἀνα-

γνώστη σάν ἔκφραση ἐνός ἀδιέξοδου — εἶναι τὸ ἀδιέξοδο ποῦ κουβαλίμαε μέσα μας, ἡ μεγάλὴ ἐπὶκλίση πρὸς τὴν ἀπού-σα ζωὴ και ἡ ὀριστικὴ ἄρνηση τοῦ ἀκα-ταλόγιστου κόσμου ποῦ μᾶς περιβάλλει. Ἄς δοῦμε τώρα αὐτὸ τὸ μικρὸ δείγμα γραφῆς:

Καλοπερνῶ στὸ δῶτι ἐπὶ τέσ-σερα ἀναστενάξω τις φάμπρικες τους ἀνεμόμυλους τὸ πόσο ἐσκο-λα τοποθετήθηκα λόγω παρὰ και πῶς ἀπλῶς—ἴσως δὲν μπόραγα νὰ γίνω ἀλλιῶς ἀλλὰ ἀπ' τὰ ἐξὴ βιβλιοφάγος και «κοινωνη-σες»; Πῶσ στή θεῖα Στέλλα με λείει τὸν καφε φῶς ἐμπειρία ση-μαίνει φῶς με λείει μῆτε αὐτὸ βοηθᾶ ξανά στὰ χόρτα ξανά στὶς ἡμερομῆριες ξανά στὰ ἔμμηνα—σὰ νὰ περνᾶνε δίσκολους και-ροὺς θυμᾶμαι τὰ νηπιακά μου χρόνια τὸ ρέμα τις νηστείες τῶν «μπαρτόν» τώρα (τῷ Θεῷ δό-ξα) ξεροσταλιάζω με τὰ πένιλα μεταξὺ Ἰακωβίου Σίνα και Ἰπ-ποκράτους και μῆτε ζοῖμας μῆτε χαίρετε.

Στὰ κείμενα τῆς Δαλακούρα τὸ πα-ράλογο κυριαρχεῖ. Καὶ κοντὰ σ' αὐτὸ ἡ ἀπαισιοδοξία, ἡ ἀνασφάλεια, ἡ ἀποξέ-νωση, ἡ ἀλλοτρίωση, ἡ ἀσυνέπεια, ἡ ἀντίφαση, ἡ ἄρνηση τῆς ὑπευθυνότητος, ὁ παραδαρμός, ἡ βαριεμάρα, ἡ ἀδιαφο-ρία. Ἡ ἴδια ἡ γλώσσα, ξεφτισμένη ἀπὸ τὴν ἀλόγιστη χρῆση τῶν μαζικῶν μέ-σων, τοῦ τύπου, τῆς διαφήμισης, τοιμ-πανιασμένη ἀπὸ τὴν ὑποκρισία και τὸ ψέμα, χάνει ὁλοένα και περισσότερο τὴν ἐπαφή της με τὰ πράγματα, ἐπανξά-νοντας τὴ μοναξιά και τὴ μὴ - ἐπικου-νωμία τῶν ἀνθρώπων. Χάνει συνεπῶς και τὴ δυνατότητα νὰ παράγει ποίηση. Ἔτσι στὴ Δαλακούρα δὲ θά συναντή-σουμε καμιά φροντίδα νὰ ὁργανωθεί ἡ γραφὴ με τὰ ὁποιαδήποτε στοιχεῖα της σ' ἕνα «ποιητικὸ» ἀποτέλεσμα, ἀν ὀλοκλη-ρωθεῖ σὲ πράξι ποιητικῆ. Ἐδῶ και ἐκεῖ σκόρπιες φράσεις και εἰκόνες, βοηθόν-τας ἢ εὐρηματικότητα τῆς ποιητικῆς, λαβρίσκουν ἀάφανα μιά λάμψη, γίνονται σύλληψη και δημιουργία. Ὅμως αὐτὸ δὲν κρατᾶει πολὺ. Ἐρχεται μετὰ ἡ αὐ-θαιρεσία και τὸ κινήγημα τοῦ ἀπροσδό-κητου για νὰ ἀποκλειστεῖ ἡ ὁποιαδήποτε συγκινησιακὴ συμμετοχὴ τοῦ ἀναγνώ-στη. Ὁ ἀναγνώστης καλεῖται μόνο νὰ παρακολοθηθεῖ μιά σειρά φραστικῶν πυροτεχνημάτων, ἐξάπτεται ἡ περιέρ-γεια του, καθλώνεται σ' αὐτὴ τὴν πα-ρακολοῦθηση, καταλαβαίνει περισσότερο ἢ λιγότερο τὰ κάποτε ὀδυνηρὰ ὑπονοῦ-μένα, τελικά τὸ πράγμα ξεθυμαίνει ἐν-δοξα ἢ ἄδοξα. Ἄλλο τὸ πυροτεχνημα, ἄλλο τὸ θαῦμα και πουθενά αὐτὲς οἱ προεκτάσεις μέσα μας, ἢ μαγεῖα τῆς ποίησης.

ἴσως γυρεύω πολλὰ ἀπ' τὴ Δαλακού-ρα, ποῦ μῆλις τώρα ξεκινάει. Ἄλλὰ αὐ-τὸ νὰ γράφεις δὲν εἶναι παιχνίδι, μῆτε ζα-βολιά» εἶπε κάποτε, ἂν θυμᾶμαι καλά, ὁ Breton. Ἡ Δαλακούρα γὰ τὴν ὥρα παραμένει στὸ παιχνίδι. Μπορεῖ τὸ παι-χνίδι αὐτὸ νὰ 'ναι αἱματηρὸ, οἱ λέξεις κά-ποτε κρύβουν σάν ξυράφια. Στὴ Ζαβολιά δὲν ἔφτασε ἀκόμα. ἴσως νὰ φτάσει ἀρ-γότερα, ὅταν οἱ πηγὲς τῆς εὐρηματικώ-τητας στερέψουν και βρεθεῖ στὸ τεῖχος,

στὸ ἀδιέξοδο. Ἐπιστημᾶνω τὸν κινδύ-νο. Σὲ μιά σειρά πεζῶν ποιημάτων της ἐπὶ περιοδικῶ *Panderna* Νο. 5-6, δὲ βρίζουμε νὰ 'χει προωθήσει ἀποφασι-στικά τὴν ὑπόθεσή της. Ἐπαναλαμβά-νεται με λιγότερη ἢ με περισσότερη (σ' ἕνα ἢ δυὸ κείμενα) ἐπιτυχία. Ὅμως σὲ μιά ἄλλη σειρά στιχογραφημάτων στὸ περιοδικὸ *Νέα Σύννορα* Νο. 21-22, φαί-νεται καθαρὰ ἡ πτώση τοῦ ἐπιπέδου. Ἄς δοῦμε τὸ ποῖημα «Ἄτιπλο».

*Λένε πῶς ὁ Κάφκα
εἶχε κακὰ κατάλοιπα
ἀπὸ τὴν παιδικὴν του ἡλικία.
Μερικοὶ ἀναφέρουν
και περιπτώσεις ἄγχους
Σὺν τὰ δικαιολογητικά
Τῆς ἀποκέντρωσης.
Συμ - φωνῶ.
ἝΟσο για τὴν κυρία
Τῆ δικὴ τους
ἝΚεῖνη δὲ δεχεται
Παρὰ ἀπλοῦστερη
Τῶν ὄρων
Τοῦ κομπλεξαρίσματος
Ἄιαθέτοτας
ἝΌρες και ὄρες
Γιά τὴ διεκπεραίωση
Τῆς ἀλληλογραφίας.*

Δὲν μοῦ πάει νὰ κραδοκῶ με τὸ ντου-φρέκι τὸ παραμικρὸ ὀλισθημα ἐνός νέου— ἢ παλιού — ποιητῆ. Ξέρω καλὰ πῶς τὸ νὰ προσπαθήσεις νὰ ξεπεράσεις τὸ τέλημα, νὰ φτιάξεις ἕνα δικὸ σου πρό-σωπο, μιά δικὴ σου γλώσσα, εἶναι ἢ πρώτη ἀρετὴ ἐκεῖνου ποῦ θέλει νὰ ἐπι-βιώσει σάν ποιητῆς. Τὸ πράγμα δὲ γί-νεται ἀπὸ τὴ μῆρα στὴν ἄλλη, τὰ παραπατήματα και τὰ λάθη εἶναι ἀνα-πόφευκτα. Γιά νὰ τὸ πετύχεις ὅμως πέφα ἀπὸ τὸν ἀγρυπνο αὐτοέλεγχο και τὴν αὐστηρότητα, πρέπει νὰ λειτουρ-γοῦν μέσα σου τρομαχτικῆς βιώσεις πραγματῶν, αἱματηρῆς συμμετοχῆς με ἀνυπολόγιστες συνέπειες.

Πρέπει νὰ τραβήξεις πέφα ἀπ' τὸ παιχνίδι — ὅσο διασεδεαστικὸ και ἂν εἶναι — στὴ βαθύτερη συνειδητοποίηση τῆς διάστασης τοῦ ἐγὼ ἀπὸ τὴ γύρω πραγματικότητα. Κι ἂν ἔχεις καταλήξει πῶς ἢ σύγχρονη γλώσσα ἔχει ἀθερά-ράπευτα χροσικοπήσει, ὀφείλεις νὰ κα-ταδεῖξεις τὴ φθορά, τὴν ἀδυνατότητά της νὰ ἐκφράξει ἢ νὰ παράγει σύνολα πραγματῶν, ὀφείλεις δηλαδὴ νὰ φτά-σεις με λίγα λόγια στὸ σταυρικὸ σημεῖο τοῦ προβλήματος: σύγχρονη γλώσσα = ἀντίφαση με τὰ πράγματα; = ἀφασία;

Δὲν ξέρω ἂν ἡ Δαλακούρα ἔχει προω-θήσει τὸν προβληματισμὸ της σ' αὐτὸ τὸ χῶρο. Ἄν ναί, τότε με μποροῦσαμε πιθανῶς νὰ δεχοῦμε πῶς ἢ παρουσα γραφὴ της πηγάζει πρὸς μίαν ἄρνηση ἀναπαράστασης τῶν πραγματῶν, ἄρ-νηση τῆς ἱδίας τῆς γραφῆς ὅπως μᾶς ἔχει παραδοθεῖ, ἄρνηση τελικά και αὐτῆς τῆς ποιητικῆς λειτουργίας. Εἶναι ὅμως ἔτσι; Κι ἂν αὐτὴ ἡ ἄρνηση εἶναι ὁ σκοπός, ἢ στάση τῆς Δαλακούρα, ὅπως και ἄλλων νέων ποιητῶν ποῦ ἔχουν τούς ἴδιους προσανατολισμούς, τότε δὲν θά εἴχαμε ν' ἀπαιτήσουμε παρὰ περισσότερη τόλη και ἀποφασιστικότητα, περισσότερο ζεκα-θάρημα προθέσεων, ἔτσι ποῦ ἡ γραφὴ νὰ ὀδηγηθεῖ ὡς τις ἔσχατες συνέπειες τῆς τοποθέτησης αὐτῆς, στὴν ἀποδιοργά-νωση και διάλυση δηλαδὴ τῆς γραμματι-

κής και της σύνταξης, που συγκροτούν τις λογικές δομές της γλώσσας, στον κατακερματισμό και τη διαπόμπευση κι αυτών ακόμα των λέξεων, αφού γλώσσα και λέξεις αποτελούν το τελευταίο όγκο, όπου περιχαρακώνονται ιδεολογίες και ιστορία, ταξικές και κοινωνικές διαφοροποιήσεις, συστήματα και κατεστημένα.

Αλλά δε νομίζω πως η Δαλακούρα, για την ώρα, έχει πλησιάσει σ' αυτό το όριο. Παγιδευμένη από τον υπερρεαλισμό ή τον νεο-υπερρεαλισμό για τον όποιο γλώσσα και λέξεις παραμένουν σταθεροί φορείς πραγμάτων και ποίησης, εμπιστεύεται σε μερικούς τουλάχιστο κανόνες λειτουργίας της γλώσσας, καταφάσκει στον προορισμό της γλώσσας σαν παραγωγικής αξίας της ποίησης, χρησιμοποιεί μάλιστα μια γλώσσα εμπλουτισμένη με ιδιώματα και λεκτικές γραφικότητες από μιαν ευρύτερη τοπικά και χρονικά ελληνική γλωσσολογία γραφία.

Έτσι η ένδεχόμενη «άρνηση» της Δαλακούρα παραμένει εδωθε από την κόλαση, δε γίνεται όριστική ρήξη ούτε με τον δημιουργικό ούτε με τον επικοινωνιακό τελικά χαρακτήρα της γλώσσας. Κι η σχέση της με την ποίηση μετεωρίζεται σ' ένα αμφίβολο μεταίχμιο. Έτσι τα κείμενά της, παρά τις συχνές αναφορές σε σύγχρονα κι όδυνηρά θέματα, δεν δραστηριοποιούνται σε ζωές και στυλίες πραγματικότητες, ούτε απ' την άλλη μεριά καταλήγουν στον απόλυτο παραλογισμό. Το ξαναλέω. Η Δαλακούρα καθηλώνεται στο παιχνίδι, ή σατιρικό-σαρκαστική πλευρά στη γραφή της άλλωστε, που προκύπτει αυτόματα από την έλλειπτικότητα ή την έξυπνη ανάμιξη και σύζευξη διαφόρου επιπέδου λεκτικών στοιχείων, ενισχύει τη γνώμη πως τα πράγματα παραμένουν στην επιφάνεια.

Θα μπορούσε κανείς να μου πει πως ο σαρκασμός κι η σάτιρα στην περίπτωση αυτή, είτε από μόνα τους, είτε σαν υποκατάστατα της όργης, μπορεί να 'ναι ένας άλλος, έμμεσος τώρα πια τρόπος να άρνηθεί κανείς μια δεδομένη πραγματικότητα. Ίσως να 'ναι κι έτσι. Συχνά έτσι είναι. Αλλά εδω δε είναι. Τα σημάδια δεν είναι έπαρκη για να στηρίζουν μια παρόμοια άποψη. Στο κάτω κάτω μέσα από τούτη ή την άλλη ιδιοσυγκρασία, μέσα από οποιαδήποτε μέθοδο ή οποιονδήποτε χαρακτήρα γραφής, ή προσωπική καταβολή του καθενός, ή πληρωμή του καθενός, έγγράφεται

στο κείμενο, βαθαίνει ελάχιστα ή ανυπολόγιστα, γίνεται ή εύθυνη του καθενός για την παρουσία του και την «πράξη» του είτε θέση είναι, είτε άρνηση. Από εδω και πέρα όμως — έχουμε ξεφύγει πια από την Δαλακούρα — αρχίζει μια άλλη ιστορία.

ΤΑΚΗΣ ΣΙΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΜΗΤΣΟΣ ΚΑΣΟΛΑΣ

Η άλλη Αμερική

Εκδ. Διογένης, Αθήνα 1973

Όμως τη σκέψη του πρόσφυγα τη σκέψη του αιχμάλωτου τη σκέψη / του ανθρώπου σαν κατάντησε κι αυτός πραγματεια / δοκίμασε να την αλλάξει, δεν μπορείς. Οί στίχοι τούτοι του Σεφέρη μου 'ρθαν αυθόρμητα στο νου καθώς διάβαζα την "Αλλη Αμερική" του Μ. Κασόλα. Κι αν ίσως η σκέψη μπορεί να 'χει παραλλαγές, ο άνθρωπος όμως από τότε — από το φθινόπωρο δηλαδή του '44 που τους έγραφε ο Σεφέρης — έχει καταντήσει ακόμη περισσότερο και γενικότερα «πραμάτεια» — άλλοτρίωση ο υρός!

Ένα από τα κομμάτια αυτής της πραγμάτεια, "Ελληνες μετανάστες στη Β. Αμερική", πήγε και είδε, είδε και έζησε ο Μ. Κ. Ένα χρόνο ταυτίστηκε μαζί τους. Γύρισε δουλειά, δεν έβρισκε, βρήκε. Δούλεψε εργάτης σε διάφορες επιχειρήσεις, γνώρισε τη ζωή των εργαζομένων.

Ο Μ. Κ. έχει λοιπόν ακριβώς το χάρισμα αυτό: να ταυτίζεται με το συνάνθρωπό του, ακόμη κι όταν ειρωνεύεται τις αδυναμίες του τον συμπαθεί, πάσχει μαζί του. Δεν είναι σαρκαστής, δεν τον βλέπει απ' ύψηλου, δεν κοιτάζει απ' έξω. Στις σελίδες της "Αλλης Αμερικής" λες κι έχεις μπροστά σου, ζωντανός, τους μετανάστες που άφησαν το χωριό τους και πήγαν να βρουν καλύτερη τύχη, να γίνουν «μικροί Ωνάσηδες» ή πάντως («να κάνουν money»), ως λαντζέρηδες, μάγειροι, εργάτες, «μπόσηδες»—άφεντικά (άφεντικά εστιατορίου που πολύ συχνά φαίνεται πως τό 'χουν μάλλον σαν ένα είδος παχτωτές άλλου χρηματοδότη). Κι όλο επιχειρήσεις που θα τους κάνουν πλούσιους για να γυρίσουν στην πατρι-

δα. Και τα σχέδιά τους αυτά τα διατυπώνουν σε γνήσια και αμίμητα έλληνοαμερικάνικα. Είναι και μερικοί ανάμεσά τους που, κάτω στην πατρίδα, είχαν μιαν άλλη ιστορία, μα και, πικραμένοι, θέλουν να μην χάσουν ολότελα την πίστη σε ένα καλύτερο μέλλον... Είναι και οι γυναίκες τους, από το χωριό τους συνήθως. Άλλες ολιγαρκείς, θαμπώνονται με τα δώρα που πήραν στο γάμο τους και γιατί έγραψε για αυτόν ή εφημερίδα ή τοπική της πατρίδας τους, άλλες εν σπέρματι σουσουδες.

Δεν είναι, ωστόσο, μόνο οι Ρωμιοί, είναι και οι Μαύροι και οι άλλοι ξένοι, μα και οι ντόπιοι άνθρωποι της δουλειάς. Αλλά καθώς δεν ξεφεύγει τίποτε από τη διεισδυτική ματιά του Μ. Κ. έχουμε και τον Έλληνα κ. καθηγητή με τα ώραία λόγια, που 'χει, αυτός, άλλοτρίωση τη σκέψη του.

Το τόσο απλό και άμεσο τούτο κείμενο στην ουσία θέτει προβλήματα, χωρίς όμως ποτέ να κάνει «κήρυγμα». Ο συγγραφέας βλέπει τους ανθρώπους με τα καλά τους και με τα κουσούρια τους, ίσως βλέπει περισσότερο τα καλά τους. Δεν μπορεί ο καθενας να 'χει τόση πίστη στον άνθρωπο, τέτοια ματιά αγάπης, είναι όμως ζωογόνο, σου θερμαίνει την καρδιά (συγγνώμη για τον ανεπίτρεπτο «συναισθηματισμό») ή φρεσκάδα της αφήγησης, ή αλληλεγγύη των απλών ανθρώπων, ή φιλία και ή στοργή που νοιώθει ο Μ. Κ. για τους ανθρώπους του μόχθου. Κείνη ή νοσταλγία όλων για τον τόπο τους. Η αγάπη του συγγραφέα για την Ελλάδα, μια βαθιά ριζωμένη αγάπη, χωρίς πατριδοκαπηλικές φωνασικίες και χοντρά λόγια. Κείνη μάλιστα ή νοσταλγία του, βγαλμένη από το βαθύτερο κύτταρό του, για το γαλανό, για τη θάλασμά μας, για το λαϊκό ταβερνάκι της γειτονιάς (που πάει κι αυτό να χαθεί), για ζωή στα μέτρα του ανθρώπου, έτσι απλά, πηγαία, ανθρώπινα ειπωμένη σε κάνει να λαχταράς θάλασσα χωρίς υποβρόχια / Ακρόγιαλα να τα λούζει άπατητο φεγγάρι.

Κι ακριβώς για αυτό ή "Αλλη Αμερική" γεννά, και απ' αυτή την όψη ιδωμένη, πολλές σκέψεις, οδηγεί σε προεκτάσεις — θλιβερές οι περισσότερες — πολύ πέρα μάλιστα από μόνο το πρόβλημα της μετανάστευσης. "Άλλωστε κι ο Μ. Κασόλας κλείνει το βιβλίο του με τό: Ο όμορφος τόπος είναι τραγικός / Η λεντεριά μια βούση αίμα.

ΦΟΥΛΑ ΧΑΤΖΙΔΑΚΗ

Βιβλιογραφικό δελτίο

ΙΟΥΝΙΟΣ 1973

Έπιλογή και Έπιμέλεια Έμμ. Μοσχονά

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Κωσταράς Γρηγ., Martin Heidegger, ο φιλόσοφος της μερίμνης. Είσαγωγή εις την φιλοσοφίαν της υπάρξεως. Αθήνα 1973. Σελ. 238. (Δρχ. 230).

238 Χρήστου Χρύσανθος, Πολιτισμός και

Ιστορία. Θεσσαλονίκη 1973. Κωνσταντινίδης. Σελ. 229. (Δρχ. 80).

ΘΡΗΣΚΕΙΑ

Κορδάτος Γιάννης, Η Παλαιά Διαθήκη στο φώς της κριτικής. Β' έκδοση.

Αθήνα 1973. Μπουκουμάνης. Σελ. 333. (Δρχ. 100). Ανατύπωση, με μικρές ορθογραφικές τροποποιήσεις, από την έκδοση του 1947.

ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΟΣ

Πολιτική

Γκαρωντύ Ροζέ (παρουσίαση), Οί τελευταίοι άγώνες του Λένιν και ή πολιτική διαθήκη του Βόργκα. Μετάφραση Δ. Κωστελένου. Αθήνα [1973]. Στροφή. Σελ. 184. (Δρχ. 50).

Theodorakis Mikis, Culture et dimen-

sions politiques. Traduit du grec par Jean Criticos et Pierre Comberousse. Préface de R. Garaudy. Paris 1973. Flammarion. Σελ. 362. (FF 16). Μέση: Le Monde - La Grèce - Mon Credo artistique - Conclusion.

Σιαπιαράς Ανδρέας, Έλληνικά στρατηγικά προβλήματα. Αμερικανικά βάζεις. Αθήνα 1973. Έρμη. Σελ. 93+ πίν. 3+χάρτες 2. (Δρχ. 50). Άρθρα δημοσιευμένα στην έφ. «Τό Βήμα» από τις 10 Μαρτίου 1972 ως τις 21 'Ιαν. 1973.

Φλώρος Αντώνιος, Δημοκρατία - Έλευθερία. Αθήνα 1973. Σελ. 303. (Δρχ. 100). Κεφάλαια: Α': Έπανάστασις - Έπαναστατικών δικαίων - Θεμελιώδεις αρχαί του πολιτεύματος - Άνώτεροι αρχαί του δικαίου - Περιορισμοί έξ αυτών - Δικαστική ανεξαρτησία - Σύνταγμα. Β': Νομική μορφή του καθεστώτος - Αναγνώρισις του Συντάγματος. Γ': Τό δικαίωμα του συνέρχεσθαι και συνεταίριζεσθαι - Πολιτικά κόμματα - Κατάστασις δικαστικών λειτουργών - Θεσμικοί νόμοι. Δ': Παραχωρηθείσαι άτομικαί ελευθερία (Φιλευθεροποιήσις) - Παραβιάσεις. Ε': Η άπονομή χάριτος. ΣΤ': Έτεροδικία. Ζ': Η ποινική δίωξις των ύπουργών και ή παραγραφή των έγκλημάτων των. Η': Η απόλυσις των πολιτικών κρατουμένων. Θ': Μία άλλη κατάθεσις Άντ. Φλώρου ενώπιον του Στρατοδικείου Αθηνών. Ι': Λογοκρισία. ΙΑ': Φοιτητικόν. - Συγκέντρωσις δημοσιευμένων και μη άρθρων, δηλώσεων σε ζένους ραδιοφωνικούς σταθμούς, ύπομνημάτων, συνεντεύξεων, καταθέσεων σε δικαστήρια κλπ.

Οικονομική

Γκούτας Δημήτρης, Όλοκληρη ή άλληθρα για την ύποτίμησι του δολλαρίου. Αθήνα 1973. Ίδαλός. Σελ. 63. (Δρχ. 20).
Μαντέλ Έρνέστο, Μαρξιστική πραγματεία της οικονομίας. Τόμος ΙΙ. Μεταφραστής Πέτρος Τούντζας. Αθήνα 1973. Έπιστημονικές μελέτες. Σελ. 318. (Δρχ. 100). Ό πρώτος τόμος κυκλοφόρησε τό 1971 και ό δεύτερος τό 1972. Θα ολοκληρωθεί με τέταρτο τόμο.

Γλώσσα

[Δραγούμης Νικόλαος], Γλωσσάριον Λέσβιον. Αθήνα 1973. Ν. Καραβίας. Σελ. 385-475. (Δρχ. 80). Φωτοτυπική ανάπτυπιση από τό περ. «Νεοελληνικά Ανάλεκτα» του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός», τόμ. Α' (1870-72). Άκολουθούν παρατηρήσεις του Μ. Delfner (σελ. 430-62) και εύρετήριο του Ν. Πολίτη (σελ. 465-75).

ΤΕΧΝΕΣ

Hadjinicolaou Nicos, Histoire de l'art et lutte des classes. Avec trente-deux illustrations hors-texte. Paris 1973. Maspero. Σελ. 224 + πίν. 32. (FF 30).
Χρήστου Χρυσάνθος, Η εύρωπαϊκή ζωγραφική του 17ου αιώνα. Τό Μπαρόκ.

Θεσσαλονίκη 1973. Νέα Πορεία. Σελ. 516. (Δρχ. 280).

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ - ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

Νέα ελληνική

ΠΟΙΗΣΗ

Καπάντας Βάσος, Έν Περγάμω. Αθήνα 1973. Σελ. 56. (Δρχ. 80).
Κάσδαγλη Ρένα, Πουλιά. Αθήνα 1973. Σελ. 67. (Δρχ. 50).
Λάμπρος Παύλος, Χέρια γυναίκας χερίζουν στοργή στο αναδιπλούμενο κύτης σάμα. Αθήνα [1973]. Κριτήριο. Σελ. 140. (Δρχ. 60).
Προκοπάκη Χρύσα, Άποστάσεις. Αθήνα 1973. Κέδρος. Σελ. 63. (Δρχ. 50).
Χρονάς Γιώργος, Βιβλίο Ι. Αθήνα 1973. Σελ. [63]. (Δρχ. 35).

ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ

Βλάχος Άγγελος, Όδοιπόροι για τό Σούσα. Αθήνα [1973]. Έστία. Σελ. 216. (Δρχ. 80).
Γκρίτσι - Μιλίεζ Τατιάνα, Σπαράγματα. Αθήνα 1973. Κέδρος. Σελ. 148. (Δρχ. 50).
Κωσταβάρας Θανάσης, Ό λάκκος. Διηγήματα. Αθήνα 1973. Διογένης. Σελ. 177. (Δρχ. 50).
Λασιθιωτάκης Κώστας, Άγιον Όρος. Περιδιάβαση καθαρμού. Αθήνα 1973. Άστήρ. Σελ. 99. (Δρχ. 40).
Μάργαρης Βασίλης, Ρομιοί μετανάστες στην Αμερική και άλλα τινά διηγήματα. Αθήνα 1973. Κέδρος. Σελ. 126. (Δρχ. 40).

ΘΕΑΤΡΟ

Γαβριήλογλου Γαβριήλ, Οι μισθωτοί. Θεσσαλονίκη 1973. Σελ. 50. (Δρχ. 25).
Κεχαΐδης Δημήτρης, Τό πανηγύρι. Δεύτερη έκδοσις. Αθήνα 1973. Κέδρος. Σελ. 100. (Δρχ. 45). Η πρώτη έκδοσις τό 1970.
Σμαραΰ Τόνια - Γεωργιάδης Γιώργος, Ήψρ στον Άδμητο. Αθήνα [1973]. Κούρσος. Σελ. [24]. (Δρχ. 14).

ΜΕΛΕΤΕΣ

Σαρεγιάννης Ι., Σχόλια στον Καβάφη. Πρόλογος Γιώργου Σεφέρη. Εισαγωγή και φροντίδα Ζήσιμου Λορεντζάτου. Λιθογραφική ανάπτυπιση. Αθήνα 1973. Ίκαρος. Σελ. 141. (Δρχ. 100). Ό πρόλογος στις σελ. 7-10 και ή εισαγωγή στις σελ. 11-28. Η πρώτη έκδοσις τό 1964.

Ξένη λογοτεχνία

ΠΟΙΗΣΗ

Νερούδα Πάβλο, Παρακίνησι σε Νιζονικονία και εγκώμιο στη χιλιανή επανάστασι. Μετάφραση από τό χιλιανό Δανάη Στρατηγοπούλου. Αθήνα 1973. Σελ. 100. (Δρχ. 60). Στη σελ. 3 σύντομη εισαγωγή της μεταφράστριας.

ΘΕΑΤΡΟ

Καμύ Άλμπερ, Η παρεξήγησι. Έλληνικό κείμενο Τηλέμαχος Μουδατσάκης. Αθήνα 1973. Μπουκουμάνης. Σελ. 117. (Δρχ. 40). Στις σελ. 5-8 εισαγωγή του μεταφραστή με τίτλο: «Η Παρεξήγησι στο έργο του Α. Camus» και στις σελ. 9-24 χρονολόγιο.

ΔΟΚΙΜΙΟ

Πιερίδης Γ.Φ., Τέσσαρα θέματα λόγου. Θόρω - Ντοστογιέφσκι - Τολστόι - Ρολλάν. Αθήνα 1973. Κέδρος. Σελ. 101. (Δρχ. 40).

ΙΣΤΟΡΙΑ

Βακαλόπουλος Άπόστολος, Ιστορία του νέου ελληνισμού. Δ': Τουρκοκρατία 1669-1812. Η οικονομική άνοδος και ό φωτισμός του γένους. Θεσσαλονίκη 1973. Σελ. ις+847. (Δρχ. 450). Οι προηγούμενοι τόμοι: Α': Άρχές και διαμόρφωσις του (1961) - Β': 1453-1669. Οι ιστορικές βάσεις της νεοελληνικής κοινωνίας και οικονομίας (1964) - Γ': 1453-1969. Οι άγώνες για την πίστη και την ελευθερία. Θεσσαλονίκη 1968.

Vacalopoulos Apostolos, History of Macedonia 1354-1833. Translated by Peter Megaw. Θεσσαλονίκη 1973. ΙΜΧΑ. Σελ. κ'+758. (Δρχ. 350).
Ζώρας Γεώργιος, Η άνταρσία του Άλή πασά εις άγνωστα έγγραφα του άπορητού άρχεου του Βατικανού. Αθήνα 1973. Κείμενα και Μελέται Νεοελληνικής Φιλολογίας. Σελ. 32. (Δρχ. 15).

Oikonomides Nicolas, Les Listes de preasence byzantines des IXe et Xe siècles. Paris 1973. Coll. Le Monde byzantin. Σελ. 404+χάρτες 2+πίν. 2. (FF 120,40).

Παρασκευαΐδης Παν., Οι περιηγηταί για τό Λέσβο. Αθήνα 1973. Σελ. 173. (Δρχ. 80).

Reinhardt Richard, Οι στάχτες της Σμύρνης. Μετάφραση από τό αμερικανικά Σπίρου Θεοδωρόπουλου. Αθήνα [1973]. Ζάββανος. Σελ. 508. (Δρχ. 160).

Υρουύκης Νίκος, Η Μικρασιατική καταστροφή 1918-1923. Η Έγγυς Άνατολή μετά τον πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Δεύτερη έκδοσις. Αθήνα 1973. Έπικαιρότητα. Σελ. 272. (Δρχ. 100). Φωτοτυπική ανάπτυπιση από την έκδοσις του 1964 με προσθήκη ενός σύντομου πρόλογου (σελ. 7-8).

Βιογραφία

Βαμβακάρης Μάριος, (Αύτοβιογραφία). Εισαγωγή - παρουσίαση Άγγέλας Κάιλ. Αθήνα 1973. Σελ. 333. (Δρχ. 150). Στη σελ. 7-12 πρόλογος και στις σελ. 13-29 εισαγωγή της έπιμελήτριας. Στις σελ. 289-333 παράρτημα με τους στίχους των τραγουδιών του.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

Χριστιανική

Πελεκανίδης Στυλιανός, Καλλιέργης όλης Θετταλίας άριστος ζωγράφος. Έν Αθήναις 1973. Αρχαιολογική Έταιρεία. Σελ. ι'+175+πίν. ΚΑ' (έγχρωμοι) + 83. (Δρχ. 500).

Πελεκανίδης Στ., Παλιохριστιανικά μνημεία Θεσσαλονίκης. Άχειροποίητος Μονή Λατόμου. Θεσσαλονίκη 1973. Πουρναράς. Σελ. 70+πίν. 17. (Δρχ. 60). Φωτοτυπική ανάπτυπιση από την έκδοσις του 1949.

